

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Л. В. Скрипникова,
Л. С. Тутік, М. О. Гринчак

ПОЛІТОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2014

УДК 32(075.8)
ББК 66.0я73
С 45

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-320 від 16.01.2013 р.)*

Рецензенти:

Кривчик Г.Г., доктор історичних наук, професор Придніпровської державної академії будівництва та архітектури;

Кузьменко В.В., доктор філософських наук, професор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Скрипникова Л. В. Політологія [текст] навч. посіб./ Л. В. Скрипникова, Л. С. Тутік, М. О. Гринчак. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 272 с.

ISBN 978-617-673-236-5

У навчальному посібнику розкривається процес становлення політології як науки, її специфіка, розвиток світової та української політичної думки, проаналізовано основні проблеми політичної теорії. Проблематика курсу викладена у вісімнадцяти темах, що охоплюють чотири модулі, відповідно до вимог державного стандарту нормативної дисципліни «Політологія + модуль «Основи демократії».

Навчальний посібник рекомендовано для підготовки до семінарських занять, іспитів та заліків за кредитно-модульною системою навчання.

Для студентів ВНЗ МВС, а також інших вищих навчальних закладів.

УДК 32(075.8)
ББК 66.0я73

ISBN 978-617-673-236-5

© Л. В. Скрипникова, Л. С. Тутік, М. О. Гринчак., 2014.
© «Видавництво « Центр учбової літератури, 2014.

ПЕРЕДМОВА

Пропонований курс лекцій з політології адресовано студенту і курсанту. Його основне призначення — допомогти їм оволодіти новою навчальною дисципліною. Головні проблеми політології як науки і навчальної дисципліни розкриваються в 18-и лекціях відповідно до державного стандарту нормативної дисципліни «Політологія + модуль “Основи демократії”».

Виходячи з розуміння політології як науки про політику, яка є цілісним соціальним явищем із властивими їй закономірностями розвитку, автори розкривають зміст політологічних категорій, значення політології в суспільному житті й у навчальному процесі. Особлива увага приділена проблемам історії політичної думки, ідейно-політичним течіям, політичним системам і режимам, а також геополітичним питанням сучасності. Проблемний виклад матеріалу дає можливість виявити і підкреслити особливості політичної проблематики в сучасному українському суспільстві.

Важливо, що в цьому курсі лекцій окреме місце займає теорія демократії. В умовах складного процесу реформування всіх сфер українського суспільства та враховуючи проголошений Україною стратегічний курс на євроінтеграцію, який супроводжується необхідністю впровадження в повсякденне життя цінностей та ідеалів сучасної цивілізації, надзвичайно актуальним стає навчання демократії, виховання демократичних навичок і вмінь співпрацювати з інститутами громадянського суспільства у майбутніх фахівців правоохоронних органів.

Робота базується на досягненнях вітчизняної та зарубіжної політичної думки. При цьому автори спираються на принцип комплексного вивчення студентами суспільних наук і широко застосовують здобутки в сфері соціології, філософії, історії, економіки та ін. Ці міждисциплінарні зв'язки сприяють поглибленню знань студентів і курсантів з таких суто юридичних дисциплін, як теорія держави і права, історія вчень про державу і право, історія держави і права та ін.

Автори видання мають надію, що його зміст не тільки сприятиме оволодінню студентами і курсантами новою для них навчальною дисципліною, а й допоможе їм знайти відповіді на складні політичні питання, які виникають у сучасному світі і в нашій країні.

ЛЕКЦІЯ 1.

ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Виникнення. Етапи розвитку. Предмет. Категорії

Політологія — одна з наймолодших гуманітарних дисциплін. Як самостійна галузь знання вона оформилася лише в кінці 40-х рр. XX ст. Але згідно з існуючими джерелами в Європі знання про політику зародилися близько трьох тисячоліть тому, а на Сході і в Давньому Китаї — ще раніше. Проте найбільш розвинені форми вони отримали в політичній думці античності — в Давній Греції і Давньому Римі.

В основу поняття «**Політологія**» покладено сучасний термін «політика». Його зміст визначається грецькими словами: *politike* — справи держави, мистецтво управління державою, *polis* — місто-держава і *logos* — учення, тобто наука про політику. Інше грецьке слово *politea* дослівно означає державний устрій, організацію суспільства, яке знаходиться під певною владою, перш за все — державною. Ці поняття вказують на державу як на одну з центральних категорій політичної науки і беруть свій початок від грецького філософа Арістотеля (384–322 рр. до н.е.), який тісно пов'язував політику з державою (один із трактатів цього мислителя має назву «Та politika» — «те, що стосується держави»)

Як певна галузь знання, політологія бере свій початок в далекій давнині — з часів Конфуція, Платона, Арістотеля і Цицерона і в своєму розвитку проходить декілька етапів. Головними є три.

1. **Початкова** (філософсько-етична) **стадія**: IV ст. до н.е. — перша половина XIX ст.

Це період, коли політичні знання існували в системі філософських знань. Значний вплив на формування політичної думки мали дослідження давніх мислителів: Платона, Арістотеля, Цицерона, Августина, Хоми Аквінського та ін., але вони не створили політичної науки, оскільки їх погляди були тісно пов'язані з космологічними, теоретико-пізнавальними, етичними і естетичними ідеями. Лише до XVI ст. вчені відносять формування специфічної політичної проблематики, що пов'язане з роботами італійсько-

го гуманіста **Н. Макіавеллі** (1469–1527 рр.). Значний внесок у розвиток політичної думки Нового часу зробили англійці **Гоббс** (1588–1679 рр.) і **Локк** (1632–1704 рр.), французи **Монтеск'є** (1689–1755 рр.), **Руссо** (1712–1778 рр.), німці **Кант** (1798–1857 рр.), **Гегель** (1770–1831 рр.), **Маркс** (1818–1883 рр.), **Енгельс** (1820–1895 рр.), **Вебер** (1864–1920 рр.) тощо.

2. Емпіричний рівень: друга половина XIX ст. – 1945 р. В окреслений період у розвинених країнах на основі накопичених знань відбувається становлення політології як самостійної академічної дисципліни. Цей процес мав свої особливості в країнах Європи і США. У Німеччині він був пов'язаний із «правовою школою». У Франції політологія народилася на стику державознавства, політичної історії і соціології. У Великобританії формування цієї галузі знань пов'язане із заснуванням в кінці XIX ст. Лондонської школи економіки і політичних наук при Лондонському університеті. Найбільш інтенсивно політологія розвивалась у США. У 1857 р. в Колумбійському коледжі була створена кафедра історії і політичної науки, а у 1880 р. у цьому ж коледжі (перейменованому пізніше в Колумбійський університет) була організована школа політичної науки, а в 1903 р. – Американська асоціація політичних наук, що поклала початок створенню подібних асоціацій в інших країнах і в міжнародному масштабі.

3. Сучасний етап: 1945 р. – наші дні. Цей етап відрізняється критичним переосмисленням емпіричних знань, накопичених за попередній період, їх подальшим поглибленням. У цей же час політологія оформлюється і як навчальна дисципліна.

Важливе значення в інституюванні нової науки мав міжнародний конгрес політологів, організований ЮНЕСКО в 1948 р. у Парижі, де було визначено, що основним предметом політичної науки є: 1) політична теорія (разом із історією політичних доктрин); 2) політичні інститути; 3) політичні партії, громадські організації; 4) міжнародні відносини.

В 70–90-і рр. XX ст. в умовах формування нових парадигм цивілізаційного розвитку характерною рисою сучасного етапу стає пошук нових концептуальних напрямків розвитку політичної науки.

У СРСР політологія вважалася, поряд із соціологією, генетикою, кібернетикою, буржуазною псевдонаукою, тому тут не існувало ні відповідної навчальної дисципліни, ні спеціальних дослідницьких центрів. Деякі політичні проблеми розглядалися в межах історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, теорії держави і права та інших дисциплін. Проте дослідницькі можливості були обмежені марксистськими догмами. Лише в 1990 р. у процесі розпочатих демократичних перетворень державний комітет з науки і техніки затвердив номенклатуру науковців під загальною

назвою «Політичні науки». У цей же «перебудовний» період політологія стає навчальною дисципліною у вузах.

Що ж є предметом політології? З терміна «політологія» випливає, що це знання про політику, але це поняття трактувалося неоднозначно. Наприклад, у марксистсько-ленінській інтерпретації політика — це сфера боротьби класів. У післявоєнні роки поширюється напрям, представники якого пов'язують політику з розумінням держави в категоріях діяльності уряду. Найяскравіше це відображено в американській моделі політичної науки. Так, у Колумбійській енциклопедії вона визначається як наука про характер і функції держави і його уряду як органу, за допомогою якого держава реалізує владу.

Обидва ці підходи не охоплюють повністю феномена політики. Перший напрям абсолютизує боротьбу класів, зводить державні відносини до класових, другий — абсолютизує діяльність суб'єкта політики — виконавчу владу, розглядаючи політику як функцію держави. Але зміст поняття «політика» значно ширший. У процесі історичного розвитку політика стала унікальним явищем, синтезувавши найрізноманітніші типи і форми людської діяльності, пов'язаної із здобуттям і здійсненням влади, що відображає не лише вимоги різних груп, верств, класів, але і національні, громадські та державні інтереси. Під впливом цих чинників формується зміст поняття «політика», яке дає уявлення про особливу сферу життєдіяльності суспільства. Враховуючи ці особливості, можна **визначити політику як сферу взаємин різних соціальних груп і окремих індивідуумів, націй і держав, пов'язану з використанням влади для реалізації своїх інтересів. Тобто «політичне» — все, що належить до явищ, інститутів і відносин у суспільстві, за якими стоїть влада.**

Таке широке розуміння політики зумовило інтеграційний підхід до визначення об'єкта і предмета політології. Як об'єкт науки завжди виступає певна сфера реальної дійсності, у той час як предмет включає закономірності розвитку і функціонування різних явищ об'єкта, що вивчається. Можна дійти висновку, що **об'єктом політології** є весь спектр політичного життя суспільства, всі явища і процеси, пов'язані з взаємодіями верств, класів, націй з приводу влади.

Предмет політології — політика, тобто будь-які явища і процеси політичної сфери, тенденції і закономірності їх розвитку. У предмет цієї науки входять:

- політична теорія, історія політичної думки;
- влада, владні стосунки, форми прояву; політична система, в центрі якої — інститут держави як головний механізм влади;
- суб'єкти політики (громадянське суспільство, різні соціальні спільноти, класи, політичні організації тощо);

- політична свідомість і політична культура — важливі чинники, які детермінують політичні орієнтації і поведінку індивідів, груп, класів та ін.;
- міжнародна політика і міжнародний політичний процес.

Категорії. Важливим інструментом пізнання політичного життя суспільства є **категорії — найбільш загальні поняття науки, що відображають істотні сторони її предмета.** Вони розкривають необхідні зв'язки, фундаментальні положення науки, найважливіші елементи її структури. У загальному вигляді поняття, категорії політології можна розділити на чотири види: загальні, структурні, функціональні і розвитку. **Основні загальні категорії:** політика, влада, демократія, свобода, українська національна ідея, український менталітет тощо. **Найважливіші категорії структури:** політична система, політична організація, політична партія, та ін. **З-поміж категорій функціонування слід визначити такі,** як політична діяльність, політичний процес, політичний конфлікт, політична боротьба та ін. **До категорій розвитку належать:** політична революція, контрреволюція, еволюція, політичний режим тощо.

Політологія в системі соціально-гуманітарних дисциплін

Політика — складне і багатогранне явище, і дисципліна, що вивчається, має відношення до багатьох наук: **філософії, соціології, теорії держави і права, історії, психології, політичної географії та ін.** У зв'язку з цим варто досліджувати політику, спираючись на досягнення і підходи інших галузей знання. **Досить важливим є зв'язок політики з філософією.** Як теоретична основа світогляду, філософія додає політичному дослідженню світоглядного характеру. В той же час вона являє собою методологічну базу загально-теоретичного рівня політичної науки, її концептуальну основу.

Політика тісно пов'язана з історією, яка відображає минуле, просліджує генезис політичних інститутів, політичних ідей в їх хронологічній послідовності, що важливо для формування теорії політики, а також вивчення політичної системи.

Особливе місце в системі політологічного знання належить соціології. Вона дає емпіричний матеріал, пов'язаний із функціонуванням суспільства як цілого, груп, що входять до його складу, а також суспільних відносин. За допомогою цього просліджується залежність політики від різних сфер життєдіяльності суспільства, вплив на політичні інститути і політичну поведінку соціальних структур, ідеології, культури. Соціологія — найбільш

«політична» з усіх суспільних наук, про що свідчить виокремлення спеціальних дисциплін, як-от: соціологія політики, соціологія політичних відносин.

Політичну теорію і практику вивчає ціла низка юридичних дисциплін: **теорія держави і права, конституційне право, міжнародне право**. Ці дисципліни дають теоретичний і емпіричний матеріал, що належить до конкретних правових рішень, розкривають загальні рамки діяльності держави і суспільно-політичних організацій.

В економіці предметом політичного аналізу є процеси виробництва, розподілу і обміну матеріальною продукцією, що розглядаються з точки зору втручання держави в господарське життя. **Економіка містить матеріал для вивчення господарського генезису більшості політичних процесів, показує зв'язок економічної і політичної сфери, а також розкриває детермінованість основних цілей політичної діяльності, а звідси і соціально-економічної політики держави і різних організацій.**

Політолог, що вивчає людську діяльність, неминуче приходять до аналізу духовного життя людини, психології груп, верств, класів, націй. **Знання психології необхідне для вивчення сприйняття людиною тих або інших політичних реалій:** політичних лідерів, програм партій, діяльності владних структур. Воно також необхідне для виявлення закономірностей і ситуативних реакцій мас на дію зовнішнього середовища. Спираючись на антропологію, політологи встановлюють зв'язок політики з соціо-біологічними якостями людини, виявляють вплив на політику соціокультурних особливостей тієї або іншої спільноти.

У своїх дослідженнях політологи спираються і на географію з огляду на залежність політичних процесів від просторового положення країни, виявляючи обумовленість політики її розмірами, кліматичними та іншими природними чинниками (наявність копалин, близькість до океану, характер рельєфу тощо).

Таким чином, політологія інтегрує політичні аспекти багатьох дисциплін, а отже, потребує міждисциплінарного підходу до предмета свого дослідження.

Структура політології

Звертаючись до структури політології, *слід враховувати два аспекти*. Перший пов'язаний з наукою про політику, другий — з навчальною дисципліною. Як наукове знання про політичну дійсність, політологія включає цілу систему теорій, що відносяться до сфери політики. Узагальнюю-

чи, можна виділити такі структурні елементи політології: теорія політики, політична ідеологія, історія політичних вчень, теорія політичних систем і управління політичними процесами, міжнародних відносин і світової політики.

Політологія як наукова дисципліна досліджує такі проблеми: політичне панування і правління, конституювання влади і політична нерівність, механізми правління в рамках різних державно-політичних систем, забезпечення життєздатності і безперерйного функціонування суспільства, відносини людей з інститутами влади, політична комунікація і засоби масової інформації, стабільність політичної системи і чинники, що сприяють її збереженню або руйнуванню. Важливе місце також посідають проблеми політичних конфліктів тощо.

Політологія є порівняно молодого наукою, яка інтенсивно розвивається, акумулюючи новітні принципи і підходи в організації матеріалу, особливо враховуючи антропологічні, гуманістичні «навантаження» сучасного наукового знання. Сьогодні політологія є стрижнем складного комплексу політичних наук, кожна з яких має свій предмет. Разом із політичною онтологією, політичною етикою, політичною антропологією, політичною аксіологією, політичною географією, політичною психологією все більшого значення набувають і такі структурні елементи, як парламентська соціологія (вивчення проблем діяльності парламенту), передвиборна інженерія (наука про тактику проведення виборчої кампанії), іміджологія (наука про політичний образ лідера, його зовнішність), політичний маркетинг (методи донесення інформації і її вплив на різні соціальні групи), політична герменевтика (наука про сприйняття конкретного тексту) та ін.

Інакше виглядає структура політології як навчального курсу, що пов'язано з його конкретними завданнями. **Як навчальна дисципліна** політологія покликана дати студентам уявлення про політичну сферу суспільства, закономірності її розвитку, а також систему знань про сучасні політичні інститути, права, свободи і обов'язки громадян в демократичному суспільстві, політико-правове положення людей, форми їх участі в політичному житті, динаміку політичних процесів, зміст і шляхи формування політичної культури, рушійні сили сучасного світового розвитку. Якщо політична наука охоплює всю сукупність знань з даного предмета, то навчальна дисципліна відбирає частину загальнотеоретичного і прикладного матеріалу, який обробляється і викладається так, щоб відповідно до завдань політологічної підготовки в доступній системній формі дати необхідний мінімум наукових знань. Маючи на увазі конкретні завдання курсу політології, він повинен включати такі компоненти:

- вступ, в якому розглядаються загальнометодологічні питання політичної теорії;
- основні віхи історії політичної думки. У цьому розділі важливе місце повинні займати проблеми, пов'язані з розвитком вітчизняної політичної думки;
- влада, її сутність і зміст, форми і методи реалізації;
- політична система. У цьому розділі розглядаються питання, пов'язані з виникненням, принципами і методами функціонування політичних систем і їх основних інститутів: держави, партій, громадських організацій і рухів;
- людина і політика. Лекції з цієї проблеми присвячені духовним основам політики: політичній свідомості, політичній ідеології, політичній культурі, політичному лідерству і ін.;
- світовий політичний процес і міжнародна політика. Тут розкриваються міжнародні аспекти прояву і реалізації політики, світовий політичний процес, його основні проблеми.

Пропонована структура курсу не є обов'язковим «еталоном», і в конкретних умовах виявляється своя специфіка.

Вивчення курсу політології сприяє формуванню у студентів політичної культури, уміння застосовувати принципи сучасного політичного мислення до аналізу соціально-політичної ситуації, активно впливати на політичні процеси.

Функції політології

Функції (від лат. *function* – виконую) будь-якої науки, у тому числі і політології, визначаються характерними для неї завданнями. Одна з найважливіших функцій політичної науки – **пізнавальна (гносеологічна)**. У всіх своїх структурних підрозділах політолог дає знання про різні сфери політичного життя. Це забезпечують як фундаментальні теоретичні дослідження, так і емпіричні, що дають фактичний матеріал, конкретну інформацію про різні сфери суспільного життя. В рамках цієї функції можна вичленувати описову функцію, яка дає відповідь на питання: якою була або якою є політична дійсність?

З пізнавальною тісно **пов'язана функція раціоналізації суспільного життя (пояснювальна)**. Політична наука дає пояснення складних політичних процесів, розкриває їх раціональний механізм. Відповідаючи на питання: чому? навіщо? чому так, а не інакше? – політологія робить політичні дії ясними і доступними свідомості людей.

Політологія не лише описує і пояснює політичні реалії, але і дає оцінку політичним подіям, інститутам, ідеям та ін. У цьому реалізується **нормативно-ціннісна (аксіологічна)** функція політології. Ця наука, розкриваючи тенденції політичного розвитку, дає конкретну інформацію, необхідну для здійснення ефективного керівництва і управління суспільними процесами. **Управлінська функція** наочно виявляється в тому, що політологи безпосередньо беруть участь в розробці практичних рекомендацій із питань підвищення ефективності керівництва політичними процесами, управління політичними подіями.

Важливе значення має **прогностична функція**, що відповідає на питання: якою буде політична реальність у майбутньому? Спираючись на певні закономірності, досліджуючи конкретні процеси, факти і явища, політологія здатна виробляти науково обґрунтовані прогнози щодо тенденцій розвитку політичного життя суспільства. З прогностичною функцією тісно пов'язана організаційна або **прикладна (інструментальна)**, така, що відповідає на питання: які заходи необхідно провести, аби досягти бажаного результату? Що необхідно здійснити, аби результати, що передбачаються, стали реальністю? З цією функцією пов'язана розробка різного роду рекомендацій, технологій, призначених для всіх рівнів і сфер політичного життя.

Політологія також виконує і **виховну функцію**, формуючи світогляд, соціальні ідеали, політичну культуру. Варто підкреслити, що політика — це не лише наука, що базується на законах суспільного розвитку і вимагає, як і будь-яка інша наука, розуміння логіки цих законів, але в той же час це і мистецтво, що полягає в умінні використовувати існуючі можливості, приймати правильні політичні рішення на основі поєднання теоретичного знання, перевірених логічних висновків з інтуїцією, творчою сміливістю і фантазією.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Що вивчає наука про політику?
2. Коли виникла політологія як наука?
3. Визначте місце політології в системі соціально-гуманітарних наук та її зв'язок з іншими суспільними науками.
4. Які функції виконує політологія?
5. «Не брати участь в політиці не вивольє від її наслідків» (О. Бісмарк, канцлер Німеччини). Ви згодні з цією думкою?

ЛЕКЦІЯ 2.

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ПОЛІТИКУ В ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Людство накопичило величезну кількість ідей щодо різних сфер політики. Їх вивчення складає методологічний фундамент у засвоєнні політологічного курсу. У розвитку уявлень про політику виділяють такі історичні етапи:

- I. Політична думка стародавнього світу (III тисячоліття до н.е. — V ст. н.е.).
- II. Політична думка середніх віків (V—XV ст.).
- III. Політична думка Нового часу (XVI—XIX ст.).
- IV. Політична думка і політичні доктрини сучасності (XX—XXI ст.).

Розділ I. Політична думка стародавнього світу

1.1. Уявлення про політику в країнах Стародавнього Сходу

Політична думка зародилася в період розпаду первісного суспільства, паралельно з процесом формування держави і права. На ранніх етапах розвитку людства політичні погляди не виступали відносно самостійними сферами знання, а були складовою частиною загальної картини світу і тому зазнавали впливу міфологічних і релігійних уявлень.

Початок політичної думки слід шукати в історії держав Сходу, де сформувалися теократичні монархії, походження яких, їх існування і доля вважалися залежними від Бога. Тому і політичні доктрини, що зародилися тут, були обмежені рамками пануючих релігій (звідси і їх визначення — релігійно-політичні доктрини, або теократичні)*. Їхня основна ідея — божественне першоджерело соціально-політичних і правових порядків, а характерні риси — фаталізм і покірливість. Це знайшло віддзеркалення в міфах і легендах народів стародавнього світу — єгиптян, вавилонян, індусів, китайців, євреїв, персів, греків та ін., а також у їхніх законах, різного роду порадах, рекомендаціях і «повчаннях».

Відповідно до загального для країн Сходу обожнювання фараона, царя, імператора тощо політика трактується як вираження волі Бога. Яскравий

* Теократія — влада Бога (у перекладі з грецького).

приклад — Давній Єгипет, де фараон був не лише живим Богом на землі, але і найкращим із усіх людей за своїми якостями: розумом, мораллю, справедливістю, тобто він виступає в усіх формах влади — був божеством, монархом, верховним суддею.

Вся система влади будувалася на насильстві і страху. Так, фараон **Тутмос III** (1525–1473 рр. до н.е.) в «повчанні» рекомендував застосовувати насильство щодо своїх підданих: «Викликай у людей страх перед собою, бо лише той є дійсним володарем, кого люди бояться».

У I тисячолітті до н.е. починає виявлятися тенденція переходу від первинного релігійно-міфологічного уявлення до більш раціонального погляду на світ взагалі і на державу зокрема. Велику роль у формуванні політико-правової думки Китаю зіграло конфуціанство — учення **Кун Фуці (Конфуція 551–479 рр. до н.е.)**. Об'єкт вивчення у Конфуція — мистецтво управління державою, яку він ототожнював з мистецтвом моральності. В основі конфуціанського ідеалу управління — не примус народу, не насильство над ним, а сила морального прикладу. «Сила держави не в суворості покарань, а в добровільності і свідомості визнання влади» — писав Конфуцій. На його думку, перетворення держави слід починати з природної одиниці — сім'ї, якій необхідно повернути освячені традиції, давню домінацію глави сім'ї. Значну роль у вдосконаленні самої людини і стосунків в суспільстві він відводив освіченим чиновникам, які повинні повернути повагу до влади, довіру до неї. У тексті «Лунь-юй» міститься моральна заповідь Конфуція: «Не роби людям того, чого не бажаєш для себе і тоді в державі і в сім'ї до тебе не відноситимуться вороже». Право на управління державою правителі, на думку Конфуція, повинні підтверджувати знаннями, своїми здібностями, мудрістю.

Яскравими представниками раціоналізму китайської політичної думки були легісти (школа юристів), учення яких формується в VI–V ст. до н.е. Відкинувши конфуціанське уявлення про державу як велику сім'ю, прибічники правової доктрини головне джерело досконалого ладу убачали в політичних і правових інститутах. Вважаючи головним завданням створення сильної централізованої держави, яка могла б регулювати головні сторони суспільного і приватного життя, легісти виступали з обґрунтуванням китайської доктрини політики на основі закону.

1.2. Політичні доктрини греків

Відзначаючи тенденції, що намітилися у напрямі раціоналістичної аргументації політики, слід підкреслити, що в політико-правових доктринах Сходу йшлося про конкретну політику — «мудру», «справедливу» тощо,

а не про її теоретичні основи. Перехід до теоретичного аналізу політики зробили давні греки в період розквіту їх полісів (міст-держав) в VI–V ст. до н.е., а також у період кризи і розпаду полісної системи після походів Олександра Македонського (IV–II ст. до н.е.).

Після падіння імперій Близького Сходу центром народження нової цивілізації стає Греція. Її географічне положення сприяло виникненню невеликих окремих господарсько-політичних центрів — міст-держав (полісів), найбільш відомими з яких є Спарта і Афіни. Зі Спартою пов'язано виникнення держави — військового табору і створення системи політичної влади у формі диктатури. Афіни стали батьківщиною демократії. Перші демократичні перетворення пов'язані з реформами **Солона** (640–559 рр. до н.е.). Його реформи 594 р. втілили ідею «золотої середини», реалізували принципи політичного компромісу, оскільки, з одного боку, сприяли зміцненню позицій багатих афінян, а з іншого, враховували інтереси простого народу (введений земельний максимум, фети — нижча майнова соціальна група — отримали право участі в народному зібранні і у суді присяжних). У V ст. ідею компромісу підтримав **Демокрит**, який суть політичної і життєвої мудрості бачив у дотриманні міри в усьому. На думку Демокрита, принцип згоди і гармонійної діяльності лежить в основі держави, метою якої є узгодження антагоністичних інтересів через закони, владу і мудрість. Подальшому розвитку афінської демократії сприяли **софісти** (дослівно — мудреці) — **Протагор**, **Антифонт**, **Критій** та ін., які на перше місце ставили людину як міру всіх речей. Вважаючи, що мораль, право, держава — це історичні інститути, що змінюються, вони в своїй діяльності керувалися не загальними поняттями добра і правди, а виключно власними інтересами, прагнули виробити прагматичні рецепти поведінки людей.

Погляди софістів були піддані критиці **Сократом** (460–399 рр. до н.е.). Релятивістському (відносному) розумінню етики він протиставив незмінні моральні принципи, які є абсолютними, незалежними ні від часу, ні від законодавства. Таким принципом була доброчесність, під якою Сократ розумів справедливість, відвагу і стриманість. Суттю держави, вважав Сократ, є справедливість, якою повинні керуватися як ті, які правлять, так і піддані. Виступаючи проти суб'єктивізму софістів, їх апеляції до звільнення від етичних витоків, Сократ прагнув знайти логіко-понятійне обґрунтування об'єктивної природи моралі, моральної політики і права. Вершина політичної думки Давньої Греції — учення Платона і Аристотеля.

Учень Сократа, **Платон** (427–347 рр. до н.е.) свої політичні погляди виклав у діалозі «Держава», порушивши низку важливих теоретичних питань. Він одним із перших звертається до характеристики державних форм, виділивши тимократію, олігархію, демократію і тиранію як «порочні», неза-

вершені політичні форми. **Тимократія** — влада честолюбців. У результаті пристрасі до збагачення тимократія перетворюється на **олігархію** — панування небагатьох багатих. У результаті безперервної боротьби бідних і багатих встановлюється **демократія** — влада більшості. **На думку Платона, демократія — це влада мас, посередностей, за якої відбувається псування звичаїв, панує нахабство, безсоромність.** Необмежена свобода демократичного ладу призводить до **тиранії** — найгіршої форми державного ладу, оскільки встановлюється свавілля однієї людини.

Можливість зупинити процес деградації Платон убачав у наближенні структури держави до ідеального зразка — справедливого правління «аристократів духу» — мудреців-філософів. Основним принципом досконалої держави є справедливість, детермінована природним призначенням людини, у зв'язку з якою кожному громадянину відводиться певне заняття і певний статус. **Філософ будує цілу ієрархію станів:** філософи-правителі, варта-воїни, ремісники і селяни, що займаються фізичною працею. **Ідея про розподіл праці, яку покладено в основу виникнення держави, належить до найважливіших політичних узагальнень.** У той же час у Платона проглядаються витoki тоталітаризму, оскільки в його політичному ідеалі особа, суспільство розчинені в полісі. Але разом із тоталітаристськими паростками для цієї ідеальної держави характерні розумні основи громадянських інститутів, високий моральний дух. Платон високо цінував політичне знання і політичне мистецтво, суть якого, на його думку, полягає в умінні розумно організувати і вести загальнодержавне життя.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) — великий античний мислитель, котрий заклав основи політичної науки як самостійної дисципліни. Свої політичні погляди він виклав у роботах «Політика», «Етика», «Риторика» та ін. Спираючись на результати платонівської політичної філософії, Аристотель виділив вивчення певної галузі суспільних відносин у самостійну науку про політику, яка займається державою (полісом). Але те, що вважав цей філософ наукою про політику, було нерозчленованою, комплексною науковою галуззю, яка включає, окрім політики, економіку і етику, причому останню він вважав початком політики і складовою частиною її ведення. У розумінні Аристотеля, політика — це наука про практику, діяльність, про вищі блага людини і держави. Погляди Аристотеля на державу спиралися на конкретний матеріал, зібраний і вивчений в його школі, — опис конституційного ладу 158 грецьких міст-держав. На думку філософа, завдання політології як науки про державу полягає в тому, аби навчити політичного діяча мистецтву державного управління, показати, який державний лад є найбільш придатним для певного суспільства.

Всі форми держави Аристотель поділяє на правильні (дійсна мета полягає в загальному добробуті), і неправильні (в них існують вигоди для одних лише правителів, а не для народу). **До правильних він відносить монархію (царство), аристократію (панування кращих) і політею (республіку).** Кожній правильній формі він протиставляє неправильну:

- тиранія, де мається на увазі лише користь правителя;
- олігархія, де правлять багаті для власної вигоди;
- демократія, де володарюють бідні, маючи на увазі лише самих себе.

Практично найкращим Аристотель вважав змішаний тип, що є компромісом трьох правильних форм, оскільки він відповідав інтересам середніх класів, найбільш корисних держав і зацікавлених у її стабільності.

Як і у Платона, у Аристотеля також виявляються тоталітарні тенденції: людина — це частина держави, особисті інтереси підпорядковані суспільному благу, громадянин — це безлика частка єдиної політичної спільноти. Хоч громадян Аристотель і називає вільними людьми, але свободу він розуміє лише як протилежність рабству (громадяни — не раби, ними ніхто не володіє). Але не ці положення Філософа визначають цінність його вчення. **Він увійшов до історії політичної думки як засновник науки про політику, вважаючи її практичною наукою про мистецтво управління, головне завдання якої полягає в знаходженні такої форми, що якнайкраще має відповідати природі людини, її потребам та інтересам суспільства.**

1.3. Стародавній Рим

Політична думка Давнього Риму зазнала значного впливу древніх греків, і перш за все — Платона і Аристотеля. Це особливо яскраво виявилось в творчості **Марка Тулія Цицерона** (106–43 рр. до н.е.) — відомого римського державного діяча, оратора, мислителя, борця за республіку. Він визначав три прості форми правління: царську владу, владу оптиматів (аристократію) і народну владу (демократію).

Спираючись на досягнення філософсько-політичної думки давніх греків, Цицерон у своїх працях «Про державу», «Про закон», «Про обов'язки», у численних політичних і судових виступах висловив низку оригінальних ідей. Особливу увагу він приділяв розробці проблем правової рівності і держави. На думку Цицерона, держава і право виникають не за свавіллям, а відповідно до загальних вимог природи. Держава заснована на загальному розумі і справедливості, вона також є справою народу і виникає в результаті згоди в питаннях права і спільності інтересів. Одна з причин утворення держави — охорона власності. В основі права лежить справедливість, пер-

шою вимогою якої є не шкодити іншим і не робити замах на чужу власність. **У трактуванні Цицерона держава — це не лише вияв загального інтересу всіх її вільних членів, що було характерне для давньогрецьких концепцій, але і одностайна правова єдність (спільність) цих членів, окреме правове утворення.**

Римський мислитель розійшовся з Платоном і Аристотелем в розумінні природного права (дійсного закону): на відміну від останніх, які вважали, що природне право і держава нероздільні, Цицерон стверджує, що природне право виникло раніше, ніж закон, і раніше, ніж була заснована будь-яка держава. Відповідність або невідповідність людських законів природному праву виступає, згідно з Цицероном, критерієм справедливості або несправедливості. Таким чином, **Цицерон стояв у витоків розуміння ідеї «правової держави».** Увагу численних авторів привертала також положення цього мислителя про державу як справу народну і правову спільність, про громадянина як суб'єкта держави і права.

Досягнення античної політичної думки використовувалися в подальших концепціях, модифікуючись і набуваючи нового значення. Сучасний Світ сприйняв від давніх греків феномен публічної влади, а від давніх римлян — принцип розподілу влади. Особливо слід підкреслити значення Цицерона, який стояв у витоків юридизації поняття держави, що в майбутньому набуло багато прибічників.

Розділ II. Політична думка Середніх віків (теологічна концепція)

Особливістю політичної думки середньовіччя є релігійне трактування політики. Християнство, що зародилося в античному світі, сприйняло багато його ідей: від ідеалістичного платонізму — переконаність про перевагу духовного світу над матеріальним, з учення Аристотеля — концепцію Бога як першопричини, з філософії циніків — байдужість до земних речей, з іудаїзму — месіанізм і монотеїзм. Успішно перетворивши витончені ідеали філософів на легкозасвоєвані догмати, християнство стало пануючою релігією в середньовічній Європі, наклавши свій відбиток на всі сфери життя, у тому числі і політичного. Але розвиток знань про політику продовжувався і в цей час. Один із основоположників християнської політичної теорії — **Аврелій Августин (354–430 рр.)**, єпископ Гіппонський (Північна Африка). У своєму основному трактаті «Про град Божий» (написаний під враженням про захоплення Риму ордами Аларіха в 410 р.) Августин виклав учення про

два гради — божий і людський. Розділивши світ на «град небесний» (що походить від Авеля), природа якого божественна і вічна, і «град земний» (що походить від Каїна), Августин бачить їх неминучу взаємодію. Зводячи воедино священну і світову історію, він ставить проблему оновлення «граду земного» в руслі християнської доброчинності: всі форми правління повинні поважати Бога і Людину.

Домініканський чернець **Хома Аквінський** (1225/26–1274 рр.) у своєму богословському творі «Сума теології» розробляє також проблеми християнської політичної теорії. Вслід за Аристотелем, Хома розглядає розум як вищу серед людських здібностей, що дозволяє розрізняти добро і зло. Специфіка томістської онтології (учення про буття) — своєрідний індивідуалізм: у світі Хоми постійно сущими виявляються в остаточному підсумку індивідууми. Починаючи з Бога, який є чистим актом буття, і кінчаючи щонайменшою зі створених істот, кожне суще володіє відносною самостійністю.

Спираючись на ці теолого-філософські уявлення, Аквінський дійшов висновку, що держава має позитивну цінність у самій собі і поза нею: вона не лише зберігає мир, але й є проявом Божої волі в ім'я людей. Політика, на його думку, — це моральна відповідальність, обміркований розумом напрям волі людини у всіх соціальних діях, а політична розсудливість — це правильний вибір засобів до моральної мети, загального блага суспільства і держави. Як і Аристотель, Х. Аквінський вважав ідеальною формою правління змішану з «чистих форм», за якої монарх втілює єдність, аристократія — перевагу певних заслуг, а народ служить гарантом миру і згоди.

І Августин, і Аквінський обґрунтовували верховенство церкви над світською владою, закликаючи світську владу безжалісно карати еретиків, противників єдності церкви. Таким чином, гуманістичне в своїй сутності учення великих філософів-моралістів в соціально-політичному відношенні стало теоретичною базою для виправдання інквізиції.

Християнська правосвідомість піднімала політичну думку на новий рівень: вона стала джерелом індивідуальної моралі, стверджуючи, що людині від Бога наданий індивідуальний спосіб існування, і підкреслювала її самоцінність. У той же час християнство вчило сприймати владу як великий тягар відповідальності.

*Політична практика в середньовічній Європі розвивалася двома шляхами. **Перший пов'язаний із формуванням у VII–XII ст. на території колишніх провінцій Західної Римської імперії ранньофеодальних держав у формі авторитарної королівської влади.** Формування західноєвропейського типу правління пов'язане з Франкським королівством і державою Каро-*

лінгів, засновником якої був **Карл Великий** (768–814 рр.) Його характерна риса — авторитарна королівська влада, що спирається на Раду королівства. У Західній Європі, разом із подальшою централізацією і зростанням абсолютизму, відбувався процес поступового обмеження королівської влади. Такими обмежувальними становими представницькими установами стали кортеси в Іспанії, Генеральні штати у Франції, парламент в Англії. У цих зародках парламентських інститутів були представлені, окрім феодалів і духовенства, городяни і навіть селяни. У 1215 р. англійський король Іоан Безземельний був вимушений підписати «Велику хартію вільностей», яка певною мірою обмежувала владу короля і надавала важливі права громадянам. Так, ст. 39 проголошує: «Жодна вільна людина не може бути арештована, або поміщена у в'язницю, або позбавлена майна ... не інакше, як по закону країни». Хоча в цілому Велика хартія — суперечливий документ, але, безумовно, нею був закладений перший «камінь» майбутньої правової держави.

Виразником нових відносин в Європі стало так зване Магдебурзьке право, що регулювало соціально-економічне і політичне життя міст. Це право було отримане унаслідок боротьби міст проти феодалів за свою незалежність (у Франції міста, що здобули самоврядність, отримали назву місткомун). Магдебурзьке право гарантувало місцеву самоврядність, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги стосовно ремесла і торгівлі, звільняло від феодальних повинностей, встановлювало правила обрання влади міста, її функції, основні норми громадянського і кримінального права. Пізніше, у XIV–XV ст., тут розпочався процес становлення національних держав (Франція, Англія, Іспанія та ін.).

Магдебурзьке право сформувалося в кінці XII — на початку XIII ст. в німецькому місті Магдебург, а в XIII–XIV ст. поширилося на міста Чехії, Угорщини, Польщі, Литви, а звідси — і на українські й білоруські міста. Першими в Україні отримали Магдебурзьке право міста Галицько-Волинського князівства (наприклад, Львів — у 1356 р.)

Другий шлях розвитку політичної практики в Європі пов'язаний із формуванням абсолютистських монархій (деспотій) східного типу, які виникали на території східних провінцій колишньої Римської імперії, і перш за все представлений феноменом Візантії. Після її завоювання турками-османами в 1453 р. ця традиція була продовжена Московським великим князівством, а потім Російською імперією. Візантійський тип влади формується у IV–VII ст. Його характерна риса — домінування централізованої влади, що зближувало Візантію зі Сходом. Особливо велику роль відіграв державний апарат з його розгалуженою системою бюрократії. Хоча

державний лад Візантії за своєю формою значно відрізнявся від державного ладу східних монархій, подібність полягала в абсолютизації влади монарха. За відсутності яких-небудь представницьких установ державний апарат, з його розвиненою бюрократією, як опора влади, став найконсервативнішою частиною суспільства.

Розділ III. Розвиток політичних ідей у Новий час

3.1. Політичні ідеї епохи Відродження

Вихід політичної думки за межі філософії і теології починається в епоху Відродження (Ренесансу). Це період у культурному та ідейному розвитку країн Західної і Центральної Європи, що охоплює в Італії XIV–XVI ст., а в інших країнах — кінець XV–XVI ст. Основний зміст цієї епохи — криза феодалізму і формування нових буржуазних відносин, що супроводжується звільненням від релігійних уявлень і формуванням світського світогляду. Основа ідеології Відродження — гуманізм, антропоцентризм: людина — центр Всесвіту, богорівна за своїми творчими здібностями. Ця увага до людини, її долі, її земного життя, її потреб і спрямувань визначили пошуки в усіх сферах, у тому числі і в політичній, де відправною точкою стає індивід-громадянин, що приводить до витіснення теологічної концепції громадянською. *Звернення до розуму як інструменту пізнання реального політичного досвіду плідно позначилося на розвитку теоретичних основ політології.*

Макіавеллі і макіавеллізм

Перші кроки на шляху перетворення політичних знань на наукові зробив Нікколо Макіавеллі (1469–1527 рр.) — італійський гуманіст, видатний діяч епохи Відродження, який виклав свої політичні погляди в роботах «Історія Флоренції», «Володар» та ін. Він першим визначив предмет політичної науки, її метод і певною мірою — закономірності. На його думку, основним предметом політичної науки є держава і право. «Володар» — це дослідження про владу: її завоювання, утримання, розширення і втрату. Італійський гуманіст вперше ввів в політичну думку термін «*stato*» (держава) не як древній поліс, країна, суспільство, а як політична організація. Рішуче звільнившись від теології і відкинувши середньовічне вчення про державу і право, він **дістає висновку, що стрижнем політичної поведінки людини є не християнська мораль, а вигода, інтерес, сила.** «Доля, — писав Макіавеллі, — завжди на тому боці, де краща армія».

Середньовічну концепцію божественної всемогутності Макіавеллі замінив ідеєю об'єктивної історичної необхідності, що він назвав «долею». У історичному процесі значне місце він відводить волі особи і націлює людей на активну творчу участь у політиці. На його думку, історія залежить від двох чинників. Перший він назвав «fortune» (доля), маючи на увазі не сліпу силу долі, а природний хід подій, їх причинний зв'язок, другий — «virtu» (воля, талант). Таким чином, Макіавеллі поставив питання про закономірності історичного і політичного процесу і про необхідність враховувати в політиці як об'єктивні умови, так і роль людського чинника, учасників політичної діяльності.

У розробці теорії політики Н. Макіавеллі стояв на прагматичних позиціях, чітко розділяючи політику і мораль, ратував за об'єднання в політиці рис «лева і лисиці»: «необхідно бути лисицею, аби роздивитися пастку, і левом, аби скрушити вовків». Ці та інші аналогічні вислови в душі «мета виправдовує засоби» однобічно тлумачили як нібито прояв аморалізму, віроломства і навіть злочинності політики, у зв'язку з чим з'явився термін «макіавеллізм» — *політика, заснована на культурі грубої сили, зневазі нормами моралі*. Проте тлумачення цього терміна лише в негативному, антигуманістичному сенсі спотворює справжню позицію Макіавеллі, який хоча і був прибічником рішучого і сміливого досягнення поставлених політичних цілей, але не стояв на позиції беззастережного визнання, що будь-яка мета завжди і скрізь виправдовує будь-які засоби її досягнення. У своїй головній праці «Володар» Макіавеллі, дійсно, допускає можливість порушення релігійних і етичних норм, але не в принципі і не в будь-якій ситуації, а єдино заради створення і збереження держави (зокрема, задля об'єднання його роздробленої тоді Батьківщини-Італії, яку він гаряче любив). На жаль, цим положенням, але вже з іншими цілями, керувалися діячі Французької революції 1789 р., гітлерівці, більшовики.

Використання методу, заснованого на реалістичному, прагматичному підході до політики, постановка низки теоретичних проблем (про державу, про взаємодію суб'єктивного і об'єктивного в політиці тощо) дозволяє вважати Н. Макіавеллі, услід за Аристотелем, засновником політичної науки на новому етапі її розвитку.

Ранній утопічний соціалізм: Т. Мор, Т. Кампанелла

Майже одночасно з Н. Макіавеллі, що заклав один із перших «каменів» в теоретичний фундамент нового буржуазного ладу, жили і творили мислителі, які заперечували цей лад і запропонували йому альтернативу. Це

учення утопічного соціалізму, представлене великими гуманістами **Т. Мором** і **Т. Кампанеллою**, що відбивало і захищало інтереси пригноблених і знедолених у період переходу до нового суспільства. В умовах, коли приватна власність і пригноблення, нерівність і безправ'я розглядалися як непорушна основа будь-якого суспільного устрою, **ранні соціалісти-утопісти** змалювали в абстрактній формі такий суспільно-політичний лад, в якому панують суспільна власність, принципи гуманізму, демократії, свободи, рівності і соціальної справедливості. Основа цього суспільства — суспільна (соціалістична) власність (від лат. *socialis* — суспільний).

Томас Мор (1478–1535 рр.) у своїй «Утопії» (у перекладі — місце, яке не існує) критикує сучасний йому суспільний і політичний лад, що існував в Англії, заснований на приватній власності, викриває паразитизм і користь аристократії і духовенства, їхню байдужість до становища знедолених. Джерелом всіх бід і зла в державі він вважає приватну власність, а в другій частині книги змальовує якісно нове суспільство (ідеал), де відсутня приватна власність і гроші, встановлена загальна майнова рівність, держава організовує виробництво і розподіл, здійснює боротьбу зі злочинністю.

Подібні погляди через століття виразив італієць **Томмазо Кампанелла** (1568–1639 рр.). У книзі «Місто Сонця» він змальовує ідеальну державу, в якій ліквідована приватна власність, не існує багатих і бідних, введена загальна праця, завдяки чому суттєво скорочено робочий день і є можливість для різнобічного розвитку особи. Ідеальна держава-місто не походить від Бога, а є прямим результатом діяльності розуму. У державі Сонця існує розподіл праці. Головний його компонент — відділення розумової праці від фізичної. Як і Мор, Кампанелла виступає проти протиставлення політики і моралі, що допускав Макіавеллі.

«Ідеальному» суспільству, зображеному Мором і Кампанеллою, притаманні недосконалість, примітивність (щодо сім'ї, виховання дітей, задоволення потреб та ін.), але головне значення цих «утопій» полягає в тому, що в них відображено прагнення людей до справедливості, соціальної рівності, порушено проблему загальнообов'язкової праці і народовладдя. Ці ідеї стануть дороговказами на шляху перетворення суспільства в майбутньому.

Політичні ідеї раннього утопічного соціалізму набули подальшого розвитку в ученні соціалістів-утопістів XVIII ст. (Ж. Міл'є, Мореллі, Бабеф) і особливо у класиків утопічного соціалізму першої половини XIX ст. Сен-Сімона, Оуена, Фур'є, яких називали «просвітниками».

3.2. Концепції політики і влади епохи Просвітництва

Просвітництво XVII–XVIII ст. — це соціально-політичний і філософський напрям, який вперше відкрито і конструктивно виступив проти ідеології феодального суспільства. Термін «просвітництво» вперше було вжито французьким філософом і письменником **Вольтером** (1694–1778 рр.) і німецьким ученим-філологом **Гердером** (1774–1803 рр.). У статті «Відповідь на питання, що таке просвітництво?» німецький філософ Е. Кант запропонував розглядати його як необхідну історичну епоху розвитку людства, сутність якої полягає в широкому використанні людського розуму для реалізації соціального прогресу. Видатні діячі епохи просвітництва: **Т. Гоббс і Д. Локк** (Англія), **Ф.М.А. Вольтер**, **Ж.-Ж. Руссо**, **Ш. Монтеск'є**, **П. Гольбах**, **К. А. Гельвецій**, **Д. Дідро** (Франція), **Й. Г. Гердер**, **Ф. Шиллер**, **Й. В. Гете** (Німеччина), **Т. Джефферсон**, **Т. Пейн**, **Б. Франклін** (США), **Н. І. Новиков**, **А. М. Радищев** (Росія), **М. Козачинський**, **В. Капніст**, **В. Каразін** (Україна).

Представники просвітництва прагнули обмежити віру на користь розуму, релігію — на користь науки і наукового світосприймання. Проголосивши природний розум головним, незалежним від релігії, засобом удосконалення суспільства, діячі цього напрямку боролися за встановлення «царства Розуму», заснованого на природній рівності, за політичну свободу і громадянську рівність. Велике значення вони надавали освіті народу. Цей етап розвитку європейського суспільства називають також епохою раціоналізму (від лат. *ratio* — розум).

Англійські просвітники

У витоків просвітницької думки XVII ст. стоять англійці **Томас Гоббс** (1588–1679 рр.) і **Джон Локк** (1632–1704 рр.), що внесли значний внесок у становлення теорій природного права і суспільного договору.

Т. Гоббс свої політичні погляди виклав у роботі «Левіафан або матерія, форма і влада держави», в якій по-новому висвітлив питання про походження держави. Рішуче відкинувши концепцію божественного походження королівської влади, він бачив її джерело у волі народу, в суспільному договорі. В основі учення Гоббса — уявлення, що люди за своєю природою мають рівні фізичні й розумові показники, і тому кожен має однакові з іншими права на все (природні права). Але одночасно людина — істота глибоко егоїстична, тому для природного додержавного суспільства характерний хаос, «війна всіх проти всіх» (відповідає давньоримському виразу «людина людині вовк»). Проте людський розум, на думку Гоббса, дозволив знайти вихід із

цього небезпечного становища в суспільному договорі: люди добровільно погодилися обмежити свої природні права. На цій основі і виникає держава, яку Гоббс порівнює з міфічним біблейським чудовиськом Левіафаном. Таким чином, **держава, згідно з Гоббсом, — це продукт людською розуму, що виникає в результаті суспільного договору і створюється людьми, аби з її допомогою покінчити з війною всіх проти всіх, гарантувати мир і безпеку в суспільстві.** Проте Гоббс підкреслює, що люди відмовилися від своїх природних прав не повністю, а лише в тій мірі, в якій цього вимагають інтереси миру і самозахисту. Держава, особливо у формі необмеженої монархії, яку Гоббс вважав кращою формою політичної влади, стоїть над суспільством і особою, забезпечує порядок і добробут.

Подальшого розвитку громадянська концепція політики набуває в політичній теорії Джона Локка — видатного англійського філософа і суспільно-політичного діяча періоду «славної революції» і реставрації династії Стюартів. У своєму творі «Два трактати про державне управління» (1690) він не лише відобразив ідеї своїх попередників про природне право, суспільний договір, народний суверенітет, невід’ємні свободи особи, але і розвинув та доповнив їх новими й інтегрував у цілісне політичне учення — доктрину ранньобуржуазного лібералізму.

Як і Гоббс, Локк бачив причину утворення держави в добровільному суспільному договорі людей. Але на відміну від нього, додержавний природний стан суспільства змальовував не як хаос, а як благополучне, вільне, рівноправне і впорядковане становище людей. Проте тут не було спеціального органу, механізму забезпечення громадського порядку, прав, свобод особи, тому люди могли час від часу заподіювати шкоду один одному. Щоб запобігти цьому, розум привів людей до суспільного договору про утворення держави. Лише держава, на думку Локка, може забезпечити гарантовану свободу особи, і в цьому полягає принципова перевага державно організованого громадянського суспільства над додержавним, природним станом. Підкреслюючи, що додержавний стан характеризується повною свободою людей стосовно їх дій і права розпоряджатися власністю і особою, цим самим Локк стверджує, що джерело виникнення державної влади — природне право, свобода і злагода народу. Таким чином, згідно з Локком, *держава — це сукупність людей, що об’єдналися в одне ціле під егідою ними ж установленого закону з метою надійно забезпечити природні права, захист особи і власності.* У Локка був свій погляд на приватну власність як природне право людини. Її високий статус він пояснював двома причинами: приватна власність дозволяє людині забезпечувати себе і сім’ю всім необхідним для життя, що дає можливість більше уваги приділяти власному розвиткові. Та-

ким чином, для Локка приватна власність — не абсолютна цінність, а засіб досягнення свободи.

Локка правомірно вважають родоначальником лібералізму. Він вперше чітко розмежував такі поняття, як «суспільство», «особа» і «державна». **Особа володіє такими природними, невідчужуваними правами, як право на життя, володіння майном і на свободу, які вона не передає нікому за жодних обставин.** Ці невід’ємні цінності — кінцева межа влади і діяльності держави, переходить яку заборонено. **На відміну від Гоббса, Локк ставить особу вище за суспільство і державу.** Державна повинна служити суспільству, а вони обидва — особі. Державна покликана захищати права особи і забезпечувати баланс загальних і особистих прав та інтересів. Державна не має бути могутнішою, ніж особа, бо особи утворюють суспільство, а суспільство — державу.

Локк також висунув ідею правової держави: хто б конкретно не володів державною владою, він повинен «управляти відповідно до постійних законів, проголошених народом, а не шляхом імпровізованих указів». Цьому мислителю також належить і ідея поділу влади на законодавчу і виконавчу. Повноваження ухвалювати закони надається лише представницькому органу — парламенту, а компетенція втілювати закони в життя — монархові і кабінету міністрів.

Якщо Гоббс був прибічником абсолютної монархії, то Локк, вважаючи її такою, що суперечить природному праву і закону і веде до тиранії, обґрунтував необхідність обмеженої монархії.

Політичні ідеї Локка справили значний вплив на розвиток політичної думки XVIII ст. і знайшли пряме віддзеркалення в «Декларації незалежності США» (1776) — першому документі, в якому відображена доктрина буржуазного конституціоналізму.

Раціоналістичне трактування політики у роботах французьких просвітників

Справжній злет політичної думки Західної Європи відбувається в XVIII ст. і пов’язаний перш за все з періодом підготовки Французької революції, що почалася в 1789 р. За чотири десятиліття до її початку у Франції виникла широка суспільна течія, названа Вольтером «Просвітництвом», що піддала якнайгострішій критиці основи феодальної ідеології, релігійні вірування, вела боротьбу за віротерпимість, свободу наукової думки. У цей період ідеї природного права, суспільного договору і розподілу влади, висунуті на попередніх етапах, отримали повніше і глибше обґрунтування й класичне оформлення.

Одним із засновників французького просвітництва був **Шарль Луї Монтеск'є** (1689–1775 рр.). Свої політичні погляди він виклав у праці «Про дух законів» (1748), яка поставила його в ряд найбільш видатних мислителів не лише Франції, але і всього світу. У ній розглядається проблема генезису державно-правових явищ, у вирішенні якої мислитель висловлює оригінальну точку зору, виступивши проти пануючої тоді договірної теорії походження держави. Не відкидаючи в цілому концепцію природного, додержавного, догромадянського стану суспільства, він у той же час не погоджується з трактуванням як Гоббса, так і Локка. **На його думку, виникнення держави — це закономірний історичний процес, а характер суспільства, держави і законодавства («дух законів» або «образ правління») визначається сукупністю чинників як фізичного характеру (перш за все географічними), так і морального (принципи державного ладу, мораль, релігія, приклади минулого, звичаї).** Перші відіграють визначну роль на найнижчих рівнях розвитку суспільства, а другі — в умовах цивілізації. Таким чином, у поясненні походження держави і права Монтеск'є стояв на позиціях історичного і соціального детермінізму.

Особливу увагу філософ приділяв географічному середовищу. На його думку, від клімату, ґрунту, рельєфу місцевості, величини території залежить характер законів і життя суспільства. Велике значення Монтеск'є надавав політичному чиннику, вважаючи, що форма держави, «принципи правління» визначають собою зміст законів і можуть впливати навіть на географічне середовище (наш «Чорнобиль» доводить це на сучасному етапі).

Питання про політичну безпеку виводить мислителя на іншу проблему — розподілу влади, до вирішення якої він зробив істотний внесок. Аналізуючи британську політичну систему, де ця ідея знайшла практичне втілення в результаті революційних перетворень, Монтеск'є теоретично осмислив ці процеси й ідея розподілу влади розвинулася в цілу теорію, мета якої — забезпечити політичну свободу, а також у тому, аби зробити право дійсним регулятором взаємин між державою і громадянином. **Гарантія безпеки громадянина від беззаконня і зловживання владою, верховенство права можуть бути забезпечені, згідно з концепцією Монтеск'є, лише розподілом влади на законодавчу, виконавчу і судову, кожна з яких взаємно стримують одна одну.**

Політичні ідеї Монтеск'є мали величезне практичне значення як для самої Франції, так і за її межами: вони використовувалися при розробці американської Декларації незалежності (1776), французької Декларації прав людини і громадянина (1789), Конституції США 1787 р., і Конституції Франції 1791 р. та ін.

З ім'ям Жан-Жака Руссо (1712–1778 рр.) пов'язаний перехід від громадянської концепції політики до соціальної, в якій основою є не індивід-громадянин, а групи — клас, нація, людство тощо, у той час як індивідууми розглядаються за продукти свого співтовариства.

Політичні ідеї Руссо якнайповніше відображені в його праці «Про суспільний договір» (1762), у якій висунуті раніше ідеї природного права і суспільного договору не лише знайшли класичне обґрунтування, але й отримали нові акценти. На відміну від своїх попередників-теоретиків природного права, Руссо розглядає об'єднання, що виникло за допомогою укладення суспільного договору, як таке, що одночасно є і трансформацією «природних індивідуумів» у «моральних» громадян. **На підставі того, що індивідууми ідентифікували себе з суспільством, державою, Руссо дістає висновку, що тих, хто чинить опір загальній волі, суспільство повинне змусити підкорятися їй.** Історичний досвід свідчить, що на ці ідеї Руссо спиралися якобінці в своїй практичній діяльності в період Французької революції, їх використовували лідери подальших буржуазних революцій, реалізували їх і російські більшовики.

Ідеї французьких просвітників не лише стали новим етапом у розвитку політичної теорії, але й мали безпосередній вплив на хід політичної історії: французька «Декларація прав людини і громадянина» закріплювала природні й невід'ємні права людини, рівність громадян перед законом, принцип розподілу влади та ін. Учення Монтеск'є і Руссо вплинуло не тільки на підготовку Французької революції, але і на боротьбу за незалежність США і на погляди її ідеологів.

Ідеї американських просвітників

Важлива роль в історії політичної думки належить американським державним діячам і мислителям другої половини XVIII — початку XIX ст. Т. Джефферсону і Джеймсу Медісону. Вони спиралися на ідеї європейського просвітництва, але в окремих питаннях пішли далі за них, особливо в розробці проблем демократії, прав і свобод особи.

Т. Джефферсон (1743–1826 рр.) — автор «Декларації незалежності США» 1776 р., третій президент США, представник радикально-демократичного крила політичної думки США того часу. Його політичний ідеал — демократична республіка вільних і рівноправних громадян. Основні складові поглядів Т. Джефферсона:

- уряд створюється народом;
- влада уряду базується на згоді народу підкорятися йому;
- уряд повинен служити охороні природних прав людини;

– народ має право скинути існуючу владу, схильну до деспотизму.

Політичні ідеї Джефферсона, викладені в «Декларації незалежності», зіграли важливу роль у революційній боротьбі англійських колоній в Північній Америці проти англійського колоніалізму, завоюванні незалежності й утворенні США. «Декларація незалежності США» — перший в історії державний акт, що закріпив демократичні принципи народного суверенітету і прав людини як основи політичного життя. Він серйозно вплинув на розробку і практичне втілення ідей французької «Декларації прав людини і громадянина».

Джеймс Медісон (1751–1836 рр.) — один з авторів Конституції США 1787 р., четвертий президент США, зробив значний внесок у розробку механізму організації і здійснення демократичної влади. Він багато зробив для практичної реалізації в умовах США принципу розподілу влади, в першу чергу в плані забезпечення рівноваги трьох гілок влади через розроблену ним систему взаємних стримувань і противаг, яка в своїй основі функціонує в країні дотепер. *Не втратили свого значення й ідеї Медісона про взаємовідношення меншості й більшості в демократичній державі, зокрема, про необхідність забезпечення гарантій свободи для меншості і врахування її інтересів (інститут опозиції).*

Ідеї демократичної республіки із загальним виборчим правом, демократичних прав і свобод, вироблені просвітниками XVIII ст., стали зразком для теоретичної і практичної діяльності майбутніх поколінь передових людей в різних країнах світу.

3.3. Плюралізм політичних концепцій XIX — початку XX ст.

Французька буржуазна революція XVIII ст. і Промисловий переворот (заміна мануфактурного виробництва машинною індустрією) — два чинники, які визначили соціально-політичний розвиток європейської цивілізації у XIX ст., що характеризується утвердженням і розвитком індустріального суспільства та буржуазної державності. Радикальні перетворення в суспільстві сприяли інтенсивному розвитку політичної думки. Саме з цього періоду беруть свій початок основні політичні течії сучасності: консерватизм, лібералізм і соціалізм.

Політичний зміст консерватизму і лібералізму

Консерватизм. Його прибічники відстоювали колишні порядки, негативно ставилися до сучасних революційних змін, критикували насилля,

розрив із традиціями й основами народного життя. Найбільш відомий основоположник консервативного напрямку — англієць **Е. Берк** (1729–1797 рр.). Він різко критично ставився до теорії природних прав; для нього держава — не винахід людського розуму, а результат природної еволюції. Головна мета держави — «охороняти порядок і закон». **Основне положення теорії Берка — соціальна і політична стабільність** (звідси і назва, від лат. *conservation* — збереження). Свої політичні погляди Берк виклав у книзі «Роздуми про французьку революцію» (1790), яка відразу поставила автора в авангард захисників європейської контрреволюції. У його оцінці французька революція — це злочин, оскільки відбувається розрив з минулим, порушується традиційний порядок. Цей мислитель був прихильником реформ, але вважав, що найрезультативніші реформи — лише шляхом еволюційного розвитку, підкреслював пріоритет державних інтересів над особистими. У сучасній літературі Берк вважається «пророком англійської консервативної традиції».

Характерні риси консервативної політичної думки:

- визнання закономірностей історичного розвитку суспільства;
- врахування історичних традицій і звичаїв народу, моралі і культури в процесі перебудови соціально-політичного життя;
- критика теорії природних прав, ідеї загальної рівності людей, підтримання рангів, привілеїв певних соціальних груп;
- визнання переваги свободи, а не рівності;
- проголошення приватної власності найважливішим фактором для досягнення особистої свободи, захисту соціального порядку;
- відмова від програм соціального зрівнювання на основі визнання природної нерівності людей у фізичному й розумовому відношеннях;
- проголошення того, що права повинні включати не тільки свободу, а і її обмеженість (для забезпечення прав інших людей);
- перевага інтересів держави перед особистими, що обумовлено недосконалістю природи людини;
- відмова від революційних методів перетворення суспільного ладу, що руйнує стабільність, порушує історичні традиції, звичаї;
- удосконалення суспільства повинно відбуватися поступово, шляхом реформ, не порушуючи традиційних основ буття.

Консервативні мислителі виявили низку вразливих ідей просвітників доктрини. Перш за все вони піддали гострій критиці абстрактний раціоналізм теоретиків природного права, які вважали, що всі принципи права можна логічно вивести із природи людини взагалі. Заслугує на увагу положення про залежність права кожного народу від його історичного розвитку, рівня соціально-економічних умов, культурних, релігійних та інших

факторів. Таким чином, консерватори намагалися розглядати історію права як об'єктивний процес, не завжди та не в усьому залежний від волі законодавця. Але варто підкреслити й інший бік критики консерваторами ідей просвітництва: в конкретних умовах кінця XVII — початку XIX ст. ця критика мала на меті зберегти привілеї панівних верств, обґрунтувати відсторонення народу від влади і необхідність активної участі аристократії у державному управлінні. Реакційні ідеологи не могли змиритися з ідеєю про загальну правову рівність і свободу, які залежать не тільки від закону. Ці негативні риси консервативної політичної доктрини стали об'єктом гострої критики представниками багатьох суспільно-політичних течій, особливо — ліберального напрямку.

Лібералізм. Послідовники цього напрямку підтримували революційні перетворення і обґрунтовували нову соціально-політичну реальність. Лібералізм (від лат. *liberales* — вільний), передбачав: у *економіці* — свободу приватної ініціативи; у *політиці* — свободу зборів і створення різних організацій, у *духовній сфері* — свободу думки, світогляду.

Загальновизнаними рисами лібералізму як політичної доктрини є такі:

- *оптимістична віра в прогрес, у можливість удосконалення людей і суспільних систем;*
- *індивідуалізм, тобто примат особи, її інтересів над суспільством;*
- *свобода совісті, слова, об'єднань тощо;*
- *принцип приватної власності як основа вільного суспільства;*
- *обмеження влади державного апарату, тобто така його організація, яка не заважала б свободам і активності громадян;*
- *принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову.*

Заслуга обґрунтування лібералізму як течії суспільно-політичної думки належить німецькому філософу **І. Канту** (1724–1804 рр.), професору Кенігсберзького університету у Східній Пруссії. Свої погляди на лібералізм як єдино розумну платформу суспільного устрою Кант обґрунтував у роботах «Ідеї загальної історії», «До вічного миру», «Метафізика звичаїв» та ін.

Принципи концепції Канта сформувалися під впливом просвітницьких ідей і школи природного права, яка відстоювала індивідуалізм. **Головне в його концепції — твердження, що особа — головна цінність.** Людина, на його думку, не є засобом для досягнення навіть найблагороднішої мети, вона є суб'єктом моральної свідомості, що в корені відрізняється від довколишньої природи і в своїй поведінці повинна керуватися велінням морального закону.

Цей закон — апріорний, він не підлягає жодному зовнішньому впливу і тому є безумовним (Кант назвав його «категоричний імператив»). В учен-

ні філософа підкреслюється перевага моралі над політикою. Він виділив «максими», що ведуть до аморальної політики, до яких він відносив захоплення чужих територій, а також дії за принципом «розділяй і володарюй». Політику Кант розглядав як гармонію засобу і мети.

Політичні погляди Гегеля

Важливе місце проблеми держави, права, влади, громадянського суспільства займають у соціальній філософії **Г. В. Ф. Гегеля** (1770–1831 рр.), Свої ідеї з цих питань він виклав у роботі «Філософія права». Гегель розробив вчення про свободу волі, яке співвідноситься із правом і представлене у вигляді трьох рівнів розвитку: абстрактне право, сумління й моральність. Абстрактне право належить до проблем власності і договору; вчення про сумління стосується проблем совісті і провини, добра і зла; вчення про моральність включає проблематику сім'ї, громадянського суспільства і держави.

Гегель — родоначальник теорії про громадянське суспільство, яке є другою (після сім'ї) сходинкою в розвитку «етичної субстанції» і розглядається у взаємному зв'язку із соціально-економічною сферою і політикою. Він ввів у політичну науку розмежування понять «громадянське суспільство» і «держава». Як основу громадянського суспільства Гегель розглядав групові інтереси, а шляхом до єдності суспільства вважав узгодження різних інтересів за допомогою групового представництва у верховних органах влади, в яких реалізується загальна мета корпоративних устремлень. Таким чином, держава трактується як організація, що є основою громадянського суспільства, яке вирішує протиріччя між його членами.

Гегель був противником, аби управління суспільством здійснювалося зверху, і вважав, що воно повинне виходити знизу, з общин, корпорацій. У роботі «Конституція Німеччини» розроблено важливе положення гегелівської політичної концепції: «Народ — основа держави».

«Просвітницький» соціалізм. Марксизм і політика

В першій половині XIX ст. в найрозвинутіших країнах Західної Європи утвердився новий лад — капіталістичний. Надії революційних реформаторів щодо установа «Царства справедливості» не підтвердилися. Навпаки, саме цей період характеризується хаосом у суспільному житті, загостренням протиріч у сфері виробництва, особливо між новими класами — буржуазією і робітниками.

Глибока критика буржуазного суспільства відображена в роботах соціалістів-утопістів першої третини XIX ст. — **А. Сен-Сімона**, **Ш. Фур'є** і **Р. Оуена**, яких називали «просвітницькими» соціалістами. Вони запропонували ідею соціалістичної трансформації суспільства не на основі корінних революційних змін, а через удосконалення існуючих соціально-політичних відносин шляхом поступового переходу до колективної (соціалістичної) власності, планового господарства, подолання протиріч між містом і селом, розумовою і фізичною працею, розвитку освіти, культури та ін. Соціалізм (від лат. *socialis* — суспільний) — ідеологія, що критично ставилась і до минулого, і до існуючого ладу і протиставляла йому новий суспільний устрій, який має забезпечити соціальну справедливість.

Спадкоємцем і продовжувачем соціалістичних традицій у нових умовах другої половини XIX ст. став **марксизм** — теорія, протилежна не лише лібералізму, а й щодо всіх буржуазних концепцій. Його основоположники — німецькі політичні діячі **Карл Маркс** (1818–1883 рр.) і **Ф. Енгельс** (1820–1895 рр.) — пов'язали своє учення з інтересами робітничого класу (пролетаріату) — найбільшої верстви в період утвердження капіталістичного ладу. У пролетаріаті вони бачили реальну силу, здатну втілити ідеал соціалістів-утопістів у реальність: побудувати суспільство, в якому панує соціальна рівність і справжня свобода, **але шляхом насильницької ліквідації приватної власності, тобто шляхом революції.**

На відміну від своїх попередників, які в соціально-політичних перетвореннях спиралися на політичні, духовні, моральні чинники, Маркс і Енгельс звернулися до вивчення економічних, виробничих відносин.

Для розуміння марксизму варто звернути увагу на такі поняття:

- **виробничі відносини** — це ті відносини, які складаються між людьми в процесі виробництва матеріальних благ, необхідних для існування (від їжі, житла до сучасної техніки). На всіх етапах розвитку людства виробництво завжди має суспільний характер, бо в одиночку людина не може виробляти необхідне. Характер відносин між людьми в процесі виробництва визначається відношенням безпосередніх виробників до знарядь і предметів виробництва (земля, ліса, знаряддя праці тощо), тобто формою власності на засоби виробництва: при приватній власності формуються відносини панування та підкорення, при колективній — співробітництва та взаємодопомоги;
- **спосіб виробництва** — це сукупність двох сторін: виробничих відносин і рівня розвитку виробничих сил (знарядь праці, предметів праці а також людини-працівника). *Згідно з марксистською теорією, саме виробничі відносини в сукупності з рівнем розвитку виробничих про-*

дуктивних сил (**тобто спосіб виробництва**) складають економічну основу (базис) будь-якого суспільства, який обумовлює політичну надбудову: політичні відносини, соціальні і духовні процеси, правові, філософські, художні погляди, форми суспільної свідомості та ін.;

- **суспільно-економічна формація** як єдність способу виробництва (економічного базису) та відповідних політичних відносин (надбудови). Таких формацій, на думку теоретиків марксизму, в історії людства налічується п'ять: **первісне суспільство** (первісна общинна формація), **рабовласницька, феодальна, буржуазна (капіталістична), комуністична (має дві фази: соціалізм – нижча, комунізм – вища)**.

Вчення про формації стало стрижнем у розробці Марксом і Енгельсом діалектико-матеріалістичної концепції історичного процесу як становлення, розвитку і зміни суспільно-економічних формацій, що обумовлено зміною способів виробництва.

Іншою важливою складовою марксистської доктрини стало визнання класової боротьби як рушійної сили історичного прогресу (добровільно від своєї власності і влади, як сподівалися Сен-Сімон та інші соціалісти-утопісти, ніхто не відмовиться. Тому революція, на думку основоположників марксизму, є справедливим шляхом для перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне).

Таким чином, Маркс і Енгельс, сприйнявши основну ідею своїх попередників – перебудову суспільства на принципах соціальної рівності і справедливості, визнали їхні «рецепти» для досягнення цієї мети утопічними і розробили свою концепцію, в основу якої поклали зміну існуючого капіталістичного способу виробництва шляхом насильницької політичної революції на чолі з пролетаріатом, який виконає свою місію «могильника капіталізму». Внаслідок соціалістичної революції буде ліквідовано експлуатацію праці, класи і встановлено на першому етапі комуністичної формації владу в формі диктатури пролетаріату, яка повинна забезпечити соціалістичні перетворення в суспільстві. Марксистська теорія передбачала й утопічну ідею зникнення держави як органу управління на вищій (комуністичній) стадії розвитку суспільства внаслідок повної ліквідації класових відмінностей.

Марксистські ідеї серйозно вплинули на розвиток соціально-політичної думки, особливо європейської. Проте вони не стали панівною ідеологією сучасності. Критичне переосмислення марксистської політичної концепції у кінці XIX – на початку XX ст. і особливо практика соціалізму виявили її вразливі місця:

- абсолютизація ролі робітничого класу і зневага іншими верствами;

- використання насильницьких, часто злочинних, форм соціально-політичних перетворень;
- перебільшення економічних чинників і зневага соціально-політичними в розвитку суспільства;
- нетерпимість до інакомислення;
- заперечення історичних можливостей і перспектив у розвитку капіталізму та ін.

Реформізм і соціал-демократія

У кінці XIX ст. з'являються політичні ідеї, які переносять акценти в соціалістичній теорії з насильницької пролетарської революції на реформістський шлях. Перші прояви цих поглядів мали місце ще за життя К. Маркса і Ф. Енгельса: у 1879 р. лідери німецької соціал-демократії **К. Хехберг** і **Е. Бернштейн** у статті «Ретроспективний огляд соціал-демократичного руху в Німеччині» **запропонували відмовитися від виключно пролетарського характеру партії, від революційних методів боротьби, оскільки це відштовхує від партії все зростаючі верстви дрібної і середньої буржуазії та інтелігенції.**

Якнайповніше ці нові ідеї, названі ортодоксальними марксистами «ревізіоністськими», «опортуністичними» (погоджувальними), виклав **Е. Бернштейн** (1850–1932 рр.), редактор органу німецьких соціал-демократів «Соціал-демократ», у книзі «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії». Він вважав, що в нових умовах кінця XIX ст. економічна боротьба пролетаріату, що ведеться профспілковим рухом у легальних формах, і перш за все — у парламенті, може запобігти зубожінню пролетаріату, пом'якшити протиріччя між працею і капіталом. Подібні погляди розділяв і видатний діяч II Інтернаціоналу **Карл Каутський** (1854–1938 рр.). У відомій полеміці з В. І. Леніним він підкреслював позитивні функції інституту держави як органу-керівника економічними механізмами, що гарантує громадянський мир на основі демократичного політичного консенсусу. За свої погляди, і перш за все за відмову від «революційної диктатури пролетаріату», К. Каутський був затаврований як «ренегат» і понад 70 років радянський читач був позбавлений цікавих робіт відомого політика і теоретика соціалізму.

Сучасна соціал-демократія, що вийшла з марксизму, зуміла здолати догми марксистського революціонізму, у тому числі уявлення про завоювання влади пролетаріатом як єдиного гаранта революційної перебудови суспільства, відстояти тезу про політичну демократію як універсальну форму

соціалістичних змін. Соціал-демократи прагнули перетворити суспільство вільного ринку на користь людям найманої праці, відстоюючи у сфері політики ідею співпраці класів, відкинувши марксистську теорію класової боротьби в її чистому вигляді і диктатуру пролетаріату як єдино можливу форму політичного устрою нового суспільства. Що стосується ідеї соціалізму, то соціал-демократи розглядали її як певний морально-етичний принцип, що реалізується виключно еволюційним шляхом у процесі поступового дозрівання громадянських матеріальних і духовних основ суспільного життя, проведення реформ, розвитку демократії тощо. Найбільш видатні соціал-демократи другої половини ХХ ст.: У. Пальме (Швеція), В. Брандт (ФРН), Ф. Гонсалес (Іспанія).

Ленінізм (марксизм у Росії)

У той час як у Західній Європі в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. склалася нова соціально-політична ситуація, що поставила нові завдання перед робітничим рухом, у її східній частині, зокрема в Росії, реалії сприяли поширенню марксизму в ортодоксальній формі. Російський революціонер **В. І. Ульянов-Ленін** (1870–1924 рр.) **не тільки повністю сприйняв марксизм, а і поставив за мету здійснити його головну ідею на практиці**. Він також далі розвинув цю теорію стосовно специфічних умов багатонаціональної напівазіатської Росії. «Творчий розвиток» марксизму мав два напрямки:

- висновок про можливість перемоги соціалістичної революції в одній окремо взятій країні в епоху імперіалізму (Маркс і Енгельс вважали, що революція повинна статися одночасно у всіх розвинених європейських країнах);
- вчення про слабу ланку в ланцюзі імперіалістичних держав, що обумовлює перемогу революції в окремій країні (такою країною було визнано царську Росію).

Ці положення ленінської політичної доктрини, сформовані, в основному, до революції, стали основою практичного перетворення суспільства — експерименту, що почався в 1917 р. і продовжувався більше 70 років. Одна з найхарактерніших рис політичного життя країни після Жовтня — зосередження влади цілковито в руках авангарду партії, яка дедалі більше бюрократизувалася, контролюючи всю систему суспільства шляхом розгалуженої мережі номенклатури. Терор проти явних і уявних «ворогів революції», широкомасштабні переслідування різних верств населення за класовою ознакою (підприємців, представників дворянства, купецтва, духовництва, інтелігенції та ін.) супроводжували вже перші кроки радянської

влади. Організоване насильство стало головним засобом розв'язання спочатку політичних, а потім і економічних, соціальних та культурних проблем. В. І. Ленін відкрито виступав за використання насильства і масового терору вже після перемоги Жовтня, пояснюючи це необхідністю зміцнення влади.

«Ленінський етап» у розвитку марксизму закінчився наприкінці 20-х рр. ідеологізацією суспільства, у результаті якої сталінізм став «єдино правильною» доктриною: канонізовані постулати марксизму набули характеру віри, виняткового права на істину, а розвиток ідей почав розглядатися як відступництво, ревізіонізм. Насильство, яке намагалися виправдати надзвичайними обставинами в період революції і громадянської війни, тепер стало універсальним засобом реалізації політичних і соціальних цілей, коли в ім'я ідей вважалося за можливе приносити в жертву все, починаючи з культури і закінчуючи життям людей.

У результаті затвердження насильства, що спиралося на беззаконня, відбувається перетворення партії на самостійний орган влади. Сформувалася диктатура партійно-державного апарату, нова бюрократія, яка керувала, прикриваючись робітничим класом.

Риси суспільно-політичного життя, характерні для більшості країн, що пішли марксистським шляхом (переважно після Другої світової війни):

- порушення прав особи і підпорядкування її інтересів державним;
- розправа над політичними опонентами;
- переслідування громадян, що належать до різних соціальних категорій, які вважалися вороже налаштованими щодо встановленого ладу;
- ліквідація, як правило, незалежного селянства;
- панування державної власності;
- жорстка централізація в усіх сферах суспільства;
- ізоляція від зовнішнього світу.

Суспільно-політичний розвиток підтвердив неспроможність марксистсько-ленінських концепцій, про що свідчить розпад соціалістичної системи й міжнародного комуністичного руху наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XX ст.*

Питання для самоперевірки і роздуму

1. У чому головна суть вчення Конфуція про державу, політику і правителів?
2. Який режим «проглядається» у вченні старокитайських легістів?
3. Чим відрізняється вчення про державу Аристотеля від вчення Платона?

* Політичні доктрини сучасності (див. Лекцію 11).

4. Чим пояснити великий вплив церкви на суспільно-політичну думку у Середні віки?
5. У чому виявилась суперечливість політичних поглядів Аврелія Августина?
6. Хто з мислителів Нового часу заклав основи політичної науки?
7. Чому представників соціалістичної думки XVII – першої половини XIX ст. назвали утопістами? Яких мислителів цього напрямку Ви знаєте?
8. У чому сутність і значення теорії суспільного договору про походження держави і теорії природних прав? Назвіть головних представників.
9. Визначте просвітництво як суспільний рух. Згадайте його представників у різних країнах.
10. Хто вважається автором концепції правової держави?
11. Чому Ж.-Ж. Руссо звинувачують у тоталітаризмі?
12. Хто вважається родоначальником ідеї громадянського суспільства?
13. У чому сутність вчення Ш. Монтеск'є про форми держави і поділ влади?
14. Охарактеризуйте основні засади марксизму.
15. У чому виявився «творчий розвиток» марксизму В.І. Леніним? Які це мало суспільні наслідки?

ЛЕКЦІЯ 3.

ІДЕЇ ДЕРЖАВНОСТІ І ДЕМОКРАТІЇ В ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

§ 1. Політична думка Київської Русі

1.1. Генезис політичних ідей Київської Русі

Становлення і розвиток давньоукраїнської політичної думки пов'язано з розкладом первіснообщинного ладу і створенням ранньофеодальної держави — Київської Русі. Політична думка Київської Русі формувалася під впливом двох чинників: 1) спадщини слов'янських і неслов'янських племінних об'єднань, державних і напівдержавних організацій (від трипільців до готів, гунів, кіммерійців, скіфів та антів); 2) ортодоксального християнства, прийнятого від Візантії у 988 р.

Незважаючи на те, що дохристиянські звичаї, традиції переслідувалися і руйнувалися нещадно, християнство сприймалося в народі через призму традиційного світогляду. Зазнавши переробку відповідно до нових принципів, традиції залишалися досить впливовим джерелом у формуванні основ пануючої християнської ідеології. Факт, що на початковому етапі феодалізації об'єктом її були не колишні раби, а вільні члени сільських громад, мав також значення для формування своєїрідної соціальної психології і моральної свідомості в Київській Русі.

З іншого боку, релігійна орієнтація, що мала місце з X ст., істотно вплинула на всі ідейні процеси, котрі відбувалися в країні, визначивши тип і характер політичного життя. Його особливість — формування сильної державної влади на чолі з великим князем (зразок — візантійський імператор). Як і у Візантії, церква і держава на Русі не знали протистояння: ототожнюючи власні інтереси з інтересами держави, церква стала істотним елементом нової структури.

Безпосереднім результатом християнізації було зміцнення феодальної орієнтації суспільної свідомості і використання культурних досягнень Візантії і Болгарії. Але у віддаленій перспективі, як виявилось пізніше, зближення з Візантією, розвиток якої з XIII ст. починає хилитися до занепаду, одночасно і віддалило Русь від Західної Європи, яка стає передовим регіоном.

1.2. Політичні ідеї мислителів Київської Русі

Аналіз пануючих суспільно-політичних ідей Київської держави дозволяють здійснити численні джерела: літописи, політико-релігійні трактати релігійних діячів, збірки і зведення законів та ін. Серед них, особливо важливе значення мають: «Повість минулих літ», «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Руська правда», «Остромірове Євангеліє», «Ізборник Святослава», «Слово о полку Ігоревім», «Повчання Володимира Мономаха» тощо. У цих творах розглядаються такі найважливіші проблеми, як: походження держави, виникнення правлячої династії, єдність і протиріччя політичної влади, форми організації влади, можливість і необхідність обмеження влади великого князя за допомогою дружини, ради, бояр тощо, взаємовідносини між церквою і державою.

Для розуміння суспільно-політичної думки Київської Русі важливе значення має релігійний і філософсько-політичний твір «Слово про закон і благодать» видатного мислителя XI ст. **Іларіона**, — першого київського митрополита, русича за походженням, освяченого на цю посаду без дозволу візантійського патріарха (його обрання було приурочене до завершення будівництва центру давньокиївської метрополії — Софії і ознаменувало проголошення незалежності староруської православної церкви від Константинополя) Названий твір містять цікаві думки про владу, мораль і закон. *Іларіон чітко розрізняє закон та істину*. Закон, на його думку, — це зовнішнє розпорядження, що примусово регулює поведінку людей. Виходячи з релігійно-християнського учення, Іларіон акцентує увагу на тому, що закон роз'єднує народи, прославляючи одних і принижуючи інших. Зовсім інше значення має істина: вона універсальна, всеохоплююча і тому тотожна благодаті, яка долає односторонність закону і подібно до сонця однаково світить усім. «Істина вища за миттєву користь», — писав митрополит. Таким чином, Іларіон сприймає істину як абсолют, ідеал людської досконалості, що є єдиним для всіх часів і народів, дає можливість оцінювати дійсність і поведінку людей. Безумовно, у той час найвищою істиною проголошувалося учення Христа, лише пізнання і пошана якого дасть можливість пізнати істинність буття. Сутність держави для нього — у божественній волі, а влада князя, ставленика Бога, повинна ґрунтуватися на законі. Вища мета держави — інтереси, благо всіх підданих і особливо турбота про тих, хто найбільше потребує допомоги. Головне завдання держави — забезпечення миру, запобігання війні і найкраща внутрішня організація управління. Іларіон активно відстоював монархічну тенденцію княжої влади. У єдиновладності він убачав вирішальний чинник єдності і сили держави, її територіальний

цілісності. Великокняжий централізм, на думку автора твору, — єдина дорога подолання тенденції до роздробленості країни.

У цей період порушувалася також проблема свободи моралі. Митрополит Іларіон підкреслював пріоритет моральних критеріїв у поведінці людей. Ця лінія знаходить своє продовження в «Повчанні» В. Мономаха, який наставляв, що князь має бути для своїх підданих не лише справедливим, що діє згідно з законами, але і гуманним, милосердним, а тому повинен зобов'язати і своїх «отроків служивих» дотримуватися закону, вимог милосердя, аби вони не ображали людей, оскільки це підриває авторитет держави, князя і самих «служивих».

У давньоруський період в юридичну термінологію було введено поняття «правда», яке включає моральну мотивацію: правда виступала як зведення законів, право судити, карати, милувати. Високий рівень розвитку політичного життя виявився у виробленні на Русі власного права і його кодифікуванні ще в першій половині XI ст. у відомому зведенні законів «Руська правда» («Правда Ярослава»). У цьому документі обґрунтовується ідея великокняжої єдиновладності. Але ця збірка цивільного і кримінального права періоду формування феодалних відносин також свідчить про ціннісні орієнтації наших предків, які високо цінували честь, засуджували лиходіїв і вбивць, але були милосердними: жодна стаття «Руської правди» не передбачала смертної кари. Вищим покаранням було вигнання з рідної землі.

До досягнень політичної думки Київської Русі слід віднести корінну зміну поглядів на війну, її роль у суспільному житті. Ідея миру, мирних стосунків яскраво виражена в передсмертному зверненні **Ярослава Мудрого** до своїх синів: «Якщо житимете в любові між собою, то Бог буде з вами... А якщо в ненависті житимете, в сварках і усобицях, то і самі загинете, і землю отців і дідів своїх погубите, здобуту такою великою працею. Слухайте брат брата, живите мирно.» Такий самий заповіт залишив і Володимир Мономах, а «Слово про полку Ігоревім» пронизано ідеями засудження агресії і заклику до забезпечення миру.

Висновки. У IX–XIII ст., в ході розвитку складних суспільних процесів, відбуваються величезні прогресивні зміни у формуванні політико-владних структур. В умовах існування могутньої ранньофеодальної держави — Київської Русі, що займала гідне місце серед цивілізованих європейських народів, політичні ідеї виступали важливим чинником державотворчих процесів, регуляції суспільно-політичних відносин.

§ 2. Розвиток суспільно-політичної думки в XVI–XVIII ст. (козацько-гетьманський період)

2.1. Ренесансні ідеї в українській суспільно-політичній думці

Із середини XIV ст. через різні чинники (і перш за все татаро-монгольську навалу, що збіглася з періодом феодальної роздробленості — закономірним етапом в історії всіх ранньофеодальних держав) Україна втратила свою державність, і до кінця XVI ст. фактично всі її землі були захоплені сусідніми державами. Після Люблінської унії 1569 р. між Польщею і Литвою велика частина українських земель опинилася у складі Речі Посполитої. Закарпатська Україна належала Угорщині, Буковина — Румунії, Чернігівщина знаходилася у складі Московської держави, на південних теренах господарювали татаро-турецькі орди. У таких умовах перед українським народом постало історичне завдання — самозбереження за чужоземної експансії. З того часу червоною ниткою через всю українську суспільно-політичну думку проходить ідея захисту національної ментальності, боротьби за возз'єднання своїх земель, за відновлення державності, без чого жоден народ не може реалізувати себе, зайняти гідне місце в історії.

У цей період в Україні з'являється плеяда видатних державних діячів, полководців, дипломатів, учених, діяльність яких збагатила суспільно-політичну думку новими ідеями і концепціями та розкрила шлях для вирішення історичних завдань, що стояли перед народом.

XV–XVI ст. у Європі — це період кризи феодалізму, зародження нових буржуазних відносин, що створює передумови для подолання феодальної роздробленості, формування націй і національних держав. У цей час набуває широкого поширення новий суспільно-політичний і культурний рух — **гуманізм, направлений проти феодально-теократичних постулатів, що орієнтувався на Античність (звідси назва епохи — Відродження)**. На відміну від середньовічного світогляду, в основі якого була віра в Бога, гуманісти висунули ідею антропоцентризму, згідно з якою людина — центр і вища мета Космосу (звідси — гуманізм: у перекладі з грецької *homo*, *homonis* — людина, людяність). Замість аскетичних постулатів про гріховність тіла і земного життя проголошується право людини на задоволення земних потреб, затверджується ідея свободи особи, справедливого суспільного ладу. Гостро обговорюються і науково досліджуються проблеми держави і права, форми і методи управління, питання суверенітету держави і меж її влади над особою.

Всі ці проблеми мали актуальне значення і для України, де в умовах чужоземного панування не лише відбувається наступ на духовні цінності

народу (ополячення, окатоличення), але і посилюється соціальний гніт (збільшуються феодалні побори, здійснюється закріпачення селян).

Гуманістичні ідеї розвивають українські політики, філософи, богослови. Серед найбільш видатних українських гуманістів можна назвати **Юрія Дрогобича, Павла Русина, Шимона Шимоновича, Станіслава Оріховського**. Спираючись на роботи прадавніх мислителів, видатних європейських державних діячів, істориків, вони висловили цікаві ідеї з багатьох галузей культури, в деяких випадках випередивши думки європейських просвітників XVII–XVIII ст. Більшість із них отримали освіту в європейських університетах, писали трактати, займалися книгодрукуванням, а деякі посідали високі пости в урядах Польщі та Литви.

Найвидатніша фігура східнослов'янського Відродження — **Станіслав Оріховський** — Роксолан (1513–1566 рр.). Народився він у с. Оріховниці Перемишльського округу в сім'ї дрібного польського шляхтича, що одружився на русинці (українці), дочці русинського священика, яка за придане принесла йому село Оріховницю. Мати, за його визнанням, зуміла виховати у нього любов до свого народу і розуміння його інтересів. Пізніше в своїх працях він підкреслював, що вважає себе таким, що належить до «русинського народу польської держави».

У середині XVI ст., в епоху феодалної роздробленості, існував патріотизм окремого міста (Флоренція для Данте, Петрарки). І лише в епоху Відродження, в умовах формування буржуазних відносин і виникнення націй, розвивається патріотизм нації, держави (Макіавеллі). Саме такий патріотизм був притаманний українським гуманістам. Так, С. Оріховський, звертаючись до польського короля, писав: «Я — українець (русин), пишаюся цим і говорю про це прямо». Хоча він писав свої праці латинською мовою, як і вся освічена Європа у той час, це ніяк не заважає вважати його польським і українським суспільно-політичним діячем.

С. Оріховський здобув чудову освіту в університетах Європи — Краківському, Віденському, Віттенбергському, Болонському. Удосконалив свої знання у Венеції, Римі, Лейпцигу, де співробітничав з діячами європейської реформації і гуманістами. Після 17-річного перебування за кордоном повернувся на Батьківщину, де взяв активну участь у гуманістичному русі. Його ім'я, як і імена інших гуманістів, було добре відоме в освічених колах Європи.

У своїх наукових працях С. Оріховський розглядав із просвітницьких позицій проблеми походження держави, її взаємин із церквою, питання права, закону, моралі. Він зробив важливий крок до звільнення політичної науки від теології, виступивши проти думки про походження влади і держа-

ви від Бога, проти підпорядкування світської влади духовній, за невтручання церкви в державні справи. Верховним суб'єктом влади, вважав учений, має бути король, як глава законодавчої і судової влади, а церковна влада повинна вирішувати лише свої, теологічні питання. Заперечуючи божественне походження держави, С. Оріховський у питанні про її генезис близько підійшов до ідеї суспільного договору: «основою походження держави є воля людей і природний інстинкт до суспільного життя». Держава, на його думку, повинна мати певні обов'язки щодо громадян, серед яких — гарантія права власності кожного індивіда. Слід звернути увагу, що ці ідеї мислитель висловив за століття до появи робіт Т. Гоббса та Д. Локка.

Ведучи полеміку із середньовічними мислителями про походження держави, С. Оріховський, спираючись на досягнення античної думки, приступив до розробки ідеї природного права в роботі «Про природне право». Ця ж ідея розвивається і у «Рекомендаціях польському королю Сигизмунду Августу», радником якого він був. *Автор підкреслює, що головний обов'язок короля — піклуватися про своїх підданих, бути вартовим і воїном, а гарантом існування і розвитку держави є закон, якому повинні підкорятися всі, навіть королі.* Закон, на думку мислителя, — душа і розум вільного королівства, і його правитель — мовчазний, сліпий, глухий, а король — лише мова, очі і вуха закону і завжди повинен діяти так, як наказує закон.

Безумовно, ні Оріховський, ні інші гуманісти не могли ставати і не ставили в тих соціально-політичних умовах питання про українську державність. Вони робили можливе — захищали права людини, сприяючи становленню політичної свідомості української народності. На відміну від XIV–XV ст., коли населення Галицької Русі, Волині, Київщини, Подолу мислили себе представниками саме цих земель, у XVI ст. почався процес становлення не регіонального (територіального) українства, а свідомості цілої народності.

2.2. Брестська унія і полемічна література

Подальший розвиток ідей, що відстоюють право на існування українського народу, захищають його мову, культуру, релігію, направлені проти окатоличення і ополячення, пов'язаний із так званою полемічною літературою, що набула особливого поширення після Брестської унії 1596 р.* Люблінська унія 1569 р., що об'єднала Польщу і Литву в одну федеральну

* Брестська унія — об'єднання Української православної церкви із католицькою в Речі Посполитій на церковному соборі в Бресті в 1596 р. В результаті утворилася уніатська (греко-католицька) церква, що визнала своїм главою папу, але зберегла православні догмати і богослужіння українською мовою.

державу — Річ Посполиту, а потім і Брестська унія, що слідувала за нею, не залишали надій на відновлення української державності, тому українська політична думка розвивається в межах гострої полемічної літератури. В умовах втрати політичної самостійності полемічна література була одним із небагатьох легальних способів захисту своєї національної автентичності. Безпосереднім приводом для поширення полемічного жанру в українській і білоруській літературі стали роботи відомого польського церковного діяча, організатора єзуїтських колегій високого освітнього рівня Петра Скарги «Про єдність церкви Божої» (1577) і «У захист Брестської унії» (1597). Видатними представниками полемічної літератури кінця XVI — середини XVII ст. були **Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, брати Стефан і Лаврентій Зізанії, Кирилл-Транквіліон Ставровецький**. Полемісти, як і гуманісти, не ставили завданням відновити державність, але, відгукуючись на актуальні проблеми сучасності, вони будили політичну свідомість. Важливе місце в їх роботах відводилося стосункам світської влади і релігійної, божественного і земного, права людини. **У полемічній літературі можна окреслити дві течії: релігійно-містичну й освітньо-критичну (світський напрямок). Яскравими представниками першої були Христофор Філалет, Іван Вишенський. Друга течія розкрилася в діяльності українських братств і таких постатях, як Стефан і Лаврентій Зізанії, Юрій Рогатинець, Кирилл-Транквіліон Ставровецький. Частково до цього напрямку можна віднести і М. Смотрицького.**

Філалет Христофор (псевдонім острозького шляхтича Марціна Бронського) опублікував у 1597 р. польською мовою (а в 1598 р. — українською) «Апокрисис» — відповідь на твір П. Скарги. У цій роботі питання віри розглядаються в нерозривному зв'язку з соціально-політичними відносинами свого часу, в релігійній формі відстоюється ідея рівності людей незалежно від їх статусу в суспільстві. Прикладом може бути пояснення відносин між монархом (владою) і народом (підлеглими). Оскільки, на думку Філалета, піддані присягають виконувати свої обов'язки, а король присягає підданим діяти відповідно до закону, то цей договір і має бути основою справедливих відносин між монархом і підданими. Мислитель звертає увагу короля і сенаторів як представників державної влади, що порушення ними прав і свобод громадян, зловживання владою, зневага до закону підриває державу і приводить до її занепаду; беззаконня і свавілля неминуче породжують справедливу незадоволеність народу, що переростає в обурення. Він підкреслює, що народ повинен захищати свої права, і попереджає, що доки ми

звертаємося до «листа», пера, а не до шабель. Але якщо ті, що володарюють, і далі зловживатимуть терпінням пригноблених і викличуть «внутрішню війну», то всю провину й відповідальність буде покладено на них. Таким чином, соціально-політичні погляди автора *«Апокрисиса» включають ідею суспільного договору і природних прав, обмеження влади монарха законом, визначення прав і обов'язків вільних підданих, заснованих на вимогах «права божого і природного»*. Ці ідеї, направлені проти релігійного і соціального гноблення, мали велике значення для розвитку суспільно-політичної думки, стали істотним внеском у ліберальні традиції українського народу.

Найяскравіший представник релігійно-містичного напрямку в полемічній літературі XVI–XVII ст. — Іван Вишенський (близько 1550 р. — близько 1620 р.)^{*}, фанатичний захисник православних традицій, безжалісний критик греко-католиків, чернець-аскет Афонського монастиря (Греція). До нас дійшло близько 20 його творів, серед яких «Короткослівна відповідь Петру Скарзі», «Послання єпископам-відступникам від православ'я», «Зачіпка мудрого латинянина з безглуздим русином» та ін., написані в жанрах памфлету, трактату, діалогу. Для поглядів Вишенського характерна суперечливість, переплетення передових і консервативних ідей, новаторство і традиціоналізм. Разом із засудженням духівництва знаходимо апологію чернецтва, із закликами до боротьби з гнобителями — проповідь аскетизму, поруч із утвердженням демократичного соціального ідеалу — консерватизм у поглядах на суспільний прогрес взагалі. Його релігійним і суспільним ідеалом було раннє християнство, від якого походять і католицька, і православна церква і до якого він закликав повернутися. Щиро уболіваючи за свій народ, Вишенський був, мабуть, єдиним, хто оплакував закріпачення селян і безстрашно викривав тих, хто їх пригноблював. Щоб усунути всі недоліки українського суспільства, він пропонував повністю відкинути всі нові віяння, включаючи такі «язичеські хитрощі», як граматики, риторика, діалектика й інші «ганебні спокуси», і повернутися до древньої православної віри. Різко виступаючи проти латинства («Зачіпка мудрого латинянина ...»), мислитель надавав велике значення освіті народу на православній основі, стверджуючи, що лише так можна зберегти східнослов'янський етнос, тоді як католицизм із його раціоналізмом може призвести до руйнування і денационалізації. Украй безкомпромісні позиції І. Вишенського, що набували догматичного і містичного характеру, затвердження традиціоналізму, збереження «старожитної віри» були реакцією на посилення польської експансії і католицизму.

^{*} Народився І. Вишенський на Львівщині, освіту здобув в Острозькій «академії».

Видатним представником світського напрямку в полемічній літературі був доктор медицини **Мелетій Смотрицький** (1577–1633 рр.)* (син ректора Острозької «академії» Герасима Смотрицького), діяч української та білоруської православної церкви, автор відомої «Грамматіки Славенскія» (1616), яка до середини XVIII ст. була єдиним підручником із граматики в школах України, Білорусії і Росії. Політико-релігійним проблемам М. Смотрицький присвятив твір «Тренос» («Плач», 1610), написаний під враженням відбирання уніатами православного монастиря Св. Трійці у Вільно. Спираючись на уявлення видатного німецького гуманіста М. Кузанського про людину як мікрокосм, в якому відображається в мініатюрі весь світ — макрокосм, М. Смотрицький яскраво намалював образ сучасної людини, яка не забуває віри предків, прагне до знань і свободи. Учений критикував існуючий суспільно-політичний лад польського королівства, домагання папства на світську владу, втручання церковників у державне життя, а своєму народові радив: «Візьмися краще за науку, а не за срібло, прагни до мудрості, а не до золотця, шукай Божої благодаті, а не перлів ... бо мудрість перевищує всі ці речі ...».

Світський напрям суспільно-політичної думки відобразився в діяльності братств — громадських організацій православних міщан, що об'єднували ремісників, купців, духівництво й інших жителів міст. Найбільш організованими були Львівське братство (близько 1585 р.), Київське (близько 1615 р.) і Луцьке (1617 р.). Створені при братствах школи готували вчителів, священиків, що сприяли поширенню освіти; вели активну суспільну роботу, ставили питання про захист українства на різних рівнях управління і самоврядності та ін. Культурно-просвітницька діяльність мала і політичний аспект: збереження рідної мови, релігії предків, традиційних обрядів, сприяла збереженню історичної свідомості населення, формуванню світосприйняття. Видатними представниками братств були брати Стефан і Лаврентій Зізаниї.

2.3. Києво-Могилянська академія і розвиток суспільно-політичної думки

Велику роль у формуванні суспільно-політичної думки середини XVIII ст. відіграла заснована в 1632 р. Києво-Могилянська академія — перший в історії України вищий навчальний заклад. У її витоків були **І. Борецький** (перший ректор Київської братської школи), М. Смотрицький

* М. Смотрицький народився в с. Смотричи на Подолі, вчився в Острозькій «академії», іезуїтській колегії у м. Вільно, у протестантських університетах Німеччини. На початку своєї діяльності знаходився під впливом реформаційних ідей, у кінці життя прийняв унію.

(полеміст), **П. Могила** — митрополит Київський. Зберігши гуманістичні й освітні традиції братських шкіл, вона в той же час своєю структурою, змістом навчальних програм, рівнем навчання відповідала вимогам європейської вищої освіти. П. Могила ввів як мову викладання латину, що відкрило перед Україною духовне багатство західноєвропейської культури і тим самим наблизило Україну до Європи.

П. Могила (1596–1647 рр.) став одним із фундаторів Київської академії, яка отримала його ім'я після смерті цього видатного діяча. Суспільно-політичні погляди П. Могили складні й суперечливі. Так, він розвивав ідею верховенства православної церкви, що можна зрозуміти: в умовах, коли влада в Україні належала польському королю, була чужою народові, єдиною владою, яка протистояла королівській, була влада православної церкви. З іншого боку, він висловлював думку, що ідеальний государ — це сильний православний цар, вірний Богові, від якого він отримав владу і перед яким звітує. Як і європейські гуманісти, П. Могила закликав государя бути «батьком на троні, опікуном підданих, який сам себе обмежує собою встановленими законами і доброчесністю».

Певний внесок у розвиток політичної думки зробив учень П. Могили **Інокентій Гізель** (близько 1600–1683 рр.). П. Могила направив його вчитися до Львова. Після повернення Гізель став ректором Могилянської колегії, а з 1566 р. — архимандритом Києво-Печерської лаври. Цей діяч був прибічником орієнтації на Москву, тому Б. Хмельницький посилав його кілька разів з дорученнями до царя Олексія Михайловича; він брав участь у переговорах із Московією в 1654 р. Промосковська орієнтація відображена в роботі 1663 р. «Синопис або короткий опис про початок слов'янського народу».

Трактат «Світ з богом, людина» (1669 р.) написаний із просвітницьких позицій: автор виходить з теорії суспільного договору, природного права. Зокрема, він визнавав за підданими право на повстання і позбавлення государя влади, якщо він порушує умови договору між собою і народом. Дотримуючись промосковської орієнтації, Гізель виступив за надання царем своїм підданим свобод і вільностей. Прогресивні погляди Гізеля суперечили феодально-ортодоксальним нормам того часу, і після його смерті московський патріарх заборонив цю роботу в 1690 р.

Суспільно-політичні діячі **Л. Баранович**, **І. Галятовський**, **Ю. Немирич** обґрунтували ідею об'єднання східнослов'янських народів на основі створення федеральної держави.

Вчені Києво-Могилянської академії зіграли велику роль в переході від літописання до власне історичної науки. Це перш за все стосується

Феодосія Сафоновича (початок XVII ст. — 1677р.), одного з однодумців Богдана Хмельницького, який високо цінував його. «Хроніки» Сафоновича (1672) стали першою синтетичною роботою з історії України.

Випускник Академії **Стефан Яворський** (1658–1722 рр.) став видатним церковним діячем російської держави в епоху петровських перетворень. Підтримуючи політику Петра I щодо армії, флоту, економіки, С. Яворський був невдоволений церковною реформою, що підпорядкувала церкву самодержцеві. Свої погляди він виклав у трактаті «Камінь віри», в якому обґрунтовував необхідність самостійного існування церковної влади й засуджував російський «цезаре-папізм».

Проблеми держави і абсолютної монархії, співвідношення світської і церковної влади займали важливе місце в творчості **Феофана Прокоповича** (1681–1736 рр.) — філософа, ученого, письменника, історика, професора і ректора Києво-Могилянської академії, а з 1716 р. — сподвижника Петра I у його реформаторській діяльності. У протилежність С. Яворському, Ф. Прокопович повністю розділяв ідеї Петра I. Він виступив на захист підпорядкування Української церкви Російській державі і встановлення абсолютистсько-монархічної форми правління — царського самодержавства. Вперше в умовах російської держави він розробив теорію освіченого абсолютизму, ґрунтуючись на теоріях природного права і суспільного договору і враховуючи учення західноєвропейських мислителів — Р. Гроція, Т. Гоббса та ін. (трактати: «Слово про владу і честь царську» — 1718 р., «Правда волі монаршої» — 1722 р.). Суть цієї теорії полягала в мотивуванні пріоритету світської влади, підпорядкуванні церкви державі, секуляризації церковних і монастирських земель. Теорія «освіченого абсолютизму», розроблена Ф. Прокоповичем, визнавала верховним носієм державної влади лише освіченого государя, «філософа на троні». Освіта і розвиток наук розглядалися ним як основа історичного прогресу, сили і благополуччя держави.

2.4. Феномен Українського козацтва. Конституція 1710 р.

В історії України, у всьому українському житті, у боротьбі народу за свободу, за суверенну, незалежну державу особлива роль належить козацтву. Згідно з дослідженнями М. Грушевського, козацтво, зародившись у XV ст., у XVI ст. стає своєрідним станом, досить численним. Воно мало свою організацію, управління, свою еліту в особі гетьмана, генеральної старшини. Козацька верхівка була високоосвіченою, а діти козаків складали значний прошарок серед студентів Києво-Могилянської академії.

Особливі умови виникнення (на нові землі переселялись найсміливіші й енергійніші люди), а також специфіка життя — зосередження у «прикордонній зоні» і необхідність одночасно займатися землеробською працею і озброєним захистом своїх поселень — визначили формування особливого типу особи — волелюбної, мужньої, витриманої. Умови життєдіяльності козацьких поселень як господарсько-військових організацій вимагали тісної взаємодії її членів. Тому свої стосунки вони могли будувати лише на принципах демократизму і взаємодопомоги. Демократичні засади запорізького козацтва стали основою формування козацької республіки, що викликала захоплення багатьох учених і політичних діячів (Вольтер, Гердер, Герцен та ін.). На всіх етапах української історії від часів Запорозької Січі стверджується принцип демократизму, відзначається наполегливе бажання затвердити демократичний лад на основі свободи, рівності і справедливості.

Перше юридичне оформлення цей ідеал знайшов у «Конституції прав і свобод Запорозького війська» (1710), яку розробила група старшин на чолі з гетьманом **Пилипом Орликом** (1672–1742 рр.), найближчим сподвижником І. Мазепи. Більш ніж за півстоліття до проголошення американської «Декларації незалежності» цей документ констатував про право України на незалежне державне існування: «Україна обох сторін Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування». У змісті цього документа можна виокремити декілька блоків:

- 1) статті, які регулювали релігійне питання, де виявляється релігійний консерватизм: затверджуються виняткові права православ'я і релігійна нетерпимість щодо інших конфесій, що знаходить пояснення в складних проблемах минулого;
- 2) статті, що визначали кордони України, а також регулювали стосунки з найближчими сусідами. Враховано геополітичний чинник — транзитні шляхи, що склалися історично: зі сходу на захід, із Півночі на Південь і навпаки; украї східне положення відносно до Європи, з чим було пов'язане питання про вибір постійних і тимчасових союзників, у тому числі і прагнення перейти під постійний протекторат далекої Швеції;
- 3) статті, що стосуються фінансових, економічних і соціальних проблем. У спеціальних статтях передбачався захист соціально-економічних інтересів низів — козаків і посполитих, яких «гетьман повинен був узяти під свою опіку», обмежити свавілля полковників і старшини, боротися з протекцією, корупцією, хабарництвом тощо;
- 4) найважливіші статті Конституції — VI–VII, що намітили контури політичного устрою української держави. Головна їх сутність — встановлення представницької форми правління. Влада гетьмана була

обмежена і постійною участю в управлінні генеральної старшини, і Генеральною Радою, в яку входили не лише генеральна старшина і полковники кожного полку, але і по одному представникові від кожного полку — генеральні радники. Ця Рада (своєрідний парламент) повинна була засідати регулярно (тричі на рік) і мала законодавчу функцію. Обмеження гетьманської влади було значним: воно стосувалося адміністрації, суду, виборів, фінансів.

Виняткове місце в Конституції займає Запорозьке низове військо. Фактично в ній були продовжені традиції Запорозької Січі — козацької республіки, а тому всі верстви українського народу підпорядковувалися козацтву, що втілювало в собі реальну військову силу, адміністративний устрій і виконавчу владу. На цю обмеженість Конституції 1710 р. звернув увагу І. Крип'якевич, відмітивши, що «творці Конституції — старшина і запорожці — не виявили широкого кругозору, оскільки всі статті мали егоїстичний або груповий характер: йшлося про охорону і розширення соціальних і політичних «вільностей» окремих груп, а не інтересів держави».

2.5. Українське раннє просвітництво

У витоків формування українського просвітництва був М. Козачинський (1699–1755 рр.) — письменник, відомий політичний діяч, випускник Києво-Могилянської академії. У 1739–1745 рр. він читав в Академії курс філософії. В рамках цього курсу написав трактат «Громадська політика», в якому вперше в українській філософії спробував викласти учення про природне право, яке розглядав як інтегральну частину людської природи, котру можна пізнати лише людським розумом.

Певним підсумком розвитку української політичної думки в XVII–XVIII ст. можна вважати погляди **Г. С. Сковороди** (1722–1794 рр.), що найяскравіше виявилися у сфері етики. Ґрунтом, на якому формувалися його етично-гуманістичні погляди, була перш за все історична дійсність України середини і другої половини XVIII ст. За висловом академіка Д. Багалія, це був час, коли українське суспільство знаходилося в стані політичної летаргії: змучене попередніми політичними бурями, воно не знаходило нових сил, аби скинути з себе неволю царську і бюрократичну. Знищення Катериною II залишків державної автономії, відсутність суспільних верств, які могли б очолити національно-визвольну боротьбу, зробило українське суспільство апатичним. Історична поразка українських національних сил поставила перешкоду пошукам шляхів виходу в політичній сфері і направила думку до самопізнання, етики, гуманізму. Можна погодитися із Б. Кухтою,

дослідником цієї проблеми, що «це була і форма порятунку тих здорових національних сил, які не хотіли служити царизму, але не мали сил боротися з ним на політичному полі». Життя і творча спадщина Г. С. Сковороди — поета, педагога, філософа-мандрівника багато в чому підтверджує справедливість цих висловів, але багатогранна особистість видатного діяча української культури виходить за межі яких-небудь однозначних визначень.

Здобувши освіту в Київській академії, Г. Сковорода продовжив освіту в Угорщині, Австрії і в інших країнах. За описом біографа М. Ковалінського, «повернувшись із чужих країв, сповнений ученістю, відомостями, знаннями, але з порожньою кишенею, в надзвичайному нестатку всього потрібного...», Г. Сковорода почав педагогічну діяльність у Переяславській семінарії, працював домашнім вчителем, а потім 10 років читав курси поезиї, грецької мови, правил доброзвичайності в Харківському колегіумі. Тут він пише підручник «Початкові двері до християнської доброзвичайності...», який викликав незадоволення ортодоксальних церковних діячів. Після цього, як пише його біограф, Сковорода, «...пробуджуючись духом, віддалився в глибоку самоту ..., віддавшись на волі роздумам...». Так в 1769 р., у віці 47 років він пориває зі звичайним укладом життя і стає мандруючим філософом. Окрім поетичних творів, байок, його перу належать і філософські трактати «Розмова дружня про душевний світ», «Потоп зміїний» та ін.

У ранніх творах Г. Сковороди сильною є тенденція до критики окремих аспектів суспільного життя: прагнення до лихварства, поборів, накопичення багатства, кар'єризму, аморальної поведінки та ін. Відомий літературознавець Д. Чижевський підкреслював, що критика суспільства у Сковороди була конкретизована і спрямована на українське суспільство того часу: чи «пише він «Всякому місту нрав і права», або переробляє Горація — перед його очима українські пани, купці, міщани».

Наприкінці 50-х років головною проблемою філософії Сковороди стає проблема людини, її щастя і шляхи досягнення цього щастя. Людина, у розумінні Г. Сковороди, — це центр, в якому сходяться всі проблеми життя, діяльності і пізнання; і перш ніж пізнати макрокосм, необхідно пізнати мікркосм, тобто самого себе. Згідно з уявленням філософа, сутність людини полягає в єдності видимого і невидимого, тілесного і духовного. Основним є невидиме — дух, думка, оскільки після смерті зникає лише тіло, а духовне залишається, тому створення справжньої людини настане лише тоді, коли вона пізнає невидиме, стане духовною людиною.

Виходячи з таких принципів, Сковорода бачив ключ до розкриття сутності буття світу і самої людини в самопізнанні. На цьому будуватиметься і його

концепція щастя: «воно не в багатстві, не в посаді або званні, оскільки це все плоть, а плоть ніщо». Найголовнішим для людини він вважав щастя, побудоване на душі, оскільки тілесна матерія не має справжнього існування. Дійсна радість, коли людина пізнає сама себе, а через це — і весь світ. Таким чином, щастя — у пізнанні, а бути щасливим означає знайти свою суть. Слід підкреслити, що, на думку Сковороди, це виявлення людиною своєї суті має бути самостійним, вільним від будь-яких впливів повсякденності, незалежним від світу, який хоче цю суть «зловити», (саме це мав на увазі філософ, попросивши написати на своїй могилі: «Світ ловив мене, але не спіймав»). Таке самостійне і вільне осягнення своєї суті означає відкрити в собі своє серце, що мислитель висловив словами: «Всяк є тим, яке серце в нім». Розуміння серця як субстанції особистості різко суперечило пануючій тоді раціоналістичній філософії людини. Апелюючи до серця, а не розуму, Сковорода, як відзначає М. Попович, пориває зі староукраїнською традицією, згідно з якою моральним є те, що є розумним, і виступає як еретик.

Разом із проблемою самопізнання мислитель переймається філософсько-етичними проблемами, серед яких центральне місце займає концепція «спорідненості». Оскільки Сковорода абсолютизував дух, протиставивши реальному світу внутрішній моральний закон, то призначенням людини стає здійснити цей вічний закон, визначений духовним єством, єдністю людини з невидимим «початком». Принцип «спорідненості» і є основою відповідності тому вищому справедливому початку, що визначає сенс людського існування. Мета, яку ставить перед собою людина, закладена в ній «невидимою натурою», як її «спорідненість» — здатність до певної діяльності. Оскільки природа визначає індивідуальні особливості людей, які можуть лише самоудосконалюватися до межі, позначеної природою, то завдання людини — пізнати саму себе, тобто пристосуватися до природи, пізнати людину відносно її Духу, тобто визначеного закону-Бога-природи. Тому ідеал Сковороди — царство Боже — і означає знайти кожному специфічне для себе покликання, знайти споріднене своїй суті, і коли воно буде знайдено — «все інше додасться». Впевнений у тому, що сутність душі визначається природою людини, а суспільство є лише сумою людей, Сковорода вважав, що політичний лад, державний устрій залежить від того, наскільки соціально-політичний стан членів суспільства відповідає їх духовній природі.

Аналізуючи природні здібності, Г. Сковорода на перше місце ставить «спорідненість до хліборобства», вказує на важливість «спорідненості до воїнства». Не заперечуючи ні науки, ні держави, він виступає проти їх спотворення, а корінь всіх спотворень вбачає в «неспорідненості» (невідповід-

ності); у тому, що люди механічно, без поклику своєї природи прагнуть до різних посад, що призводить не лише до особистих, але і суспільних трагедій. Г. Сковорода чітко не окреслює свій суспільний ідеал, і в його політичній концепції можна виділити такі положення:

- 1) різка критика існуючого суспільного ладу з позицій раннього християнства, синтезованого з просвітницькою ідеологією;
- 2) ідеальна форма правління в майбутньому — демократична республіка, в якій забезпечена соціальна рівність усіх громадян;
- 3) шлях досягнення цього суспільного ідеалу — освіта, самовдосконалення, поширення освіти в народі, виховання на основі моральних традицій.

Визначаючи місце Г.С. Сковороди в історії вітчизняної суспільно-політичної думки, варто зауважити, що він вперше поставив етико-гуманістичну проблему призначення людини і окреслив систему її вирішення на основі синтезу ідей раннього християнства і просвітницької ідеології. І хоча мислитель — син свого часу, у своїх поглядах він виходить за рамки раціоналістичної і моралістичної традиції епохи просвітництва.

§ 3. Політичні ідеї Нового і Новітнього часу (XIX–XX ст.)

3.1. Суспільно-політична думка в кінці XVIII — першій половині XIX ст.

На формування української суспільно-політичної думки в цей період справило значний вплив західноєвропейське й американське просвітництво, політичні ідеї декабристів, але основним чинником була соціально-політична ситуація в Україні кінця XVIII — першої третини XIX ст. Ліквідація гетьманства (1764 р.), знищення Запорозької Січі (1775 р.), юридичне оформлення кріпацтва на Лівобережжі і Слобожанщині (1783 р.), припинення дії Магдебурзького права (1831 р.) — все це перетворило Україну на безправну колонію Російської імперії і призвело до втрати своєї назви: Лівобережжя стали називати Малоросією, Правобережжя — Південно-західним Краєм, а південну Україну — Новоросією. В умовах втрати залишків автономії і посилення феодально-монархічного пресу просвітницькі ідеї набували антикріпосницької і антисамодержавної спрямованості й національної орієнтації.

Відомими представниками просвітницького напрямку в Україні були: **Я. Козельський** (1728–1794 рр.), **В. Капніст** (1758–1823 рр.), **В. Каразин**

(1773–1842 рр.), **П. Лодій** (1764–1829 рр.) та ін., які критикували тиранію і кріпацтво з просвітницьких позицій*.

Аналіз поглядів просвітників свідчить, що вони розвивалися в руслі загальноєвропейського суспільно-політичного процесу і в той же час у них відбивалися особливості соціально-політичного життя України. Важливим досягненням була розробка світського, «юридичного світогляду», в центрі якого знаходилася людина як самоціль, а особиста свобода і юридична рівність вважалися необхідною основою вільного розвитку особи, що було викликом пануючим феодально-кріпосницьким відносинам.

Особливе місце в історії української суспільно-політичної думки займає твір «Історія русів», глибоко патріотичний по духу, який розповідає про історію України з прадавніх часів до 1769 р. (точну дату і авторство й досі не встановлено). Ця робота була вперше надрукована лише в 1846 р., але протягом попередніх чотирьох десятиліть вона мала широке розповсюдження в рукописі.

На цю працю спиралися **К. Рилєєв і О. Пушкін, М. Гоголь і Т. Шевченко** та багато інших письменників XIX ст. Чим же була викликана така популярність «підпільного» рукописного твору? Перш за все, автор яскраво малює картину історичного розвитку України, особливу увагу приділяючи Козаччині, Хмельниччині, Гетьманщині, підкреслюючи мужність козацтва в боротьбі за свободу своєї батьківщини. Роботу пронизує ідея автономізму, протесту проти національного гноблення.

Автор використовує унікальні першоджерела. Наприклад, цитує слова полковника Полуботка, висловлені Петру I: «Обертати народи в рабство і володіти рабами і невільниками є справа Азіатського тирана, а не Християнського монарха... Я знаю, що на нас чекають кайдани і похмурі темниці,

* Яков Козельський — родом із українського козацтва (Полтавщина). Вчився в Києво-Могилянській Академії. Викладав в Артилерійській та Інженерній школах (Петербург). Головна праця — «Філософські пропозиції» (1768), в якій виявляється вплив французьких просвітників Монтеск'є, Руссо та ін.

Василь Капніст — поет «державницького кола». По матері походить зі старого козацького роду, по батькові — із венеціанських графів, які належали до грецьких елєфтерідів — борців за визволення Греції від Туреччини. Служив у департаменті пошт. У 1783 р., після указу Катерини II про закріпачення українських селян назавжди повернувся в рідну Обухівку на Полтавщині. Його «Ода на рабство» була єдиним протестом у Росії проти цього указу.

Василь Каразін — походив із емігрантів-болгар, але вважав себе українцем. Служив у Петербурзі, в канцелярії М. Сперанського (автора ліберальних реформ на початку царювання Олександра I). В. Каразіну належить велика заслуга в заснуванні Харківського Університету, відкритого в 1805 р. на кошти харків'ян.

Петро Лодій — родом із Закарпаття, професор Львівського університету (1787–1802 рр.), потім Краківського і Петербурзького. Головна праця — «Логічні настанови» (1815 р.).

де уморять нас голодом і насильством, за звичаєм Московським; але поки ще живий, говорю тобі істину, Государе, що воздаси ти неодмінно звіт перед царем всіх царів, Всемогутнім Богом, за погибель нашу і всього народу».

Обґрунтовуючи право українського народу на свободу і державність, автор «Історії Русів» спирається на теорію «природних прав» і «суспільного договору». Загальна концепція автора полягає в тому, що Україна уклала договір з Росією добровільно, а оскільки остання постійно порушує Переяславські угоди, то український народ має право не вважати їх вічними і мусить домагатися своєї свободи.

Звичайно, цей твір має відбиток свого часу, і не все в ньому може бути прийнято з точки зору сучасної науки. Безумовно, неможливо погодитися з поясненням знегод, які випали на долю «русів» після входження до складу Росії, інтригами поляків і євреїв; викликає заперечення акцентування уваги на необхідності підтримки «етнічної чистоти» українського народу та ін. Але, оцінюючи місце зазначеного твору в історії української суспільної думки, слід підкреслити, що **«Історія Русів» — перша політична історія України, що поклала початок новій суспільній течії в українському національному Відродженні, яке в своєму розвитку пройшло три етапи.**

Українське Відродження починається в кінці XVIII ст. з вияву цікавості до культури українського народу — його мови, пісні, історії, звичаїв та ін. Цей етап назвали культурницьким: письменники, поети, публіцисти, етнографи (так звані українофіли) бачили у Відродженні лише культурний аспект.

Початок українському національному Відродженню було покладено в 1799 р. «Енеїдою» І. Котляревського. Цікавою на цьому етапі є постать М. Цертелєва (Церетелі (1790–1869 рр.)), грузина за походженням, який у 1819 р. видав збірник під назвою «Спроба збірки старовинних малоросійських пісень», де вперше було опубліковано записи українських дум, поеми, вірші (російською мовою).

У 1827 р. М. Максимович (1804–1873 рр.), майбутній перший ректор Київського університету, видав українською мовою «Малоросійські пісні». Про їхній вплив на формування українського світогляду яскраво висловився П. Куліш. Прочитавши ці пісні, згадував письменник, вони з М. Костомаровим «одного дня з великоруських народників зробилися народниками малоросійськими».

Друга течія пов'язана з діяльністю декабристів, які поставили соціально-політичні проблеми, але й декабристи-українці вважали, що українські питання будуть вирішуватися в загальноросійському руслі. Відомо, що «Південне товариство», в якому значна частина членів були українцями, вело переговори з Польщею про автономію (в разі приєднання до їх руху),

але українська проблема ними навіть і не ставилася. Виняток серед декабристів у цьому відношенні — Василь Лукашевич (Предводитель дворянства Переяславського повіту), який на початку 1820-х рр. заснував «Малоросійське таємне товариство» — єдину з декабристських організацій, яка поставила за мету боротьбу за державну незалежність України. В роботі «Катехізіс автономіста» він відстоює ідею української автономії.

«Історія Русів» поклала початок третій течії, що поставила питання про державну незалежність України (політичний напрямок). Цей напрямок набув подальшого розвитку в програмі кирило-мефодіївців, а в другій половині XIX — на початку XX ст. еволюціонував до формування політичних організацій і партій.

3.2. Кирило-Мефодіївське товариство

Вершиною розвитку української політичної думки першої половини XIX ст. стало Кирило-Мефодіївське братство, назване на честь слов'янських просвітителів IX ст. Кирила і Мефодія. Проіснувавши більше року (січень 1846 — березень 1847 рр.), воно зіграло виключно важливу роль у розвитку національної самосвідомості, порушивши політичне «мовчання», що панувало в Україні після розгрому Катериною II Запорозької Січі і введення кріпацтва. **Кирило-Мефодіївське товариство поклало початок народно-демократичному напрямку в історії української суспільно-політичної думки.**

Перша політична організація в Україні об'єднувала цвіт української інтелігенції, що мала величезний вплив на хід і подальший розвиток українського національного Відродження. Це історик Микола Костомаров (тоді — професор Київського Університету); талановитий письменник і видатний громадський діяч Пантелеймон Куліш (автор сучасної української абетки); професор Микола Гулак; етнограф-фольклорист Опанас Маркович; професор Василь Білозерський; педагог і журналіст Микола Савич (вищу освіту здобув у Парижі, де сформувався як непохитний прибічник ідей Великої Французької революції); поет-перекладач Олександр Навроцький; поет і публіцист, автор правознавчого трактату «Ідеали держави» Георгій Андруський; геніальний поет Т. Г. Шевченко.

Основні ідеї товариства були викладені в *«Книзі буття українського народу»* (або *«Законі Божому»*), а шляхи і методи досягнення мети — в *«Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія»*. Програми ідеї відображені також у зверненнях *«До братів українців»* і *«До великоросіяні поляків»*. У цілому програма кирило-мефодіївців спиралася на ідеї пансла-

візму, федералізму, християнства, соціального месіанізму, загальної рівності (егалітаризму), демократії.

Соціальна програма детермінувалася реальною дійсністю імперії — кріпацтвом і становою нерівністю. Звідси категорична вимога знищення кріпосного права: «Старатися заздалегідь про викорінювання рабства і всякого приниження нижчих класів» («Статут»).

Головною політичною метою товариства було досягнення Україною національно-державної незалежності з демократичним ладом на зразок Французької Республіки або США. Програма також передбачала звільнення інших слов'янських народів, що знаходилися під чужоземним гнобленням (поляків, чехів, болгар), і їх об'єднання на основі ідеалів свободи, рівності і братерства у Всеслов'янську федерацію, в яку входив би на рівних засадах і російський народ.

Об'єднання слов'янських народів розглядалося не як їх злиття зі втраченою національними особливостями, а передбачалося, що «кожне слов'янське плем'я матиме свою самостійність ... управління народне, рівність громадян». У зверненні «До українців» говорилося: «аби кожен народ побудував свою Річ Посполиту і управлявся, не змішуючись з іншими», тобто передбачалося, що кожна слов'янська держава буде суверенною. Про те, що передбачалося створити федеральну державу, засновану на суверенності її складових частин, зазначає М. Костомаров у своїй «Автобіографії».

Здійснити такий союз, як і в цілому свої ідеали, Кирило-Мефодіївське товариство вважало можливим шляхом реформ, мирної пропаганди, через освіту населення, виховання молоді, літературу діяльність.

Відмінну позицію в цьому питанні займав Т. Г. Шевченко, у якого вже в першій половині 40-х років XIX ст. сформувався революційно-демократичний світогляд. У ряді своїх творів («І мертвим і живим, і ненародженим землякам моїм», «Заповіт») він закликав народ до боротьби за свою свободу, кінцевою метою якої повинна була стати демократична республіка (на відміну від М. Костомарова, який вважав необхідним зберегти монархічну форму правління). У своїх ідеалах великий поет спирався на демократичні основи Запорозької Січі, боротьбу українського народу за свободу. Але Кобзар дивився не лише в минуле: зразком демократії державно-політичного ладу свого часу він вважав політичний устрій США, асоціюючи послідовну боротьбу за демократію і незалежність із першим американським президентом. Звертаючись до своїх співвітчизників, він запитував: «Коли ми дождемося Вашингтона з новим і праведним законом?» І оптимістично стверджував: «дождемось таки колись».

3.3. Проблеми демократії, держави і політичних відносин у суспільній думці другої половини ХІХ

Кирило-Мефодіївська програма стала платформою українського національно-визвольного руху на декілька подальших десятиліть (аж до 1917 р.).

Після відміни кріпосного права, у 60–90-і рр., в умовах швидкого розвитку буржуазних відносин посилюється і культурно-просвітницький рух, *формуються різні напрями ліберально-демократичної думки. Найяскравіші представники демократичного руху цього періоду: М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка.*

Один із засновників ліберально-демократичної думки в Україні — **Михайло Драгоманов** (1841–1895 рр.) — син гадяцького поміщика, випускник Київського університету, потім — приват-доцент на кафедрі загальної історії, історик-публіцист, етнограф, фольклорист, літературознавець. Він же — член таємної «української громади», організатор перших недільних шкіл для неписьменних.*

М. Драгоманов успадкував і далі розвинув народно-демократичні ідеї Кирило-Мефодіївського братства. Значний вплив на формування його поглядів мали російські революціонери-демократи (О.І. Герцен, М.Г. Чернишевський та ін.), а також західноєвропейські соціалісти. Окремі дослідження вченого відображають розроблену ним систему поглядів на владу, державу, право («Старі хартії вільностей», «Лібералізм і земство в Росії», «Вольний Союз — вольне об'єднання» тощо). Він виступив проти принципу централізації держави, підкреслюючи, що остання затримує національний розвиток, звужує права особи, призводить до зростання влади апарату. Кращою формою держави він вважав федерацію, яка може утворитися в результаті децентралізації в управлінні, а в цьому процесі повинні відігравати роль самостійні, автономні утворення знизу: сільські і міські громади, волості й області. Його концепція федерального устрою була високо оцінена, але покладений в основу територіальний принцип сприймався по-різному.

Політичну програму Драгоманов сформулював в розробленому проекті Конституції — «Вольний Союз — вольне об'єднання» (1885 р.). Проголосивши політичну свободу як головну мету, М. Драгоманов запропонував демократично організовану систему суспільства, в якому інтереси держави не суперечили б інтересам кожної людини. **Драгоманова можна вважати**

* У сім'ї Драгоманових шанувалися українські традиції і демократичні принципи, коріння яких вело до козака-перекладача (драгоман на татарській мові) у війську Богдана Хмельницького. Рідна сестра М. Драгоманова Олена Пчілка — відома українська письменниця, її дочка — видатна українська поетеса Леся Українка (племінниця Драгоманова).

основоположником лібералізму в Україні. Цю доктрину він аналізує в роботах «Старі хартії вільностей», «Лібералізм і земство в Росії», але його розуміння цього феномену зводилося переважно до особистої свободи. Головна думка Драгоманова полягала в тому, що «не народи існують для держави, а держави для народів».

Соціально-політична концепція ученого зумовила і його погляд на національне питання, яке він розглядає у низці робіт: «Пропаший час», «Передмова» (до «Громади»), «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Історична Польща і великоруська демократія», «Комічні думки про українську національну справу», «Листи в Наддніпрянську Україну». Віддаючи перевагу в суспільному розвитку соціально-політичним і культурним чинникам, Драгоманов вважав, що вирішення національного питання можливе на основі політичних свобод у межах автономно-федерального ладу без державного виокремлення. («Український сепаратизм — не наша віра», — писав він). Розроблена на основі цієї концепції програма забезпечення інтересів України включала:

- 1) конституційно-правову реорганізацію Росії, підкреслюючи, що «лише спільними зусиллями всіх освічених народів можна здолати російський царизм, а сіяти національну ненависть — значить, власне, віддавати час смерті того державного ладу, від якого потерпають усі народи Росії»;
- 2) федералізацію Росії і Австро-Угорщини;
- 3) надання прав самоврядності для окремих національностей і забезпечення вільного розвитку української культури.

Дотримуючись федералістських позицій, М. Драгоманов не виступав за відділення України від Росії, а вважав за необхідне загальними зусиллями реорганізувати Російську імперію у конфедерацію вільних регіонів, у межах якої і має забезпечуватися національно-культурний розвиток. У той же час він визнавав, що в цілому українці під російським правлінням більше втратили, ніж знайшли («Втрачена епоха») і з боєм писав: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу». Глибокий патріот, М. Драгоманов гаряче закликав українську інтелігенцію «покластися собі не кидати українську справу».

Вплив соціалістичних ідей на суспільно-політичні погляди Драгоманова виявляється в багатьох питаннях і особливо позначився при розробці «Конституції» майбутнього суспільства, але слід підкреслити, що його соціалізм не був ортодоксальним, революційним. Так, шляхом досягнення світлих соціалістичних ідеалів, на думку Драгоманова, не можуть бути повстання, тому що вони «робляться від гарячої крові», розбуджують

суспільний розум, скасовують старі порядки, але «зробити нові порядки, та ще і суспільні і господарські, само повстання не може».

Визначаючи місце М. Драгоманова в історії української суспільно-політичної думки, **є всі підстави вважати, що він був основоположником української політології**, оскільки проблеми влади, політики, суспільного і державного устрою були виведені з вузького кола груп, товариств тощо і в його працях стали предметом наукового дослідження. **Драгоманову належить також заслуга у виведенні «українського питання» на європейський рівень**. Вимушений у 1876 р. залишити Київський університет і емігрувати (після відомого «Емського указу» Олександра II), він продовжує активну суспільно-політичну і наукову діяльність за кордоном, ознайомивши широку європейську і світову громадськість з культурою українського народу, його політичним становищем.

Оригінальним мислителем був **Іван Франко** (1856–1916 рр.) — поет, публіцист, філософ, суспільно-політичний діяч. *У його величезній літературній і науковій спадщині (більше 3000 літературних творів і наукових робіт) можна виділити чотири групи проблем, що привертали його увагу: селянська (або аграрна), робоча, національна, загальні проблеми, що визначають суспільний розвиток, проблеми права і політичного життя європейського суспільства того часу.*

Вирішальний вплив на формування поглядів І. Франка справив Т. Г. Шевченко, завдяки якому у нього виробилося негативне ставлення до політичної системи Російської імперії, до того становища, в якому знаходився український народ в умовах соціального і національного гноблення. Великий поет високо цінував внесок російських прогресивних діячів в культуру, особливо О. Герцена і М. Чернишевського, добре знав європейську культуру. Цікавився він і марксизмом, глибоко вивчав твори К. Маркса і Ф. Енгельса, а деякі їх роботи переклав українською мовою. Їхні ідеї мали вплив на формування світогляду Франка, але великий поет і мислитель сприймав їх не безоглядно, піддавав гострій критиці низку положень, геніально передбачав негативні наслідки деяких марксистських постулатів. Це можна розглянути на приклад робітничого класу. Взявши близько до серця його проблеми і намагаючись знайти наукові шляхи їх розв'язання, **І. Франко не прийняв основну марксистську доктрину про історичну місію пролетаріату як могильника капіталізму**. До вирішення цієї проблеми він підходив із позиції «робітників», до яких відносив усіх трудящих, у тому числі — селян, інтелігенцію, «дрібних майстрів», «дрібних власників». **Не розділяв він і ідеї диктатури пролетаріату як знаряддя здійснення соціалістичних перетворень**. Критикуючи марксистські погляди щодо держави,

Франко геніально передбачав: «Всевладдя комуністичної держави, позначене у всіх 10 пунктах Комуністичного Маніфесту, на практиці означало б тріумф нової бюрократії над суспільством, над всім його матеріальним і духовним життям».

Велику увагу приділяв І. Франко національному питанню. Для нього майбутня Україна — це розвинена, висококультурна нація Європи. **Він надавав велике значення розвитку культури, підкреслюючи особливе місце мови:** «Для успішного розвитку необхідні інститути національні і перш за все національна мова, без якої виховання народу не може мати прогресу».

Власне ставлення до соціалізму мала видатна представниця української культури **Леся Українка** (1871–1913 рр.), яка з 90-х рр. почала знайомитися з марксистською і соціалістичною літературою, піклувалася про її переклад українською мовою. Вона цікавилася діяльністю багатьох партій, але не вважала жодну з них відповідною її переконанням. Деякі партії та їх діячів піддавала гострій критиці за обмежений націоналізм, а соціал-демократичні партії Росії і України — за ігнорування національного питання або недостатню увагу до нього. Відстоюючи право народу на революційну боротьбу проти пригноблених, Л. Українка виступила проти учення Л. М. Толстого щодо «непротилучення злу насиллям».

Підтримуючи активну революційну боротьбу трудящих за свої права, письменниця в той же час не визнавала терор як метод боротьби. На її погляд, терор — безперспективний шлях, оскільки на місце одного правителя приходить інший. У драмі «Фуфін і Прісцила» це виражено так: «Кожен Брут новому Цезарю дорогу проклав». Як і І. Франко, вона засуджувала як червоний, так і білий терор часів Французької революції. Розділяючи думки про необхідність інтернаціональної єдності трудящих у боротьбі за свої права, Л. Українка підкреслювала, що ця єдність повинна будуватися на рівноправній основі для всіх націй.

Викликають інтерес думки поетеси про шляхи розвитку соціалізму: він не може бути результатом пропаганди, а є наслідком розвитку самого капіталістичного суспільства, тривалого еволюційного розвитку роду людського. Патріотка мріяла про об'єднання всіх українських земель, але не у складі Російської імперії, де, як вона стверджувала, немає будь-якої, хай не ідеальної, політичної свободи.

Видатне місце в історії української культури кінця XIX — першої третини XX ст. займав **М. С. Грушевський** (1866–1934 рр.) — історик, засновник Національно-демократичної партії і Товариства українських «поступовців», перший президент України, академік Всеукраїнської Академії наук, автор понад двох тисяч наукових праць. Народно-демократична традиція,

що виникла на початковій фазі українського національно-визвольного руху і пронизує всю суспільно-політичну думку України XIX ст., отримала своє завершення в розробленій концепції Української державності. М. С. Грушевський підкреслював, що він «був вихований в традиціях радикального українського народництва, що веде свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків». У поглядах на державу він продовжував лінію кирило-мефодіївців і Драгоманова, розділяючи їх автономно-федералістську доктрину, яка, на його думку, якнайповніше відповідала інтересам вільної особи. Автономно-федералістських поглядів він продовжував дотримуватися і в той час, коли очолював Центральну Раду України, сподіваючись на чесну і справедливу федерацію з Росією. Лише наполегливе небажання більшовиків визнати автономію України у складі Російської федерації змусило його піти на прийняття IV Універсалу, що проголосив суверенітет УНР (ця нерішучість коштувала і йому особисто, і українському народові дуже дорого).

Важливе значення мала постановка питання про роль держави, у вирішенні якого М. Грушевський виходив з того, чи відповідало воно потребам народу. Як історик він розкрив це питання на прикладі Давньоруської держави. Викривши норманську теорію, вчений засвідчив, що виникла наша держава на рідному ґрунті і з внутрішніх потреб народу. Відмовившись від орієнтації на класову боротьбу, М. Грушевський розробив свою схему історичного розвитку України, в основу якої поклав українську державну ідею, яка і зумовлює основні етапи нашої історії: період, що передує утворенню Київської держави; епоха державного життя (Київська Русь); литовсько-польська епоха; козацька епоха; занепад козацтва і українського життя; українське відродження.

Вчений також виробив власні погляди і з національного питання. У них спостерігається еволюція від підтримки ідеї федеральних форм організації державного життя до реалізації ідеї національної незалежності. Так, у статті «Звільнення Росії і українське питання» (1907 р.) він виступає за національно-культурну автономію в рамках «єдиної і неділимої», оскільки «народність для свого розвитку не потребує неодмінно політичної самостійності». Проте під впливом реалій, особливо подій 1917–1918 рр., М. Грушевський доходить висновку про необхідність для українського народу суверенітету. Цю ідею він обґрунтовує в збірці статей «На порозі нової України». Таким чином, М. Грушевському належить заслуга розробки концепції української державності як наукового (а не ідеологічного) обґрунтування правомірності українського народу мати свою державу. Причому державна самостійність не фетишизується, а розуміється як необхідний спосіб для досягнення головної мети — «блага народу і кожного громадянина».

3.4. Політична думка в Україні на початку ХХ ст.

Розвиток політичної думки в цей період визначався низкою чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру: першою світовою війною і Жовтневою революцією, поширенням соціалістичних ідей (марксистських і немарксистських), невдачею в боротьбі за українську державність і необхідністю переосмислити основні події української революції, внутрішніми процесами в радянській Україні, хвилею націоналізму, що став загрозливою силою в післявоєнній Європі, та ін. На цьому тлі відбувається переоцінка цінностей, виявляються нові суспільно-політичні рухи і концепції. У 20–30-і рр. позиції народно-демократичного напрямку, пануючого в ХІХ ст., помітно слабшають, але на його основі набуває подальшого розвитку **лібералізм**, формуванню якого поклав початок М. Драгоманов, а також **націонал-демократичний рух і консерватизм**. З'являються альтернативні течії — **інтегральний націоналізм і націонал-комунізм**. Найбільш активна розробка нових політичних доктрин відбувається у 20-і рр. і пов'язана з таким іменами, як **В. Вернадський, В. Липинський, М. Міхновський, Д. Донцов, М. Хвильовий, В. Винниченко**. Багато дослідників вважають, що після них політична думка в Україні вже не мала яскравих осіб.

Лібералізм. На відміну від Західної Європи, де лібералізм у ХІХ ст. «тріумфально утверджувався», в Україні ліберальні ідеї не набули настільки успішного поширення і остаточного оформлення. Значеною мірою це пов'язано з пануючим політичним режимом, що жорстко пригнічував будь-які прояви визвольного руху, унаслідок чого мало місце засилля і популярність радикальних течій (чи то у формі російського революціонізму, чи то українського народництва, націоналізму тощо).

Можна окреслити три етапи поширення лібералізму в Україні. **Початок першому було покладено М. Драгомановим, який у другій половині ХІХ ст. спробував з'єднати західні ліберальні ідеї з соціальними і національними.**

Другий етап пов'язаний із діяльністю, переважно у науково-культурній галузі, інтелігенції, представників російської ліберальної течії в Україні наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Поширенню ліберального світогляду сприяли, окрім **М. Драгоманова, М. Ковалевський** (1851–1916 рр.) — історик, юрист, соціолог, академік Петербурзької АН, **Б. Кістяковський** (1868–1920 рр.) — професор Київського університету, **М. Туган-Барановський** (1865–1919 рр.) — економіст, історик, міністр фінансів Центральної Ради, академік УАН, **А. Кримський** (1871–1942 рр.) — філолог-славист, академік УАН, один із її фундаторів, **В. Вернадський** (1863–1945 рр.) — всесвітньо відомий учений, основоположник геохімії, біохімії, радіогеології, професор

Московського університету, академік Петербурзької АН (з 1912 р.), академік УАН і її перший президент.

Сприйняття ліберальної доктрини в Україні не було цілісним (через вищезгадані причини та ін.), а частково засвоєні ліберальні ідеї знаходили віддзеркалення в інших напрямках — народно-демократичному, націонал-демократичному, консервативному. Українські суспільно-політичні діячі та вчені не залишили і спеціальних досліджень, присвячених лібералізму. Як виняток можна навести лише роботи Б. Кістяковського: «Держава правова і соціалістична», «Соціальні науки і право» тощо ін. У цілому в українській суспільно-політичній думці можна знайти політичні, соціально-економічні, правові і етичні постулати лібералізму. Головні з них:

- **політичні:** існування демократичної держави можливе лише в умовах політичної свободи, яка трактується як сукупність конституційно закріплених прав громадян (М. Ковалевський, Б. Кістяковський); децентралізація держави як спосіб обмеження державної влади і надання гарантій існуванню місцевої самоврядності (М. Драгоманов);
- **соціально-економічні:** визнання приватної власності на засоби виробництва як основи розвитку суспільства (М. Туган-Барановський);
- **правові:** визнання верховенства права в суспільному житті, взаємозв'язок права і свободи (Б. Кістяковський);
- **етико-гуманістичні:** у співвідношенні «людина-суспільство-держава» «людина» є вищою цінністю, незалежно від соціального статусу конкретної особи (характерно для більшості вищеназваних мислителів); популяризація етичних основ політичної діяльності, зв'язок політики і моралі (М. Драгоманов: «Чисте діло потребує чистих засобів»);
- пріоритет загальнолюдських цінностей над соціально-класовими, національними, необхідність раціонального устрою суспільного життя (вчення В. Вернадського про ноосферу як сферу людського розуму й гармонії людини і навколишньої природи).

У національно-державному питанні більшість українських лібералів залишалися індиферентними до проблеми побудови суверенної національної держави, при цьому вони щиро вірили в можливість здійснення національних устремлінь народу і захисту конституційних принципів у межах оновленої і демократизованої Росії. 70-річна історія радянського режиму довела утопічність цих сподівань і глибоко поховала ліберальні ідеї.

Третій етап поширення ліберальних ідей в Україні датується 70–90-ми рр. ХХ ст. У 70-х рр. ліберальна традиція набула розвитку в межах руху українських дисидентів і була відображена в правозахисній діяльності і програмних

документах Української Гельсінкської групи, яка підняла питання про порушення прав і свобод особи в СРСР і про політичну незалежність України (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, П. Григоренко, М. Руденко, В. Стус та ін.).

Національно-демократичний напрям (або національно-державний).

Цей інтелектуально-політичний напрям зародився в Галичині і пов'язаний з іменами І. Франка, Ю. Бачинського та ін. Зокрема І. Франко, виступаючи за демократичне вирішення національного питання, за рівність націй, проти месіанства будь-якої нації, завжди був українським патріотом. Проблему національної незалежності ще гостріше поставив Ю. Бачинський у статті «Ukraina Irredanta».

На початку ХХ ст. національно-демократичні ідеї розвиваються і в Придніпров'ї. У 1900 р. у східній Україні була створена перша політична партія — Револуційна українська партія (РУП), яка проголосила своєю метою боротьбу за національну незалежність. Політичним кредо цієї партії стала робота харківського юриста **М. Міхновського** (1873–1924 рр.) «*Самостійна Україна*». Ця робота є етапною в розвитку української політичної думки, оскільки в ній стверджується: «... державна самостійність є головною умовою існування націй, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин». Ставиться завдання боротьби за «єдину, нероздільну, вільну, самостійну Україну від гір Карпатських аж по Кавказькі». Проте, націоналістична вимога «Україна для українців» і прагнення до насильницького шляху досягнення проголошених цілей викликало критику інших членів партії і призвело до її розколу. «**Самостійна Україна**» — перший в історії української політичної думки радикальний документ, у якому декларувалася готовність силоміць боротися за відновлення державності і обґрунтовувалась, з огляду на міжнародне право, законність виходу України із союзу з царською Росією, оскільки «московські правителі не дотримувалися укладених угод і першими порушили їх».

Подальший розвиток національно-демократичної ідеології пов'язаний із подіями 1917–1918 рр., коли на її позиції переходять діячі, котрі розділяли соціалістичні погляди, а потім еволюціонували від федералістських принципів до ідей національно-державної незалежності (С. Петлюра, А. Шульгін, Є. Чикаленко і ін.) Процес переходу від політичних поглядів помірної соціал-федералістської течії до націонал-демократичного напрямку можна прослідкувати на прикладі **Євгена Чикаленка**, одного з лідерів Української демократично-ліберальної партії (УДЛП). У програмі партії важливе місце посідала національна ідея, а вирішення національного питання пропонувалося шляхом реформування Росії у федеральну державу і досягнення автономії для України. Його програма радикалізується під впливом історичних

подій, пов'язаних з поваленням самодержавства і громадянською війною. Підводячи підсумок національно-визвольного руху, Є. Чикаленко в статті «Де вихід?» (1920) дістає висновок: «Ми вже побачили і Росію царську, і Росію Керенського, і більшовицьку і знаємо, що «москалі» всі однакові нейтралісти-імперіалісти, як і поляки». Так він втратив віру в можливість побудови федеральної демократичної Росії і перейшов на позиції «самостійників».

Національно-демократична ідеологія отримала наукове обґрунтування в роботах С. Дністрянського, В. Старосольського тощо. С. Дністрянський (1870–1935 рр.) – професор права Львівського університету, потім працював на керівній роботі в науково-дослідних і педагогічних установах європейських столиць, український правознавець з європейським ім'ям. Головні його роботи – «Загальна наука права і політики», «Погляд на теорію права і політики» та ін., опубліковані переважно в першій половині 20-х рр. В. Старосольський (1878–1942 рр.) – відомий львівський адвокат, державний діяч УНР, один із засновників «Січових стрільців». Його головні роботи: «Держава і політичне право», «Суспільно-політичні рухи і їх носії» та ін.

Основні постулати національно-демократичної доктрини:

- обґрунтування права українського народу на самовизначення у межах своєї етнічної території;
- визнання національної ідеї і психології основою буття нації;
- демократичний політичний режим і республіканська форма правління – основа політичного устрою української держави.

Консерватизм, як і лібералізм, не набув широкого поширення в Україні. Безпосередня причина його появи була пов'язана з опором русифікації і колонізації. Перший пам'ятник консервативної думки в Україні – «Історія Русів» (приблизно 1818–1822 рр.). Написаний з глибокою любов'ю до України, твір особливо прославляв і романтизував козацьке минуле*. У ХІХ ст. до консервативної течії української політичної думки належали Г. Галаган (1819–1888 рр.), П. Куліш (1819–1897 рр.) тощо.

У ХХ ст. консерватизм формується як політико-ідеологічна концепція, що значною мірою було обумовлене існуванням Гетьманату П. Скоропадського. Концептуальна розробка консервативної доктрини пов'язана з ім'ям **В. Липинського** (1882–1931 рр.) – українського історика, політичного мислителя, ідеолога консервативно-монархічного руху, засновника української хліборобсько-демократичної партії, посла Гетьмана Скоропадського у Відні, завідувача кафедрою української державності в Українському Науковому інституті в Берліні (1926–1927 рр.). Його визнано найвпливові-

* Більш детально про цей твір див. п. 3.1.

шим і найоригінальнішим українським мислителем після М. Драгоманова. Основні роботи: «Україна на переломі. 1657–1659», «Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.», «Релігія і церква в історії України», «Листи до братів-хліборобів, про ідею і організацію українського монархізму».

Ототоживши поняття «нація» і «державна», Липинський зняв проблему консолідації сучасної української нації, замінивши її проблемою створення держави у формі незалежної, трудової і легітимної (правової) монархії англійського зразка. На його думку, для консолідації нації, деморалізованої бюрократичною Росією, для утворення незалежної держави необхідна сильна влада в руках однієї людини. Спираючись на досвід гетьмансько-козацького періоду, Липинський вважав найпридатнішою для України формою державної влади спадкову монархію на чолі з гетьманом, який очолював би державну оборону і через кабінет міністрів — державну адміністрацію. Влада гетьмана має бути обмежена двома законодавчими палатами: нижчою — з'їздом Рад територій і вищою — Трудовою радою, які, відповідно, захищають інтереси окремих земель та інтереси праці.

Основною умовою реалізації ідеї української державності В. Липинський вважав єдність всіх громадян України, незалежно від національності, конфесії, соціально-класових відмінностей, через вироблення територіального, громадянського патріотизму (на відміну від широко поширеного тоді етнічного патріотизму).

Важливе місце в концепції Липинського займає проблема еліти («ведучого шару»), яку він назвав «аристократія». Вчений писав: «Без національної аристократії, без сильних і авторитетних провідників і організаторів нації в її важкій боротьбі немає і не може бути нації». Але при цьому він не бачив в аристократії закрити касту, а вважав, що це активна меншість, яка об'єднує кращих і найактивніших представників усіх класів. Заслуговує на увагу і погляд Липинського на взаємини з Росією. Відкидаючи російський зразок державності як непридатний для України, він водночас підкреслював необхідність тісного військового і економічного союзу Росії, України і Білорусії як суверенних держав, що пояснював географічним положенням, спільним історичним минулим, а також спільними економічними інтересами. «Політичний союз з Білорусією і Великою Росією — це категоричний імператив зовнішньої політики нашої майбутньої держави», — писав Липинський. У той же час він підкреслював, що в державному будівництві слід спиратися на власні сили. Символічно звучать сьогодні слова Липинського: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути».

Хоча концепція «трудої монархії» виявилася безперспективною, але багато ідей стосовно до державного будівництва України зберігають своє значення і в наші дні. Істотним і оригінальним є вклад Липинського в загальну політологію, особливо в теорію еліт, теорію націй та ін. Слід особливо зазначити, що В. Липинський став засновником державницького напрямку тоді, коли в українській історіографії панувала народницька школа, яка суб'єктом історичного процесу вважала народні маси і негативно ставилась до діяльності держави й політичних еліт. У своїх працях «Україна на переломі» і «Шляхта в Україні» **Липинський** визначив **дві основні проблеми для українського суспільства: побудова держави як основи існування нації і формування еліти, яка має велике значення в збереженні ідентичності українського суспільства**. Це йому належать слова: **«Нація без еліти — нація без голови»**. Завдання, визначені вченими понад 90 років тому, і сьогодні є найактуальнішими. Майже першим у Європі він почав розробляти теорію модерної нації. На протипагу пануючому розумінню нації як етнічної спільноти (нація веде початок від загального предка, об'єднується кровною спорідненістю) Липинський запропонував інший критерій для визначення нації — територіальний патріотизм і солідарність з усіма жителями своєї держави, незалежно від етнічного походження. Сьогодні, коли шляхи розбудови національної держави залишаються дискусійними, теоретичні розробки цього вченого є вкрай актуальні. Заслуговує на увагу ще одна особливість цієї постаті: поляк за етнічним походженням, він доповнює «славетну когорту» «українців за вибором». Україна може пишатися, що поруч із греком В. Капністом, болгариним В. Каразіним, молдованином П. Могилою, чехом Пилипом Орликом, росіянином М. Хвильовим, грузином М. Церетелі і багатьма іншими діячами стоїть ім'я Вацлава — В'ячеслава Липинського. В 1901 р. 19-річний юнак, учень 7 класу Першої Київської гімназії, зробив свій вибір: коли збори двох корпорацій цієї гімназії, католицької і православної, у відповідь на його пропозицію відмовились об'єднатись у єдину територіальну українську громаду, він перейшов із католицької гімназійної корпорації до православної. З тих пір і до кінця свого життя Липинського ніколи не змінював своєму вибору: самовіддано служив українській справі як науковими працями, так і на різних посадах.

Інтегральний націоналізм. Представники цього напрямку пов'язували відродження України з нацією як вищою суспільною цінністю. У його розвитку можна виокремити три етапи:

1. Ранній (романтичний націоналізм — початок ХХ ст.), пов'язаний з М. Міхновським.
2. Класичний (20–30-і рр.), представлений Д. Донцовим.

3. Сучасний (з кінця 80-х рр.) — не має яскравих представників, відображений у діяльності нечисленних націоналістичних організацій (Всеукраїнське об'єднання «Свобода» на чолі з О. Тягнибоком, «Братство» Д. Корчинського та ін.).

Провісником інтегрального націоналізму можна вважати **М. Міхновського**, погляди якого поєднували ідеї незалежності і віру в соціалістичний лад як єдино можливий шлях для України. У руслі консервативної традиції він ставив завдання-мінімум — відновлення історичного легітимізму і повернення до умов Переяславської Ради 1654 р. Виконання завдання-максимум — досягнення повної незалежності — він бачив у подоланні головного недоліку українського визвольного руху — «браку націоналізму серед широкого загалу». Міхновський висунув гасло «Україна для українців», що стало невід'ємною ознакою інтегрального націоналізму. Віра в націю як вищу суспільну цінність досягла гіперболізованих розмірів в ідеологічних постулатах Д. Донцова, який є класиком інтегрального націоналізму.

Дмитро Донцов (1883–1973 рр.), виразник правого націоналістичного крила української політичної думки, почав політичну діяльність як член УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія), потім співробітничав із П. Скоропадським; у 1921 р. емігрував до Львова; після Другої світової війни викладав в університеті в Монреалі. У своїх поглядах він пройшов значну еволюцію — від лівого, ортодоксального марксистського соціалізму до суб'єктивного ідеалізму, ірраціоналізму, волюнтаризму і навіть містицизму. Політична й ідеологічна концепції найчіткіше викладені Донцовим в роботі «Націоналізм» (1926), в якій він спробував розкрити основи нового українського націоналізму ХХ ст. На відміну від Липинського, у центрі уваги Донцова — не держава, а нація, що є необхідною умовою утворення держави. Створенню нації як свідомої суспільної, культурної і політичної одиниці сприяє націоналізм як світогляд, кредо якого полягає не у «відірваних положеннях інтернаціоналізму, соціалізму, гуманізму, а лише в тайниках національної психіки, в її ірраціональній волі до життя і панування». Головний чинник, що визначає «інтегральний націоналізм» Донцова, — вольовий (а не інтелектуальний). Серцевиною світогляду нації, вважав він, повинна стати її воля «до розростання ... до влади, до панування».

Важливі елементи концепції Донцова — «творче насильство» як метод і «ініціативна меншість» як суб'єкт його реалізації. Він вважав, що «ініціативна меншість» — це група, котра мобілізує народ на боротьбу за ідею. Для забезпечення перемоги в цій боротьбі вона повинна застосувати «творче насильство», що означало затвердження авторитарної системи. Різкій критиці

націоналістичні погляди Донцова піддав В. Винниченко, оцінюючи їх як фашистські, ворожі українському народу.

На сучасному етапі ідеї інтегрального націоналізму відображені в програмах і діяльності деяких правих націоналістичних угруповань і партій, а саме: КУН, Всеукраїнського об'єднання «Свобода», «Братства» Д. Корчинського тощо). Проте в сучасних умовах відбувається «демократизація» концепції Донцова, перегляд багатьох постулатів, що вважалися довгі роки непорушними.

Український націонал-комунізм. Представники цього суспільно-політичного напрямку, на відміну від консерваторів-монархістів і націоналістів-демократів, шукали шлях національно-державного відродження на основі соціалістичної ідеології. Його поява пов'язана, з одного боку, із слабкістю, незрілістю і розколом українського демократичного руху на початку ХХ ст., з іншого — з початою більшовиками в 1923 р. «українізацією», що породила серед українських лівих надію, що можна вирішити українські національні і державні проблеми, спираючись на радянську владу і більшовицьку партію. Найвідомішими представниками цього напрямку були **В. Винниченко, М. Хвильовий, М. Скрипник.**

Як самобутній мислитель увійшов в історію української суспільно-політичної думки **Володимир Винниченко** (1889–1951 рр.) — син вівчаря, переконаний соціаліст, активний член Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), перший голова уряду УНР (Генерального секретаріату Центральної Ради), відомий на Заході письменник і драматург. У визначенні національно-державних форм Винниченко керувався інтересами будівництва соціалізму, але його політичні погляди пройшли певну еволюцію. У 1917 р. він бачив вирішення української проблеми в рамках «федерації російської республіки» і участі в ній України «як рівного з іншими державного тіла». При цьому він підкреслював, що готовий відмовитися від будь-яких національно-політичних форм, якщо вони шкодять соціалізму. Проте більшовицька Росія на чолі з В. Леніним відмовилася співробітничати з «націоналістом», і В. Винниченко вимушений був емігрувати. Вже в еміграції він видає твір «Відродження нації» (1920), в якому аналізує уроки невдалої революції. Політик доходить висновку, «...що найкращим способом розвитку кожної нації є державність... Нація без державності є покалічений людський колективний організм». Але і тепер він залишався вірним своїм соціалістичним ідеалам, підкреслюючи, що відродження української державності повинне відбуватися «в гармонії з соціальним звільненням».

Слід підкреслити, що В. Винниченко був автором тези «чесність із собою» і намагався досягти майже неможливого — моральної політики. Таким

він намагався бути і в роки революції, і пізніше, коли відмовився співробітничати з фашистами в окупованій Франції і був кинутий у концтабір.

На основі соціалістичних перетворень прагнув вирішити проблему національного відродження і **Микола Хвильовий** (1893–1933 рр.) — комуніст, відомий діяч радянської України 20-х — початку 30-х рр., що намагався надати комуністичній ідеології національного змісту. У низці памфлетів 1925–1926 р. («Камо грядеши», «Думки проти течії», «Україна або Малоросія»), виходячи з того, що Україна стала звичайним географічним поняттям, провінцією Москви не лише в географічному, але і в психологічному сенсі, він ставить завдання, аби українці стали національно свідомими. Найважливішим засобом для вирішення цього завдання Хвильовий вважав духовно-культурологічне відродження України, що яскраво відбилася в гаслі: «Даєш культурний ренесанс!» У питанні про культурні орієнтації він звернув погляд на Європу, підкреслюючи, що «Європа — це досвід багатьох століть грандіозної цивілізації. Європа — це Гете, Дарвін, Байрон, Ньютон, Маркс і так далі». У Європі він бачив образ людини-громадянина, творця високих суспільних, політичних цінностей, що можуть сприяти звільненню української людини від рабства і провінціальності та формуванню світогляду свідомих українців і національної культури.

Цікавими є думки Хвильового про дві Росії. Він писав, що як комуніст він за Росію «краснопресненських районів», Жовтневої революції, центру світового і російського комунізму. Але він, росіянин за національністю, письменник, естет, керівник ВАПЛІТЕ, бачив і іншу Росію — «російського міщанина, якому в печінках сидить ця українізація, який мріє про «вільне місто Одесу» і який зі «скреготом зубовним» вивчає цю «собачу мову...». Від такої Москви він закликав: «Геть». Ці погляди суперечили ортодоксальним принципам марксизму, і в умовах укоріненої сталінської диктатури Хвильовий у 1933 р. трагічно загинув — застрелився.

На початку 30-х років, зі встановленням в СРСР тоталітаризму, були остаточно придушені паростки відносно вільної політичної думки, а політологія як наука розвивалася лише в зарубіжних наукових центрах. З розпадом СРСР і проголошенням незалежності України склалися умови як для інтенсивного філософсько-політичного осмислення пройденого шляху, так і для розробки основних політологічних концепцій сучасності*.

* Про сучасні суспільно-політичні течії в Україні див. Лекцію 8.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Згадайте твори і документи, в яких викладені політичні ідеї княжої доби.
2. У чому виявився візантійський вплив на формування політичної думки Київської Русі?
3. Визначте, в якому релігійному творі часів Київської Русі висловлена ідея єди-нодержавності, верховенства світської влади?
4. Назвіть українських мислителів — гуманістів.
5. Хто автор праці « Про природне право», в якій чи не вперше у тодішній Європі, спираючись на досягнення античної думки, було розпочато розробку ідеї природного права?
6. Визначте напрямки полемічної літератури.
7. У чому виявився внесок Києво-Могилянської академії у розвиток української політичної думки?
8. Які ідеї характеризують Конституцію П. Орлика?
9. На яких засадах ґрунтувався підхід Г. Сковороди до політики?
10. У чому політичне значення Кирило-Мефодієвського товариства?
11. Розкрийте ідейно-політичні погляди Михайла Драгоманова.
12. Кому належить вислів: « Україна для українців». Поясніть цю думку.
13. Кого, на Ваш роздум, можна вважати засновником української науки про політику?
14. Кому належать слова: «Нація без державності є покалічений мертвий організм»? Як Ви відноситеся до цієї думки?

ЛЕКЦІЯ 4.

ПОЛІТИЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ

Однією з важливих функцій політології є нагромадження знань з метою передбачення тенденцій та шляхів розвитку політичних явищ і процесів. Актуальність і необхідність прогностичної функції політичної науки зумовлюється різноманітними факторами.

Політика — особливо мінлива сфера суспільної реальності, її компоненти ніколи не залишаються тими ж самими, навіть у найкоротший проміжок часу. На кожному етапі будь-якого виду політичної діяльності виникають нові обставини, що впливають на результат. Н. Макіавеллі зауважував, що всі мудрі князі повинні брати до уваги не лише сьогоденні, але й майбутні труднощі та з усією енергією вживати заходів проти цих останніх. Передбачивши наперед, можна легше їх побороти. Видатний державний і політичний діяч ХХ ст. Шарль де Голль свого часу сказав: «Тільки та держава має завтрашній день, яка дбала про нього ще вчора». Ефективність політичної влади, реалізація політичних курсів, саме існування політичних інститутів багато в чому залежать від успіхів чи неуспіхів у політичному передбаченні.

Історичний розвиток, сутність, об'єкт та суб'єкт політичного прогнозування

Прагнення передбачити наперед є природною властивістю людини. Далеке і близьке майбутнє люди прагнули і прагнуть передбачити, планувати, програмувати, проектувати, прогнозувати.

Історія і сучасність доводять, що людина з більшою досконалістю відтворює минуле, ніж передбачає майбутні події. Сучасні реалії національного і міжнародного розвитку народів вимагають перетворення політичного прогнозування у невід'ємний елемент внутрішньої і зовнішньої політики всіх держав. Без передбачення тенденцій і перспектив політичного розвитку неможливе науково обґрунтоване управління і прийняття ефективних політичних рішень.

Проблеми майбутнього хвилювали людей завжди. На початку історії майбутнє ототожнювалося з сучасним і минулим, а тому «передбачити», чи навіть впливати на нього було звичним заняттям.

Далі, протягом тисячоліть панували релігійні та утопічні концепції майбутнього. Бажане майбутнє в утопічних концепціях уже не пов'язувалось із надприродними силами, але не було й науково обґрунтованим. Однією з перших політичних утопій був твір давньогрецького філософа **Платона** «**Держава**», в якому описано найкращий, з погляду мислителя, суспільний лад, де на чолі держави стоять філософи, соціальна й політична структура жорстко ієрархізована, а споживання основних благ заможними станами усуспільнене з метою стримування їхньої можливої жадібності, яка б відволікала їх від громадських інтересів. В епоху Відродження поширеною формою утопій стали зображення ідеальних держав, що нібито десь існують. Автори звертаються до формулювання проектів суспільного устрою, де панує справедливий, за їхніми уявленнями, лад («**Утопія**» **Т. Мора**, «**Місто сонця**» **Т. Кампанелли**, «**Нова Атлантида**» **Ф. Бекона** та ін.). Із середини XIX ст. головними суперечностями утопізму стають моральні цінності та соціальний ідеал.

Перші спроби європейських дослідників передбачити майбутнє суспільства на основі емпіричних досліджень пов'язують з ім'ям французького вченого, сучасника Великої французької революції **Н. де Кондорсе**, який писав: «Наші надії на майбутнє становище людського роду можна звести до трьох головних пунктів: ліквідація нерівності між народами, прогрес рівноправності всередині кожної нації, нарешті, вдосконалення людини».

З другої половини XIX ст. значний вплив на формування уявлень про бажане й досяжне майбутнє має марксистське вчення про формаційний розвиток історії і неминучий перехід людства до соціалізму й комунізму. Його засновники **К. Маркс** та **Ф. Енгельс** стверджували, що їхні ідеї, на відміну від утопічних вчень попередників, є науковими, оскільки побудовані на ґрунтовних політекономічних розвідках Маркса. На основі марксизму, модифікованого **В.І. Леніном** у специфічних умовах Росії, було проведено найбільший в історії соціально-політичний експеримент з переходу до начетбо «науково передбаченого» світлого майбутнього.

У XX ст. можна виокремити такі **основні етапи** у розвитку уявлень про майбутнє:

- 20–30-і рр.: час розквіту «роздумів про майбутнє», появи фундаментальних монографій про перспективи розвитку науки, техніки, культури (**А. Лоу** «**Майбутнє**», **Е. Біркенхеу** «**Світ у 7040 році**», **Г. Уеллс** «**Війна і майбутнє**» та ін.);
- 1943 р.: спроби широкого застосування прогнозів у військово-політичній сфері, виникнення терміна «футурологія»;

- друга половина 40-х–50-і роки: розвиток концепцій майбутнього у зв'язку з появою теорії науково-технічної революції, поступове перетворення прогнозування у спеціальну галузь наукових досліджень;
- 60–70-і рр.: завершення перетворення прогностики в наукову галузь передбачення майбутнього, елемент управління, державної політики; формування концепцій суспільного і політичного розвитку на основі теорій індустріалізму, постіндустріалізму, пізніше — концепції інформаційного суспільства, поява песимістичного напрямку у футурології (**О. Тоффлер «Футуршок», «Екоспазм», «Третя хвиля»**);
- 80–90-і рр.: формування інституційної бази прогностики, розвиток футурології як на міжнародному, так і національному рівнях, поява глобального моделювання, розвиток фундаментальних та прикладних аспектів прогностики, методології прогнозування.

Прогноз (від грецького *prognosis*; *pro* — наперед, *gnosis* — пізнання) — *це ймовірне науково обгрунтоване судження про можливі стани об'єкта в майбутньому і про альтернативні шляхи та терміни досягнення цих станів.*

Прогноз є невід'ємною частиною і завершальним етапом наукового дослідження, а політичне прогнозування є процесом розробки прогнозів у сфері політичних і владних відносин.

Прогнозування є методом підготовки і розробки політичних рішень. Політичний прогноз може розглядатись як проект певного політичного курсу, стратегії і тактики політичної діяльності. Будь-яка політична програма охоплює певну сукупність прогнозів, що стосуються різних сторін діяльності держави, партій та інших політичних інститутів.

Політичний прогноз завжди покликаний вирішувати проблеми, що постають як перешкоди для політичного і суспільного розвитку. Він базується на критичному аналізі конкретних ситуацій сьогодення, а тому може виступати як рекомендація щодо виправлення напрямків політичного розвитку через побудову моделей майбутнього, що, однак, не можна отожднювати з програмою дій. Оскільки в процесі аналізу об'єктів прогнозування не можна охопити, дослідити нескінченну розмаїтість політичного життя, у прогнозі не може бути опису чітких вимірів майбутнього. Прогнози мають стратегічний і рекомендаційний характер, вони є одним із засобів свободи вибору діяльності в межах багатоваріантної складної системи політичного життя. Щодо безпосереднього майбутнього наука вже сьогодні використовує багато конкретних даних, які дають змогу складати обгрунтовані прогнози, тобто зробити цілком вірогідні судження (наприклад, упевнено можна прогнозувати розвиток політичної системи, поведінку електорату тощо).

Прогноз і прогнозування є базовими категоріями прогностики — *наукової дисципліни про передбачення майбутнього*.

Прогностика — *це теорія прогнозування, наука про закономірності, принципи і способи прогнозування*. Її зміст охоплює такі проблеми: методологічні основи, гносеологію і логіку прогностичних досліджень, вивчення особливостей прогнозування у різних сферах, вивчення принципів раціонального підбору методів прогнозування, розробка способів оцінки достовірності прогнозів, вивчення принципів використання для розробки прогнозів висновків теорії ймовірності, теорії ігор, дослідження операцій, теорії прийняття рішень та ін. Вивчення цих факторів із урахуванням специфіки політичної сфери суспільного життя є предметом політичної прогностики.

Політична прогностика — *це наука про закономірності, принципи і способи політичного прогнозування; це теорія прогнозування політичних процесів і політичного розвитку*.

Значення політичного прогнозування полягає не тільки в тому, що від нього залежить ефективність політичної діяльності, рішень та акцій, які приймаються, а й у тому, що за самою суттю воно є започаткованою політичною оцінкою, що ґрунтується на усвідомленні політичних інтересів певних соціальних груп. Передбачуваність розвитку політичних систем і процесів визначається тим, що майбутня політична дійсність закономірно впливає з минулого і сучасного спрямування розвитку політичних подій.

Близьким за значенням до прогностики є поняття футурології, що вперше було використане в 1943 р. німецьким соціологом **І. Флехтгеймом** для позначення «філософії майбутнього» як допоміжної науки воєнної стратегії, яка розглядалась як наука, вільна від будь-яких ідеологічних і соціально-утопічних доктрин, насамперед від «марксистського утопічного мислення».

Предметом теоретико-практичного аналізу футурології (від лат. *futurum* — майбутнє і грецьк. *logos* — слово, поняття, вчення) як науки про майбутнє є *проблеми соціального і політичного передбачення, перспективи історичного життя людини і суспільства*.

У 60-х рр. ХХ ст. цей термін поширився у значенні «історії майбутнього» і «науки про майбутнє». В сучасних умовах категорія «футурологія» використовується як синонім комплексу соціального прогнозування і прогностики. Загальноживаним став термін «футурологія політики» як синонім «політичної прогностики» та «політичного прогнозування». Футурологія стала найширшим інтегруючим поняттям, що об'єднує теоретичні та прикладні дослідження майбутнього соціального й політичного розвитку держав і народів.

Суб'єктами політичного прогнозування є спеціалізовані органи державного управління, політичні партії та громадсько-політичні об'єднання громадян, наукові установи, окремі особи, які здійснюють розробку прогнозів.

Об'єктами політичного прогнозування є політична система та всі її компоненти: політичні інститути, політичний процес (з наголосом на майбутні події), політичні відносини, політичні курси, на які спрямована пізнавальна і практична діяльність суб'єкта прогнозування. Базовою змінною в політичному прогнозуванні є політична подія.

В залежності від цілей політичної діяльності об'єктами прогнозів можуть бути:

- визначення основних тенденцій внутрішнього розвитку держави;
- аналіз механізмів виникнення та розвитку соціальних конфліктів;
- пізнання основних тенденцій розвитку міжнародних відносин;
- встановлення розстановки основних політичних сил у країні та динаміка їх впливу на політичний процес;
- передбачення результатів виборчих кампаній;
- аналіз можливих наслідків політичного рішення.

Політичні проблеми, які можуть бути об'єктами прогнозу, класифікують за носієм, сферою діяльності, масштабом, ієрархією, характером прояву, ступенем складності та іншими критеріями. Кожен критерій характеризує один із вимірів проблеми, що його слід враховувати при розробці прогнозу.

Типологія політичних прогнозів

Різноманітність політичних подій як об'єктів прогнозування, завдання, проблеми, характер, методи, період попередження прогнозу та інші параметри прогнозів можуть виступати критеріями їх типології.

Основоположним є проблемно-цільовий критерій, який вказує на те, для чого розробляється політичний прогноз. Згідно з цим критерієм виділяються два види прогнозів: *пошукові й нормативні*.

Пошуковий прогноз — це визначення можливих станів явища в майбутньому на основі умовного продовження в майбутньому тенденцій розвитку даного явища в минулому і теперішньому. При такому прогнозуванні абстрагуються від можливих рішень, дій, які здатні докорінно вплинути на розвиток явища. Такий прогноз відповідає на питання: що найімовірніше відбудеться за умови збереження існуючих тенденцій.

Нормативний політичний прогноз забезпечує визначення шляхів і термінів досягнення можливих станів політичних явищ, які приймаються

як задані. Йдеться про прогнозування досягнення бажаних станів на основі заздалегідь доведених норм, ідеалів, стимулів, цілей. Такий прогноз відповідає на питання: якими шляхами можна досягнути результату.

Прогнози, що поєднують елементи пошукового і нормативного прогнозів, називаються комплексними.

За періодом попередження — проміжком часу, на який розрахований прогноз, виділяють *оперативні (поточні), коротко-, середньо- і довгострокові, а також стратегічні прогнози.*

У політичній практиці емпірично встановився такий часовий масштаб: оперативні прогнози — до одного місяця, короткострокові — до одного року, середньострокові — від одного до п'яти років, довгострокові — від п'яти до п'ятнадцяти років і стратегічні — до 30 років. Особливістю політичного прогнозування є те, що період попередження прогнозів є постійно змінюваною величиною. Він залежить від характеру політичного розвитку, змісту політичних подій. В період зміни суспільно-політичного ладу чи політичних режимів оперативні прогнози можуть охоплювати декілька днів, середньострокові — звужуватися до місяця, а довгострокові — до року.

Політичні прогнози поділяються на окремі види в залежності від об'єкта прогнозування. На основі цього критерію можна виділити такі прогнози: внутрішньополітичні, зовнішньополітичні, воєнно-політичні, соціально-політичні, в галузі економічної, демографічної, освітньої, етнічної, екологічної, молодіжної політики.

Виокремлюють також *внутрішньополітичні та зовнішньополітичні прогнози.*

Внутрішньополітичне прогнозування має два аспекти. Один із них пов'язаний з передбаченням розвитку конкретних політичних явищ. Цей аспект має суто прикладний характер і здійснюється зазвичай у процесі самої політичної діяльності. Суб'єктом прогнозу в даному випадку виступає держава чи політична партія у формі відповідних органів. Інший аспект прогнозу охоплює діяльність політичних інститутів і політичні процеси в суспільстві. Такі прогнози розробляють наукові колективи, аналітичні центри, які спеціалізуються на вивченні тих чи інших елементів політичної системи або аспектів політичної діяльності.

Найголовнішими об'єктами внутрішньополітичного прогнозування є:

- формування, розвиток і структура політичної системи, взаємозв'язок та активність її компонентів;
- розвиток держави, динаміка її функцій, зміна форм та напрямків діяльності;

- утвердження правових відносин і громадянського суспільства, розвиток прямої та представницької демократії; зміни в структурі та змісті діяльності основних суб'єктів політики;
- динаміка розвитку партійної системи, форми і методи діяльності політичних партій; процес політичної соціалізації особи;
- функціонування і тенденції розвитку громадської думки та її вплив на політичний процес;
- державна політика щодо різних сфер суспільного життя (економічна, соціальна, демографічна, етнічна, молодіжна політика тощо).

Вибір тих чи інших об'єктів для внутрішньополітичного прогнозування залежить від конкретних історичних завдань, що поставленні перед певною державою чи політичною силою.

Зовнішньополітичні прогнози в залежності від специфіки завдань охоплюють передбачення довгострокових загальних тенденцій розвитку міжнародних відносин, загальних тенденцій зовнішньої політики окремих держав, груп держав, співвідношення сил між ними, визначення ймовірних та оптимальних зовнішньополітичних рішень у межах політичного року тощо.

Процеси глобалізації обумовили розвиток геополітичного прогнозування, полем аналізу якого виступає глобальна політично-економічна картина в певному історичному та інформаційному розрізі. Геополітичне прогнозування як осмислення результатів основних напрямків розвитку людства не може бути регулятивною концепцією наднаціонального характеру. Його головна функція — забезпечення системи всезагальної, глобальної або регіональної безпеки. Результати геополітичних прогнозувань втілюються в глобальних прогнозах, які стосуються Землі і всього людства.

Політичний прогноз є багатофункціональним компонентом політичного процесу. Під його функціями слід розуміти завдання, роль прогнозу в політичній діяльності, основні напрямки його впливу на розвиток політичної системи.

Принципи та функції політичних прогнозів

Результативність діяльності суб'єктів політичного прогнозування залежить від послідовного дотримання на всіх його етапах науково обґрунтованих принципів прогнозування. До них відносять: *системність, погодженість, безперервність, альтернативність, верифікацію, рентабельність прогнозування.*

Принцип системності політичного прогнозування потребує аналізу об'єкта прогнозування як складної сукупності елементів, інтеграція яких дає нову якість. Необхідно дослідити зміст взаємозв'язків всередині сукупності, а також напрямки зв'язків між об'єктом прогнозування і прогнозним фоном, тобто середовищем. Системний аналіз вимагає побудови прогнозу на основі системи засобів і моделей, що можна здійснити за допомогою комп'ютерних технологій.

Принцип погодженості вимагає поєднання нормативних і пошукових прогнозів різної природи та різного періоду попередження.

Принцип безперервності передбачає постійне коригування прогнозів з урахуванням нової інформації, яка дає змогу точніше передбачити певну політичну подію.

Принцип альтернативності (варіативності) прогнозування передбачає допущення можливості різних сценаріїв, моделей, варіантів розвитку політичних подій. Цей принцип означає також розмежування варіантів розвитку на ті, що збуваються, і на ті, що за передбачуваних умов не можуть збутися. Нині всі види прогнозів (внутрішньополітичні, зовнішньополітичні, воєнно-політичні) розглядаються з позицій альтернативності.

Принцип верифікації прогнозування вимагає постійного визначення вірогідності, точності і обґрунтованості прогнозів.

Принцип рентабельності прогнозування вимагає перевищення економічного ефекту від використання прогнозу над затратами на його розробку.

Визначають також декілька **функцій** політичного прогнозування.

- *інформаційно-евристична функція*. Прогноз містить різнобічну інформацію (вже відому і нову) про об'єкти прогнозування, пояснює причини основних тенденцій розвитку прогнозуючих об'єктів, стимулює пошук нових політичних рішень. Ідеї, закладені в прогнозах, посилюють прагнення досліджувати нові варіанти моделей політичних дій, вносити зміни у здійснювані проекти та методи їх реалізації;
- *інтегративна функція*. У прогнозі поєднується субстанціональний зв'язок трьох часових вимірів суспільного й політичного буття: минулого, сучасного і майбутнього. Мислителі і політичні діячі різних епох висловлювались про неможливість відокремленого розуміння цих вимірів. Уїнстон Черчилль підкреслював: «Якщо сучасне намагається судити минуле, то воно втрачає майбутнє»;
- *системно-аналітична функція*. На основі прогнозу розкриваються системні взаємозв'язки і взаємодія політичних інститутів, передбачаються процеси організації і самоорганізації у розвитку об'єктів прогнозування;

- *управлінська функція*. Прогностика як наукова теорія може бути основою для управлінських рішень у політичній, як і в будь-якій іншій сфері людської діяльності. Прогноз є одним із кроків процесу планування стратегічної політики. На його основі державні структури розробляють програми діяльності в різних суспільних сферах, розв'язують проблеми управління політичною і суспільною системами як цілим;
- *психологічна функція*. Прогноз виступає засобом підготовки мас до появи нового в суспільному житті: чи то нових засобів інформації, чи нових видів озброєнь та нових методів ведення війни, чи нових функцій держави. Людина повинна бути психологічно підготовленою до майбутнього для того, щоб із максимальним ефектом використовувати його досягнення;
- *функція підвищення політичної активності особи, соціальних груп, націй*. Політичні прогнози розкривають суб'єктам політичного процесу перспективи реалізації їхніх інтересів, задоволення потреб, що стає стимулом до політичної активності. К. Ясперс зазначав: «Прогноз ніколи не буває нейтральним. Вірний він чи невірний, прогножуючий аналіз неминуче спонукає до дії. Те, що людина вважає можливим, визначає її внутрішнє ставлення та її поведінку».

Політичний прогноз є засобом інтенсифікації діяльності суб'єктів політики, піднесення її ефективності, методом попередження можливих майбутніх конфліктів, катастроф, аномальних та кризових явищ соціального розвитку, чинником зменшення політичного ризику.

Методи та етапи політичного прогнозування

Методи політичного прогнозування, яких налічується понад 150 (із них найчастіше використовується 17 методів), можна класифікувати в залежності від способу одержання прогнозної інформації, рівня формалізації, загального принципу дій.

У політичному прогнозуванні найчастіше застосовують експертні методи. Прогнозні експертні оцінки відображають індивідуальні судження спеціалістів-політологів щодо перспектив розвитку об'єкта прогнозування (політичної події, політичного процесу та ін.) і ґрунтуються на професійному досвіді, знаннях та інтуїції експертів. Обґрунтованість політичного прогнозу зростає, якщо зміло поєднуються індивідуальні та колективні методи експертної оцінки.

Індивідуальні експертні методи побудовані на використанні думок експертів-політологів незалежно один від одного. Найбільш поширеними з індивідуальних методів є інтерв'ю й аналітичні експертні оцінки. Успіх такої оцінки значною мірою залежить від професійних здібностей експерта.

Аналітичні експертні оцінки є результатом тривалої і сумлінної самостійної роботи експерта над аналізом тенденцій, оцінкою стану та перспектив розвитку прогнозованого об'єкта. Експерт має можливість використовувати всю необхідну йому інформацію про об'єкт прогнозу. Методи індивідуальних експертних оцінок мають ті переваги, що дають можливість використати індивідуальні здібності експертів і уникнути значного психологічного тиску на окремого працівника. Але ці методи не достатньо придатні для стратегічного прогнозування через обмеженість знань будь-якого спеціаліста-експерта про розвиток суміжних галузей науки.

Для експертизи властиві **три підходи** до вирішення складних *завдань*:

- декомпозиція, тобто розчленування складного завдання на декілька більш простих з їх наступним синтезом;
- аналогія — транспозиція відносин із однієї галузі знань в іншу, пошуки кореляційних зв'язків, історичні аналогії тощо;
- селекція — відбір суттєвих факторів, відсів нереальних варіантів, аналіз альтернативних гіпотез і відбір найбільш прийнятних рішень.

Всі три підходи можуть бути одночасно використані для вирішення складної проблеми у зазначеній послідовності.

Органічним поєднанням індивідуальної та колективної експертної оцінки є спосіб Дельфі, або дельфійський спосіб. Він побудований на виявленні узгодженої оцінки експертної групи шляхом незалежного анонімного опитування експертів у декілька, переважно у 2–4 тури з повідомленням експертам результатів попереднього туру. Замість колективного обговорення тієї чи іншої проблеми при використанні дельфійського способу проводиться індивідуальне опитування експертів на основі анкетування для виявлення відносної важливості і термінів настання ймовірних подій. Потім проводиться статистичне опрацювання анкет і формується колективна думка групи, узагальнюються аргументи на користь різних суджень. Вся інформація повідомляється експертам, їм пропонується переглянути оцінки і пояснити причини своєї незгоди з колективною думкою. Така процедура повторюється 3–4 рази. Проходить звуження діапазону оцінок, групова думка в підсумковому турі складається із індивідуальних думок.

Спосіб **брейнстормінгу** (мозкової атаки, мозкового штурму) — це спосіб колективного одержання нових нестандартних ідей, за допомогою яких можна розв'язати ту чи іншу політичну дилему.

Він застосовується, якщо виникає необхідність повного, оперативного і безконфліктного врахування думок всіх учасників певного політичного процесу. Його специфіка — у відокремленому розв'язанні двох факторів: генерації нових ідей та їх оцінки. З цією метою формуються дві різні групи: група генераторів і група аналітиків. До групи генераторів ідей залучають представників різних дисциплін і професій з метою усунення професійної упередженості і вузькості в процесі висунення ідей.

Спосіб мозкової атаки ґрунтується на припущенні, що ймовірність появи дійсно цінної ідеї прямо пропорційна їх загальній кількості.

Різновидом цього способу є так званий деструктивний брейнстормінг. Він спирається на зазначені вище правила, але заохочує висловлення критичних оцінок та заперечень. Метою в даному випадку є критична оцінка вже сформульованих прогнозних гіпотез.

Спосіб сценарію є сукупністю методичних засобів і процедур зі складання прогнозних сценаріїв і систематичних контекстів.

Під прогнозним сценарієм розуміють послідовний опис можливих майбутніх подій, які характеризують трансформацію об'єкта політичного прогнозування та його середовища.

Спосіб сценарію є найпоширенішим засобом прогнозування, за допомогою якого з досить високою достовірністю передбачають розвиток політичних подій.

Він використовується при підготовці політичних рішень, розрахованих на перспективу, для прогнозування напрямків розвитку конфліктних ситуацій, альтернативних шляхів трансформації держав у новий якісний стан, розвитку політичної панорами світу. Можна прогнозувати розстановку політичних сил в державі, у парламенті, розробити сценарій розвитку електорального процесу за різних виборчих систем тощо. В сценаріях відображаються оцінки тих чи інших політичних дій, тенденцій їх розгортання, що визначають особливості змісту сценарію. Політика завжди є результатом дій багатьох суб'єктів, які мають свої специфічні інтереси, орієнтації. Тому сценаріїв, що прогнозують одне і те саме явище, може бути декілька.

Під моделюванням у політичній науці розуміють спосіб дослідження різноманітних існуючих або створюваних об'єктів політичного життя, уточнення їхніх рис шляхом словесного чи математичного конструювання їх моделей (аналогів).

Модель (від лат. *modulus* — міра, зразок, норма) у політичному прогнозуванні — *це спрощене словесне (вербальне) чи математичне уявлення про той або інший політичний процес чи його окремі компоненти.*

Вербальні моделі містяться в усіх суспільно-політичних концепціях, побудованих на певній ідеології, в усіх державних документах. Окрім моделей різних станів політичної системи суспільства (на різних етапах її минулого й сучасного розвитку, а також у майбутньому), формуються певні моделі дій щодо досягнення нею нового стану. Наявність вербальних моделей політичної діяльності є одним із кроків у напрямі реалізації тих чи інших політичних цілей.

Точність результатів роботи будь-якої інформаційної системи не може бути вищою за точність даних на її вході, а якість прогнозу залежить від якості використовуваної при його розробці інформації і якості методів одержання цієї інформації. Запорукою вірогідності та обґрунтованості політичних прогнозів є об'єднання різних методів, їх удосконалення.

Процес розроблення політичного прогнозу можна поділити на такі **основні стадії**:

1. Структурний аналіз відповідної політичної системи.
2. Вибір основних чинників і елементів даної системи, а також визначення їх ролі і значущості в кількісному значенні.
3. На основі дослідження статистичних даних, що характеризують дію цих чинників у різні періоди в минулому і сьогодні, виявлення основних тенденцій («траєкторій») розвитку досліджуваних політичних процесів.
4. Екстраполяція цих тенденцій на майбутнє.
5. Синтез цих майбутніх «траєкторій» у їх взаємодії у межах моделі даної політичної системи.
6. Інтеграція прогнозів основних напрямів процесів у різних сферах суспільних відносин — економічних, політичних, правових, ідеологічних тощо.
7. Розроблення на цій основі комплексного прогнозу розвитку різних рівнів, а також прогнозів, що характеризують розвиток окремих частин цих систем і процесів.
8. Безперервне коригування політичного прогнозу у зв'язку з появою і дією нових, не врахованих раніше чинників на всіх рівнях політичних систем.

Політичне прогнозування не допускає директивного вирішення проблем сучасного і майбутнього. Прогностичний підхід ставить завдання: виявити можливі або бажані варіанти розвитку об'єкта для наступної оптимізації планів, програм, проєктів; виявити всі можливі варіанти розвитку і вирішення різних проблем майбутнього, його взаємовиключні варіанти, стихійні і свідомі процеси, визначити їхні часові та просторові параметри.

Найважливішою функцією політичного прогнозування є те, що воно дає розуміння історичної перспективи, допомагає визначити напрям соці-

ально-економічного та політичного розвитку на тривалий час, правильно орієнтуватись у міжнародних подіях і тим самим служити для вироблення обґрунтованої стратегії і тактики.

Верифікація прогнозу — це визначення ступеня відповідності прогнозу вимогам сучасної науки, тенденціям розвитку суспільної практики; ступеня достовірності прогнозу (тобто ймовірності здійснення передбачуваного у заданий часовий інтервал); обґрунтованості (тобто відповідності теорії практиці). Досвід свідчить, що верифіковані таким чином прогнози виправдовуються з високим ступенем імовірності і, крім того, вони є надійною орієнтовною інформацією для управління.

У відносно простих випадках роль верифікації відіграють експертні опитування (оцінки). У складніших випадках потрібні спеціальні процедури (наприклад, спростування критичних зауважень опонентів, виявлення та врахування джерел можливих помилок).

Соціально-політичне прогнозування здійснюється на трьох рівнях. Найвищий рівень — це суспільство взагалі, середній — певна територіальна спільність чи регіон і нижчий — окремий колектив. Найвищим часовим рівнем вважається довгострокове прогнозування, яке розглядає соціальні процеси на тривалий період — 15–20 років — і вирішує питання на рівні державної політики. Середній часовий рівень — 10–15 років, протягом якого аналізується можливість розв’язання стратегічних завдань, які дають орієнтовну відповідь на запитання, що можна зробити. На найнижчому рівні прогнозування вирішуються оперативні завдання, які належить здійснити в найближчий період.

О. Тоффлер у праці «Зміцнення влади» (1990) проаналізував світові тенденції становлення нового соціального порядку, зокрема негативні та позитивні аспекти якісно нового постіндустріального етапу розвитку соціуму. Цей етап він окреслює за допомогою принципово нової теорії, позначеної в його ранніх працях як «суперіндустріалізм», а в пізніших — як «третя хвиля».

Фрагментами панорами розвитку суспільства на найближчі десятиріччя, згідно з О. Тоффлером, є такі:

- по-перше, пріоритет у цьому соціальному устрої мають знання, які стають символічною формою капіталу; головною формою власності є інформація, отримана в результаті знань;
- по-друге, кардинальної зміни зазнає сама природа влади, яка може бути лише вищої якості — це влада знання;
- по-третє, політичне життя набуває нових параметрів, оскільки принцип меншості змінюється на принцип більшості, відбувається відмова від представницької демократії.

О. Тоффлер далекий від думки, що «третя хвиля» обов'язково настане, гальмом для цього можуть бути війна, економічний крах, екологічна катастрофа, велика активність протидіючих політичних сил. До таких сил він відносить:

- 1) профашистські політичні об'єднання, головна ідея яких зосереджена в гаслі «закон і порядок»;
- 2) політизовані релігійні течії, які вороже налаштовані щодо секуляризму й поєднують у своїй ідеології та діяльності тоталітаризм, універсалізм, фанатизм;
- 3) «патологічні форми» екологічного руху, наприклад, «ековандалізм», «екотероризм»;
- 4) націоналістичні сили;
- 5) об'єднання людей, які проповідують екстремістські погляди, масонські ложі, противників абортів, переслідувачів сексуальних меншин.

О. Тоффлер стверджує, що вони, а не комуністичний тоталітаризм, увійдуть у протиборство з демократією ХХІ ст. Подібних поглядів щодо суспільних пріоритетів дотримується відомий американський футуролог **Дж. Нейсбіт**. Ще в 1982 р. було видано його першу книгу «Мегатенденції», в якій визначались найкардинальніші напрями розвитку суспільства, зокрема, знання та інформація. Учений стверджує, що найважливішим стратегічним ресурсом дедалі відчутніше стає не капітал, як це було в індустріальному суспільстві, а інформація. Нове джерело сили, за Дж. Нейсбітом, — це не гроші в руках небагатьох, а інформація в руках багатьох.

Відомий американський геополітик **С. Гантінгтон** виступив з концепцією неминучого зіткнення цивілізацій. Він визначає цивілізацію як культурну спільноту найвищого рангу і прогнозує значні конфлікти уздовж лінії розподілу між цивілізаціями: західною (європейською та північноамериканською), ісламською, конфуціанською, православно-слов'янською.

Песимістично виглядають у багатьох футурологічних розбудовах влада та здійснювана нею політика. Пропонований в літературі з цього приводу спектр ідей не відрізняється принципово від висловленого представником культурологічної думки Заходу ХХ ст. голландцем **Й. Хейзінгою**. Вчений переконаний у тому, що політика діє на «зоологічних засадах». Про це свідчать гіпернаціоналізм; заперечення значущості знань, занепад моральних форм, ідеалізація минулої історії й культури; згубна для людини масова культура. Й. Хейзінга вважав, що для врятування цивілізації малоєфективними стають політичні партії та держави, різні громадські організації та церква, а необхідним є досягнення панування людини над собою.

Яке ж майбутнє України? Більшість учених сходяться на тому, що Україна входить у реалії суперечливого ХХІ ст. складно, у пошуках стабільних форм власної державності, економіки і духовної культури. На сьогодні існують і здійснюються різні проекти цих форм. Неоднаковий інтерес до них виявляють різні політичні лідери і партії, соціальні верстви і професійні групи, релігійні конфесії та мистецькі об'єднання. Різне філософське бачення України і світу відбивається у програмах партій і громадських організацій, у вченнях релігійних діячів, у концепціях вчених і на рівні масової свідомості. Саме національна філософська культура є тим стрижнем, навколо якого спроможні успішно розгортатись і державна політика, й економіка, і соціальні відносини, а також вироблятися відповідне ставлення до досвіду, культури й історії усіх народів світу.

Українська філософська думка сьогодні не пропонує «технічних» рецептів виходу з кризи, однак вона може запропонувати стратегію та методологію, котрі спираються на національну традицію і ментальність, що полегшуватиме поступ України, застереже від необґрунтованих проектів і руху в «глухий кут» історії.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Яке значення має сьогодні політичне прогнозування для управління соціально-політичними процесами?
2. Які найважливіші принципи у політичному прогнозуванні дозволяють об'єктивно аналізувати політичні процеси?
3. Назвіть методи прогнозування, які найчастіше використовуються у політичних дослідженнях.
4. Які можна назвати причини помилок у політичних прогнозах?
5. Дайте визначення поняттям «об'єктивність» та «ангажованість» політичних прогнозів.

ЛЕКЦІЯ 5.

ВЛАДА ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЯВИЩЕ

Поняття влади

Важливе місце у політологічній науці належить феномену влади, який визначає і зміст поняття «політика»: кінцевою метою політичної діяльності є опанування влади і її використання. Поняття «Політична влада» неможливо осмислити поза розумінням суті влади як такої. Це поняття досить широке, складне і суперечливе: ми говоримо про владу батьків над дітьми, сил природи над людиною, держави над громадянином, владу почуттів, релігії тощо. Залежно від підходу, акцентування уваги на тій або іншій стороні прояву влади вже саме по собі свідчить про багатоаспектність цього феномену. Так, **для марксистського напрямку головний критерій влади — класовий**. Але якщо тлумачити владу широко, то влада класу — лише окремий випадок.

Згідно з **релятивістською концепцією** (американські політологи Р. Даль, Д. Френч, П. Блау та ін.) влада розглядається як **відношення** між двома партнерами, за якого один із них справляє визначальний вплив на іншого. **Біхевіористський (поведінковий) напрям**, основні ідеї якого були розроблені вченими Чикагського університету, розглядає владу як **особливий тип поведінки**, при якому одні командують, а інші підкоряються, що пов'язане з людською сутністю (**екзистенцією**). Тобто *біхевіористська концепція пов'язує походження влади з психологічними особливостями людини*. **Системна концепція** (американські політологи Т. Парсонс, Т. Кларк та ін.) розглядають владу, виходячи не з індивідуальних стосунків, а спираючись на соціальну систему, що існує в суспільстві, *і трактують владу як здатність системи забезпечувати виконання взятих зобов'язань, направлених на реалізацію колективних цілей*. Тобто розуміння влади ґрунтується не на екзистенціалістських, а на соціально-політичних чинниках.

Спираючись на розробку цієї проблеми в сучасній політології, можна дати таке визначення влади: **влада — це здатність і можливість здійснювати свою волю (особою, класом, групою, партією, державою тощо), справляти визначальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою авторитету, права, насильства та іншими способами (економічна, політична, державна, родинна влада та інші види влади).**

Політична влада, як один з найважливіших проявів влади, характеризується реальною здатністю і можливістю суб'єктів політики здійснювати вплив на процес ухвалення політичних рішень, їх реалізацію, політичну поведінку індивідів, соціальних груп, організацій та ін. При цьому поняття політичної влади ширше за поняття влади державної. Політична влада охоплює всі сфери життя суспільства. Суб'єктами політичної влади, окрім державних органів, є також політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації, окремі особи. Політична влада необхідна для організації суспільства, суспільного виробництва, для узгодження інтересів різних соціальних груп, підтримки життєдіяльності суспільства і його цілісності.

Державна влада — одна з форм політичної влади: це спеціально організована система державних органів, організацій установ, створена для управління всіма сферами суспільного життя. *Найважливіша відмінність державної влади від політичної — це її монополія на видання нормативно-правових актів, що регулюють життєдіяльність суспільства.*

Структура влади

Політична влада є багатомірною суспільною інституцією, що має свою структуру і **виступає як система трьох видів владних відносин:**

- 1) соціально-політичні — регулюють відносини соціальних верств і організацій із політичною владою;
- 2) політико-управлінські — регулюють різноманітність економічних, соціальних, духовних відносин політичних кіл (за допомогою політичних інститутів, методів, прийомів) із соціальними організаціями суспільства;
- 3) політико-ідеологічні відносини — справляють всебічний і систематичний ідейно-психологічний вплив на масову свідомість.

Залежно від засобів впливу, які використовуються, виділяють такі види (типи) влади:

- **економічна:** така, що спирається на економічні ресурси, власність, на різного типу матеріальні цінності. Тобто в основі цього типу влади — зв'язок із матеріальними, первинними, найбільш важливими потребами людини;
- **соціальна влада** тісно пов'язана з економічною. Але якщо економічна влада має важелі розподілу матеріальних благ, то соціальна розподіляє положення в соціальній структурі — статуси, тобто впливає на

- суспільне положення широких верств населення (шляхом призначення на посади, пільг, привілеїв та ін.);
- **культурно-інформаційна (духовно-інформаційна)** — це влада над людьми за допомогою наукових знань, культурних традицій, релігії і моралі, інформації і засобів їх поширення тощо. На сучасному етапі з усіх видів духовного впливу первинного значення набуває науково-інформаційна влада. З метою впливу на свідомість людей використовуються різні канали — школи, ВНЗ, ЗМІ та ін.;
 - **політична влада** включає перш за все владу держави, владу органів місцевого самоврядування, владу партій, політичних лідерів, засобів масової інформації. Але центральною в політичній владі є влада держави: вона включає більшою чи меншою мірою всі інші перераховані види влади. Її центральне положення визначається також монополією на ухвалення законів, що є обов'язковими для всіх громадян країни.

Основні компоненти влади: суб'єкт, об'єкт, ресурси

Основними компонентами влади є об'єкт і суб'єкт, оскільки влада завжди являє собою двосторонню взаємодію.

Суб'єкт — це втілення активної основи влади (актор), тобто це джерело цілеспрямованої діяльності на об'єкт. Суб'єкт політичної влади має складний багаторівневий характер. Первинними дійовими особами (акторами) є індивіди, соціальні групи, нації. Вторинними — створені ними політичні інститути: держава, партії, громадські об'єднання, механізми здійснення влади. Суб'єкти найбільш високого рівня — політичні еліти і лідери, що безпосередньо представляють у владних відносинах різні групи і організації. Важливим, але все ще мало вивченим є питання про народ як суб'єкт влади. У демократичному суспільстві принцип «народ не лише об'єкт, але і суб'єкт влади» реалізується через визначення народу як єдиного джерела влади, суверена держави.

Другий найважливіший компонент влади — об'єкт, виконавець влади, оскільки влада ніколи не може бути відношенням лише однієї особи, що діє, а обов'язково передбачає виконавця волі того, що володарює: якщо підпорядкування немає, то немає і влади. **Об'єктами влади є всі ті, на кого спрямована владна воля: індивіди, соціальні групи, класи тощо. Головним об'єктом влади в державі є її громадяни.**

Сучасна історія має численні приклади мирної непокори як способу ненасильницької боротьби, що відображає залежність влади від покірливості населення: проголошення незалежності Індії в 1947 р. у результаті широких

кампаній непокори британській владі; масові виступи в 1989 р. у Кузбасі, Донбасі, Придніпров'ї, на Волині, які стали предтечею краху тоталітарної комуністичної системи; «Помаранчева революція» в Україні у 2004 р., що привела до падіння кучмістського режиму та ін.

Діапазон відносин об'єкта і суб'єкта влади дуже широкий: від наполегливого опору владі і в результаті — її повалення до добровільного підпорядкування. Мотивація підпорядкування має в своїй основі різні причини: страх, звичка, зацікавленість, переконаність у необхідності підпорядкування, авторитет та ін. Найбільш сприятливою для влади мотивацією є авторитет: він створюється на основі загальної зацікавленості об'єкта і суб'єкта влади і переконаності підпорядкованих в особливих здібностях представників влади. Слід підкреслити, що поділ людей на суб'єкти і об'єкти є відносним: в одних випадках людина виступає начальником, у інших — підлеглим, а інколи вони можуть мінятися місцями.

Разом із суб'єктом і об'єктом найважливішим компонентом влади є **ресурси** — засоби, які використовуються для забезпечення впливу суб'єкта на об'єкт влади. Саме нерівномірний розподіл ресурсів — найважливіша причина підпорядкування одних людей іншим. Разом із суб'єктом і об'єктом ресурси становлять одну з найважливіших опор влади: вони можуть використовуватися для заохочення, покарання, переконання тощо. Існує декілька підходів до класифікації ресурсів. Одним із найбільш поширених є виділення ресурсів відповідно до найважливіших сфер діяльності:

- **економічні ресурси влади** — матеріально-технічна база, необхідна для суспільного виробництва і споживання (розвинена технологічна основа виробництва, гроші, корисні копалини, вигідне географічне положення, продукти харчування та ін.);
- **соціальні ресурси влади** — здатність підвищення соціального статусу, соціального забезпечення, медичного обслуговування тощо. Соціальні ресурси тісно пов'язані з економічними. Так, прибуток — економічний ресурс, але він також характеризує і соціальний статус (посаду, освіту, соціальне забезпечення);
- **культурно-інформаційні ресурси** — знання та інформація, засоби їх здобуття (інститути освіти і науки, ЗМІ та ін.). Важливого значення набуває доступність освіти і культури для широких мас, опанування світової, регіональної і місцевої інформації, розвиток електронних технологій, масової інформації тощо;
- **демографічні ресурси** — люди, фізично та інтелектуально здорове населення, відсутність різкої вікової дисгармонії, впорядкування демографічних стосунків та ін.;

- **політичні ресурси** — налагоджений державний механізм, підготовлений апарат управління, наявність розвинених політичних партій і політичних лідерів, розвинена політична теорія і політична культура та ін.;
- **силові ресурси** — армія, міліція, служба безпеки, суд, прокуратура, в'язниці тощо.

Практично суб'єкти влади використовують у комплексі всі владні ресурси, але найбільш універсальний та багатофункціональний ресурс — це людина, що створює всі інші ресурси влади.

Принцип розподілу влади. Система стримувань і противаг

Одна з найважливіших проблем владних стосунків — це запобігання зловживанню владою. Ш. Монтеск'є — французький філософ-просвітник зазначав, що політична свобода може бути виявлена лише там, де немає зловживання владою. Саме він і став основоположником теорії розподілу влади, вважаючи, що суспільство в змозі проконтролювати лише ту владу, яка розділена а окремі її частини протиставлені одна одній. **Зміст теорії розподілу влади є розподіл останньої на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову, кожна з яких досить незалежна одна від одної**, у той же час вони постійно взаємодіють між собою в процесі формування і здійснення державної політики. Таким чином, різні гілки влади стримують і зрівноважують одна одну, забезпечують гарантію проти порушення демократичних норм і зловживання владою. Розподіл влади запобігає узурпації влади будь-яким органом або з'єднанню всіх трьох її гілок в руках однієї особи, що і гарантує свободу як головний принцип демократії.

Проте одного тільки поділу влади ще не вистачає для забезпечення суверенітету народу — необхідні відповідні механізми взаємодії і збалансування, система стримувань і противаг. У демократичному суспільстві кожна з гілок влади наділена повноваженнями, але і кожна з них зрівноважує одна одну, не дозволяючи жодній із них зайняти пануюче положення в суспільстві, що і є одним із найважливіших механізмів збалансування гілок влади.

Не менш значущою є наявність незалежного контролю за діяльністю державних владних структур, що здійснюється не лише «зверху», але постійно і ефективно «знизу». До цих механізмів також належить імперативний мандат обранців народу, які безпосередньо підзвітні своїм виборцям, що мають право відкликати їх.

Діяльність уряду і представницьких органів врівноважується також методами змагань, що регулюється певними правилами. Це також балансується наявністю численних партій, покликаних виражати різні інтереси і погляди. Важливе значення має конституція, яка узаконює державні інтереси, гарантує реалізацію владних повноважень.

Легальність, легітимність, ефективність політичної влади

Основні риси влади — легітимність, легальність і ефективність. Легальність відповідає поняттю «законність» (*lex* у перекладі з лат. — закон), має суто юридичний характер і означає формальну відповідність влади закону, її юридичну правомірність. Але не завжди легальні держави є легітимними. Ці два поняття близькі, але не тотожні. Якщо перше має формальний характер (юридичний) і виходить від самої влади в особі держави, що ухвалює закони, то друге — оціночний, етичний характер і виходить від громадян, виражає їх відношення. **Легітимність — це прийняття населенням влади, визнання її правомірності, права управляти і згода підкорятися.** Таким чином, *легітимність і легальність не лише не тотожні, але можуть перебувати і в стані конфлікту (наприклад, законно функціонуюча влада в Україні не визнавалася народом під час Помаранчевої революції).*

Визнаний автор політичної теорії панування — німецький вчений М. Вебер. Вірний принципу свободи науки від політичних та ідеологічних настанов, він наповнив теорію панування загальнолюдським змістом. На відміну від буденного трактування панування як тиску, пригноблення тощо, Вебер розуміє під пануванням політичний порядок, за якого одна зі взаємодіючих сторін вимагає покори, а інша добровільно підкорюється (хоч перші можуть знаходитися під демократичним контролем других). Такий порядок може служити інтересам не лише меншості, що управляє, але і всього суспільства або, принаймні, його більшості. Причому добровільність покори і легітимність (законність) панування для Вебера є нормою, у межах якої лише і можлива постановка питання про панування.

Залежно від мотивів, за якими люди можуть добровільно підкорятися (інтерес, традиції, особиста схильність), Вебер виділив три типи легітимного панування (влади).

1. Раціонально-правовий тип легітимності (демократичний, або легальний). Його втіленням є демократична правова держава. Легальне панування ґрунтується на підпорядкуванні усіх закону. **В системі легального типу панування джерелом легітимності є раціонально зрозумілий інтерес,**

який спонукає людей підкорятися не особі керівника, а праву, в межах якого обираються і діють представники влади в демократичних державах. Таким чином, це безособовий (деперсоніфікований) формально-правовий принцип, якому підкоряються не лише керовані, але і керівники (чиновники, бюрократія).

2. Традиційний тип легітимного панування — заснований на вірі в звичай, у святість спрадавна існуючих порядків і влади. Такий тип схожий із відносинами в патріархальній сім'ї, де традиції добровільного підпорядкування старшим особливо міцні та стійкі. Традиційне панування характерне для феодальної Європи і Сходу, для монархічних форм правління.

3. Харизматичний (від грецьк. *charisma* — божий дар) тип влади — ґрунтується на вірі у виняткові якості керівника, дані йому зверху — Богом або Природою. Харизматична легітимність базується на вірі й на емоційних, особових стосунках вождя і маси. Цей тип організації політичної влади набуває широкого поширення в періоди революційних змін, особливо на Сході і в Східній Європі, де нова влада не може спиратися на авторитет традицій або демократично вираженої волі більшості.

Розробляючи питання про типи влади, Вебер велику увагу приділяв проблемі її стабільності. Якщо право складає переважно зовнішню гарантію стабільності, то внутрішньою гарантією стійкості соціальної системи він вважав особисті інтереси. **Прийняття влади населенням, визнання її права управляти і згода підкорятися і означає, на думку Вебера, її легітимність.**

Разом із легітимністю найважливішим чинником стабільності в суспільстві є **ефективність влади**. Якщо легітимність мотивується ціннісними, моральними уявленнями громадян, то ефективність пов'язана з оцінкою влади з точки зору інструментальної — що вона дає або може дати людям. **Ефективність — це результативність влади, що характеризується саме мірою виконання нею своїх функцій, реалізацією сподівань і вимог громадян.** Незважаючи на мотиваційні відмінності, легітимність і ефективність влади тісно пов'язані: будь-які типи легітимності багато в чому визначаються надіями на її ефективність. З іншого боку, досягти ефективності, не володіючи легітимністю, тобто підтримкою громадян, досить складно. Політична нестабільність, характерна для країн «третього світу» і посткомуністичних країн, багато в чому пов'язана з проблемами легітимності й ефективності, що пояснюється руйнуванням традиційних ідеологічних механізмів легітимації, масовими порушеннями демократичних процедур на виборах органів влади і низькою ефективністю їх діяльності. З іншого боку, багато авторитарних режимів, що спочатку страждали дефіцитом легітимності, згодом набули її завдяки успішній економічній політиці, зміцненню

громадського порядку і підвищенню добробуту населення (Південна Корея, Чилі, Бразилія та ін.)

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Що таке влада? Які види влади існують у суспільстві?
2. Розкрийте відмінність між політичною і державною владою.
3. Які функції виконує політична влада?
4. У чому сутність інформаційної влади?
5. У чому відмінність понять: «легальність влади», «легітимність влади»?
6. Які типи легітимної влади виділив М. Вебер? До якої з них Ви віднесете політичну владу України?

ЛЕКЦІЯ 6.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА І ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

§ 1. Політична система

1.1. *Поняття політичної системи та її структура*

Одне з центральних місць у політичній науці посідає категорія «політична система». У зв'язку з тим, що процес формування понятійного апарату в політології ще не завершився, не склався і єдиний підхід до визначення цього поняття. Наприклад, прибічники конфліктологічної концепції розуміють політичну систему як інструмент легалізації і ефективного вирішення соціальних конфліктів. Існують і інші точки зору на це питання.

Політична система — це одне з політологічних понять, що дозволяє уявити суспільство у вигляді абстрактної теоретичної моделі реального суспільства або його окремих елементів. **Кожне суспільство складається з певної кількості досить складних підсистем: виробничої, соціальної, духовної і політичної.** Всі вони відрізняються лише їм властивими структурами, функціями, цінностями, нормами тощо.

Виробнича система забезпечує матеріальну основу життя суспільства.

Соціальна і духовна, утворюючи разом громадянське суспільство, сприяють нормальному функціонуванню різних соціальних інститутів.

Політична підсистема покликана створювати сприятливі умови для ефективної діяльності всіх ділянок суспільної системи для повної реалізації інтересів усіх членів суспільства.

У той же час кожна з цих сфер (підсистем) може зберігати життєздатність і функціонувати лише за умови, що всі інші виконують свої функції задовільно.

Політична система має низку специфічних завдань, які відрізняють її від всіх інших систем:

- забезпечення безперервності, ієрархічної координації діяльності різних політичних суб'єктів;
- знаходження механізмів вирішення соціальних конфліктів і протиріч;
- гармонізація суспільних стосунків, сприяння досягненню консенсусу різних суспільних сил.

Політична система вивчалася протягом століть, починаючи з Арістотеля, але *найбільш істотні результати були досягнуті лише в ХХ ст.* у зв'язку з розробкою і застосуванням системного і структурно-функціонального методів аналізу політики. Поняття «система» запозичене з електроніки і кібернетики, а його «перенесення» в політичну науку здійснили американські вчені **Толкотт Парсонс** і **Габріель Алмонд**, а також канадець **Девід Істон**. Системний аналіз ґрунтується на розумінні системи (у тому числі і політичної) як складного, багатогранного організму, що включає різні компоненти (сфери, елементи), які складають єдине ціле. *Причому без взаємодії цих складових елементів нормальне функціонування системи неможливе.*

Вперше системний метод для вивчення суспільства, політичної системи застосував Т. Парсонс, підкресливши, що при системному аналізі суспільства головними є не інститути і їх функціонування, а взаємодія між верствами, індивідами й іншими суб'єктами політики у різних підсистемах, з якими вони пов'язані: політичній, соціальній, економічній, духовній та ін. *Канадський політолог Д. Істон став основоположником структурно-функціонального методу.* Застосувавши системний аналіз до формування моделі політичної системи, він розглядає її з позиції функціонування. Запропонований **Д. Істоном** метод політичного аналізу має перевагу в тому, що він розглядає політичну систему не лише з позиції взаємодії її структур, але і з позиції постійної зміни, динамічного розвитку в процесі функціонування. Наукове значення моделей систем, розроблених **Д. Істоном** і **Г. Алмондом**, полягає в тому, що їх можна використовувати як джерело концепцій і робочих моделей різних систем. У сучасній політології у зв'язку з різними критеріями, існує близько двох десятків інтерпретацій поняття «політична система». Спробуємо надати йому визначення, спираючись на пануюче в сучасній науці уявлення про систему як про певну сукупність взаємопов'язаних елементів, що створюють міцну цілісність із властивими лише їй характерними рисами. Кожна з існуючих в суспільстві підсистем має свої істотні риси. *Такою для економічної підсистеми є власність, для правової — норми як регулятори суспільного життя, духовної — цінності, на основі яких формується особа, політичної — формування і здійснення політичної влади.* **При цьому лише політична система має монополію на владу, тобто саме владні відносини і є найхарактернішою рисою політичної системи.** Виходячи з вищевикладеного, *політичну систему можна визначити як сукупність державних і недержавних інститутів, суб'єктів політики, що здійснюють владу і управління суспільними процесами, регулюють відносини між різними соціальними групами і покликані забезпечувати стабільність і порядок у суспільстві.*

Спираючись на визначення сутності політичної системи, можна окреслити її структуру, тобто розкрити внутрішню організацію її окремих компонентів, що складають єдине ціле.

Складовими структури політичної системи є:

- *політичні відносини;*
- *політичні організації суспільства (державно-правові органи, політичні партії, масові громадські організації та ін.);*
- *засоби масової інформації;*
- *політичні принципи і норми;*
- *політична культура і політична свідомість.*

Політичні відносини складаються в суспільстві з приводу завоювання і здійснення політичної влади. Це:

- міжкласові, внутрікласові, міжнаціональні й міжнародні відносини;
- вертикальні відносини, які складаються в процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партіями, трудовими колективами);
- відносини, що складаються між політичними організаціями і установами (адміністраціями, інститутами).

Політичні організації суспільства займають центральне місце в політичній системі, серед яких визначальним елементом, її ядром є держава з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади. Як головний інститут політичної системи держава здійснює управління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і духовну сферу.

Особливу функцію мають політичні партії: вони здійснюють взаємозв'язок між різними рівнями і гілками державної влади, між державою і громадянським суспільством. *Головне їх призначення — досягнення влади.*

Політичні і правові норми — невід'ємний компонент політичної системи — загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені державою для регулювання суспільних відносин. Система правових норм може як сприяти зміцненню політичної системи, так і відігравати деструктивну роль — в залежності від відповідності або невідповідності політичним відносинам.

Засоби масової інформації (ЗМІ) є самостійним і активним елементом політичної системи (у демократичних країнах відіграють роль «четвертої влади»). Вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність всіх ланок управління, сприяють реалізації цілей політики, пропагують вироблені політичні і правові норми.

Політична культура займає важливе місце в політичній системі: вона сприяє формуванню ставлення людей до навколишнього світу, до головних цілей і змісту політики держави. Політична культура виконує інте-

граційну роль в суспільстві, сприяючи єднанню всіх верств населення, створенню широкої соціальної бази для підтримки системи влади.

Політична система включає і політичну свідомість — ідеї, теорії, погляди, традиції, що відображають політику і політичні відносини. Зміст політичної свідомості виявляється у формах політичної діяльності, зокрема політичних інститутів, класів, партій, лідерів тощо. Політична свідомість — частина суспільної свідомості, як політична культура — частина загальної культури.

1.2. Функції політичної системи

Політична система виконує низку важливих функцій — основних напрямів діяльності:

- **владно-політичну**: формування, використання, підтримка влади щодо інтересів суб'єктів політичного процесу;
- **інтеграційну**: об'єднання всіх елементів суспільства на основі загальних соціально-політичних цілей і цінностей;
- **функцію стабілізації соціально-політичного життя** — полягає у здатності політичної системи забезпечити рівновагу соціальної системи шляхом створення стабільних умов функціонування політичних і соціальних інститутів, цивілізованого механізму попередження і вирішення соціальних конфліктів;
- **функцію соціально-політичної модернізації** — полягає в забезпеченні реформування всіх сторін суспільного життя. Успіх модернізації залежить від багатьох чинників: попередніх стартових умов (політичних, економічних, культурних та ін.); рівня політичної культури еліти і мас; глибини політичної і економічної кризи; впливу природних і геополітичних чинників та ін.;
- **правову** (легітимації) — направлена на приведення реального політичного життя у відповідність до офіційних політичних і правових норм.

1.3. Типологія політичної системи

Питання про класифікацію політичних систем (тобто виокремлення її певних типів) було поставлене ще древніми греками. Платон виділив монархію, аристократію і демократію, а **Аристотель** запропонував шестичленну систему: монархію-тиранію, аристократію-олігархію, політею-демократію.

Згідно з *марксистською аргументацією*, в основу якої покладено класовий підхід, *виділяються рабовласницька, феодальна, буржуазна і соціалістична системи.*

На сучасному етапі західні політологи виробили різні класифікації залежно від певних критеріїв.

Американський соціолог **Г. Алмонд, спираючись на різні політичні культури, окреслив чотири типи політичної системи:**

- **англо-американська** — візирець чіткого розподілу влади. Характеризується високою організованістю і стабільністю, прагматизмом і раціоналізмом. Основані цінності — свобода особи, індивідуалізм, добробут, безпека (Англія, США, Канада, Австралія та ін.);
- **континентально-європейська**, якій притаманні основні риси англо-американської політичної системи, але при взаємодії власної політичної субкультури з модернізованими інститутами помітний вплив традицій доіндустріальної епохи (Швейцарія, Франція, Австрія, Німеччина та ін.). Скандинавські країни займають проміжне положення між континентально-європейською та англо-американською системами.
- **доіндустріальна** або частково-індустріальна. Характеризується відсутністю чіткого розподілу владних повноважень, обмеженістю участі населення в політичному житті, перехрещенням різних політичних культур, відсталістю і нестабільністю (Країни Азії, Африки, Латинської Америки);
- **тоталітарна**, для якої характерна надзвичайна концентрація влади в руках бюрократичного апарату і високий ступінь насилля, монополія правлячої партії, заідеологізованість (фашистська Італія, нацистська Німеччина, франкістська Іспанія, а також до початку 90-х рр. XX ст. СРСР і народно-демократичні країни Центральної і Східної Європи: Албанія, Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Югославія та ін.).

Залежно від політичного режиму політичні системи характеризують як демократичні, тоталітарні та авторитарні.

Демократична політична система. Влада поділена на незалежні одна від одної гілки: виконавчу, законодавчу та судову. Права особистості захищені законом. Головний принцип: «Все, що не заборонено — дозволено». В суспільстві панує плюралізм в усіх сферах — політичній, економічній, соціальній, духовній: багатопартійність, різноманітність ідеологій, релігій, різні форми власності, свобода громадських об'єднань, свобода преси тощо (більшість західноєвропейських країн, США та ін.).

Тоталітарна політична система. Держава повністю (тотально) контролює всі сфери суспільного життя і особисте життя громадян (одержавлення особистості). Відсутній розподіл влади: законодавча, виконавча і судова системи керуються із одного центру, як правило — владною партією (в СРСР — КПРС, у фашистській Німеччині — НСДАП). Права громадян тільки формально зафіксовані, а реально відсутні. Діє принцип: «Заборонено все, що не наказано». Жорстка централізація і бюрократизація пронизують усі сфери життя: економічну, політичну, культурну та ін. Економіка або жорстоко контролюється (фашистські Німеччина, Італія), або є одержавленою (СРСР). Панує одна партія, одна ідеологія, існує жорстка цензура; міліція, поліція, армія, спецслужби стають інструментами масових репресій. Формується культ особи (Гітлер, Сталін, Муссоліні). Влада тримається переважно на насильстві, але значна частина населення підтримує її, що пояснюється не тільки репресивними методами, а й величезним ідеологічним впливом різноманітних державних структур (заідеологізованість суспільства). Тоталітарні політичні системи існували в СРСР, фашистській Німеччині та Італії. Сьогодні риси цієї системи характерні для політичного життя Куби, КНДР, Венесуели та ін.

Авторитарна політична система. Влада зосереджена в руках правлячого угруповання (перш за все — виконавча, повноваження якої перевищують законодавчу владу). Повноваження парламенту обмежені. Значно обмежені також права громадян: закон захищає переважно права держави, а не особистості. Діє принцип: «Все, що не дозволено — заборонено». Крім правлячої, існують і інші партії, але тільки ті, що не виступають проти влади. Існує обмежений плюралізм: партії, ідеології, ЗМІ дозволені тільки ті, що лояльні до влади. Діяльність опозиції ускладнена. В економіці співіснують різні форми власності, але діяльність підприємств жорстко контролюється державою. Більшість населення налаштовано патріотично і підтримує владу, меншість — виступає проти авторитаризму і бореться за перехід до демократії (Чилі до 90-х рр. XIX ст.; деякі риси системи характерні сучасній Росії, Білорусі, Туркменії та ін. В основному це колишні тоталітарні держави, які знаходяться на шляху демократичних перетворень, але цей процес відбувається у складних пострадянських умовах).

Згідно з культурологічною класифікацією виділяють західну, східно-православну, латиноамериканську, китайську, японську, мусульманську, індійську, африканську системи.

Залежно від способів і масштабів впливу політичної системи на суспільство вирізняють адміністративно-командну, змагальну, соціопримирливу системи.

Для адміністративно-командної системи характерні бюрократична централізація і адміністрування в розв'язуванні політичних проблем, виняткова роль політичного лідера аж до культу особи, відсутність політичного плюралізму, обмеження прав і свобод громадян і переважно відкрите насильство разом з поширенням політичної демагогії про захист інтересів народу тощо. Хоча на певних етапах ця система досягала успіхів, історичний досвід адміністративно-командної системи від правління єгипетських фараонів, римських імператорів і абсолютних монархій до сучасних авторитарних і тоталітарних режимів, представлених комуністичними і військовими диктатурами в Африці, Азії та ін., свідчить, що зрештою вона стає гальмом на шляху суспільного прогресу.

Змагальна політична система характеризується, з одного боку, жорсткою конкуренцією політичних сил за владу, з іншого — політичним плюралізмом, впливом соціальних сил на державну владу, конституційними гарантіями прав і свобод громадян (США, Італія, Греція та ін.).

У цивілізованих країнах все більшого поширення на сучасному етапі набуває **соціопримирлива система**, яка характеризується перевагою політичної співпраці на противагу жорсткій політичній конкуренції, пріоритетом розрішення соціальних проблем перед політичними цілями, розподілом владних повноважень шляхом колегіальності і консенсусу, введенням певних обмежень щодо власності і розподілу прибутків з метою досягнення соціального миру і справедливості (Швейцарія, Швеція, Ісландія, частково — Німеччина, Австрія, Голландія). Поступово до цієї системи еволюціонують все більше країн.

Визначена вище типологія певною мірою умовна, як і будь-яка класифікація. Риси тієї чи іншої системи можуть бути властиві різним системам. В основі показників (індикаторів) ефективності політичної системи — загальнолюдські цінності: права й свободи людини, всебічний розвиток особи, соціальна справедливість, демократія. Саме ці критерії й визначають життєздатність політичних систем на сучасному етапі людської цивілізації.

1.4. Політична система України

В українській науці про політику існують різні точки зору щодо визначення типу політичної системи нашої країни, що пояснюється не лише різними підходами, але й, перш за все, складністю, неоднозначністю політичних процесів в Україні, пов'язаних із переходом від тоталітарної системи до демократичної.

Звідси і широкий діапазон її визначень — від «*посткомуністичної*», «*постсоціалістичної*» до «*постколоніальної*», «*посттоталітарної*» та ін.

Загальним для всіх точок зору є, по-перше, визнання того факту, що в нашій країні відбувається активний процес становлення нового типу політичної системи (тобто визнання її перехідного характеру), і, по-друге, констатація вибору Україною демократичного типу політичної системи на цьому складному шляху перетворень.

Розкриваючи особливості формування політичної системи в Україні, потрібно враховувати деякі фактори, що впливають на цей процес:

- відсутність досвіду державності в повному обсязі протягом декількох століть;
- входження України до складу Російської імперії протягом більше трьох століть, що справило значний вплив на політичні структури і політичну свідомість українського суспільства;
- відсутність, із одного боку, можливості формувати свою національну державність в умовах багатонаціональної Російської імперії, а з іншого — етнічна спорідненість, спільність духовного життя, у тому числі багатьох народних традицій росіян, українців і білорусів формували об'єктивну потребу в об'єднанні на основі однотипних політичних структур;
- жорстока експлуатація народу в умовах феодално-кріпосницької, буржуазно-капіталістичної і соціалістичної дійсності, приниження його гідності, зневага до культурних традицій не могли не викликати пробудження національної самосвідомості, розвитку національно-патріотичних ідей, і перш за все — ідеї самостійної державності, що спирається на національні традиції.

Політична система України, у зв'язку з незавершеністю процесу реформування всього суспільства, характеризується наявністю рис різних політичних систем.

Виходячи з формаційного підходу, політичну систему в Україні можна віднести до посткомуністичної, в якій поєднуються елементи як командно-адміністративної, так і сучасної демократичної системи. Це виявляється, з одного боку, у збереженні структур і функцій колишнього адміністративного апарату, пристосуванні багатьох форм і процедур радянської системи права до ринкових умов та ін., а з іншого — у наявності конституційних основ для формування і функціонування демократичних органів влади, у розвитку громадських і політичних організацій, правовому забезпеченні захисту прав громадян та ін.

Згідно з культурологічною концепцією політичну систему України можна віднести до східноправославної цивілізації, для якої характерні

дуже сильна державна бюрократія, великий ідеологічний вплив на населення держави, церкви. На відміну від країн Заходу, що орієнтуються переважно на католицько-протестантську культуру, для країн, що виростили на ґрунті східноправославної культурної традиції (Росія, Білорусія, Болгарія, Сербія), характерний досить слабкий реформістський потенціал і водночас — набагато масштабніша мафіозізація.

З точки зору характеру і масштабів здійснення владних управлінських функцій українська політична система поєднує елементи трьох різновидів — адміністративно-командної, змагальної і соціопримирливої систем. Незважаючи на те, що Конституція закріпила ідеал соціопримирливої системи, реально його здійснення гальмується сповільненим процесом перетворень у всіх сферах економічного і соціально-політичного життя.

§ 2. Політичний режим

Феномен політичної влади тісно пов'язаний з політичними режимами, оскільки в політичній практиці основні принципи, методи і способи організації, утримання і використання влади реалізуються саме через політичні режими.

Політичний режим — це система способів і методів здійснення політичної влади, форми взаємодії державно-владних структур і населення.

Поняття «політичний режим» включає:

- порядок формування власних представницьких установ;
- становище і умови діяльності політичних партій;
- правовий статус особи;
- права і обов'язки громадян;
- умови функціонування каральних і правоохоронних органів;
- співвідношення і регламентація дозволеного і забороненого.

На сучасному етапі вирізняють три основні типи політичних режимів: *демократичний*, або демократію, *тоталітарний*, або тоталітаризм, *авторитарний*, або авторитаризм.

2.1. Демократичний політичний режим

Генезис і передумови виникнення демократії. Етимологія терміна «демократія» бере свій початок від двох грецьких слів: *demos* — народ і *kratos* — влада — і в буквальному перекладі означає «народовладдя» або «влада народу».

Традиційно вважається, що прообразом демократії були давньогрецькі Афіни — місто-держава в VI–V ст. до н.е. Становлення демократії вже не як окремих елементів, а у вигляді системи, досить близько відповідної теоретичній моделі сучасного демократичного режиму, почалося багато пізніше, у XVII–XVIII ст. Цей процес розвивався перш за все в таких країнах Європи, як Англія, Франція, Голландія, а також у США. До соціально-економічних витоків становлення демократії у цих країнах відносять: бурхливе зростання торгівлі і товарно-грошових відносин, розвиток міст як центрів зосередження виробництва і накопичення фінансових ресурсів, великі географічні відкриття і збільшення економічної ролі колоній, низку науково-технічних відкриттів і винаходів, що дозволили здійснити перехід від ручного до машинного виробництва, розвиток засобів транспорту і зв'язку. Все це призводило до зростання протиріч між так званим третім станом, що стає усе більш економічно могутнім, і старою родовою аристократією. Ці протиріччя вимагали радикальної зміни не лише політичного статусу третього стану, але і зміни політичного ладу в цілому. Спираючись на політичні ідеї таких радикальних мислителів, як **Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейн, Т. Джефферсон** та ін., народи Англії, Франції, США зуміли не лише отримати перемогу над абсолютизмом, заклавши політичні, правові й економічні основи майбутньої демократії у своїх країнах, а і створити необхідні передумови для такої соціальної реструктуризації суспільства, яка зробила практично реальним завдання формування численного середнього класу, який і став згодом соціальною опорою майбутнього демократичного режиму.

Принципи демократії. Класичне визначення демократії належить американському президентові А. Лінкольну: «Демократія — це влада народу, вибрана народом і для народу.»

Етимологія цього слова — народовладдя — визначає і низку вихідних взаємопов'язаних принципів, без яких демократії у будь-якому її розумінні бути не може (деякі автори називають їх «основними законами демократії»).

Першим основним принципом демократії є суверенітет народу. Це у свою чергу передбачає здійснення таких принципів:

- народ є єдиним і вищим джерелом влади в країні;
- державна влада лише тоді може вважатися легітимною, коли її формування і існування підтримане народом відповідно до норм права шляхом вільного волевиявлення виборців;
- народ має безумовне право самостійно вирішувати свою долю; щодо найважливіших для долі країни питань влада обов'язково повинна спиратися на явно виражене схвалення народу;

- народ сам обирає собі представників, має важелі реального впливу на їх діяльність, а також конкретні механізми контролю за діяльністю державних органів і коригування їх діяльності;
- у період виборів і відповідно до норм права народ має безумовне право і реальний механізм зміни влади, а також структурної зміни характеру державної влади;
- у випадку явного зловживання довірою народу з боку влади, переростання влади з інструменту реалізації інтересів народу в інструмент тиранії над народом останній має безумовне право достроково усунути від влади такий уряд.

Другою найважливішою характеристикою демократії є те, що епіцентром такого устрою суспільства і такого способу організації влади є особа людини, яка визнається найвищою цінністю в країні. Це означає:

- суспільство і народ у цілому розглядаються не як деяке монолітне утворення, що виражає настільки ж монолітну єдину волю, а як сума незалежних індивідів, що відображає суму приватних інтересів окремих осіб;
- визнається безумовний пріоритет інтересів особи, тобто пріоритет суми приватних інтересів окремих незалежних індивідів над інтересами держави;
- будь-яка особа від народження наділена певною сумою прав і свобод, і перш за все це так звані **природні і тому невід’ємні права і свободи, серед яких основними є право на життя, право на особисту свободу, незалежність і недоторканність, право на приватну власність.** Ця триада природних прав визначає основи буття людини в суспільстві, забезпечуючи у тому числі і право на повагу людської гідності та право на те, аби прожити своє життя в гідних людини умовах; безумовне право жити в своїй країні, на своїй землі, у своєму будинку; нарешті, право на те, аби людина могла створити свою сім’ю і сама виховати своїх дітей. Оскільки джерелом цих природних і невід’ємних прав і свобод є не суспільство, не держава і навіть не сім’я кожного індивідуума, а сама природа людини, то ці права не лише не можуть бути поставлені під сумнів, обмежені або вилучені у індивіда, але фактично вони вилучаються з ведення суспільства і держави.

Окрім цього, особа в демократичному суспільстві має й інші численні права і свободи (політичні, громадянські, економічні, соціальні тощо), багато з яких фактично набувають статусу невід’ємних. *Поняття «право людини» означає сукупність правових норм, відносин вільних індивідів між*

собою, а також із державою і суспільством в цілому, що забезпечують можливість діяти на власний вибір і отримувати певні блага для життя.

Права, що забезпечують можливість вибору в поведінці і діяльності людини, складають свободи. Права і свободи людини, як найважливіший елемент демократії, утворюють цілісну систему, з якої не можна вилучити жодну ланку, аби не зруйнувати її.

Права особи поділяються на *негативні*, які охороняють свободу індивіда і включають обов'язки суспільства, держави не здійснювати негативних стосовно особи дій (довільного арешту, тортур, жорсткого поводження та ін.), і *позитивні*, що визначають обов'язки держави, суспільства надавати індивідові певні блага (право на працю, освіту, відпочинок тощо). Крім того, права і свободи класифікуються на *громадянські (особисті), політичні (пов'язані з можливістю участі в політиці), економічні, соціальні, культурні та ін.*

Сучасна політико-правова концепція прав і свобод людини закріплена в документах ООН. Один із таких основних документів — «Загальна Декларація прав людини», прийнята в 1948 р. (свого часу не підписана СРСР і визнана тільки за президентства **М. Горбачова**). У Декларації розкриваються громадянські і політичні права і свободи, перераховані негативні і позитивні свободи (у тому числі свобода пересування, совісті, демонстрацій та ін.), розкривається зміст економічних, політичних і культурних прав, включаючи право на життєвий рівень, необхідний для підтримки добробуту, здоров'я, тощо.

Третя характерна риса всіх сучасних демократичних режимів — плюралізм (від лат. *pluralis* — множинний), що означає визнання в суспільно-політичному житті безлічі різних взаємопов'язаних і в той же час автономних соціальних, політичних груп, партій, організацій, ідей і настанов, які перебувають у постійному зіставленні, змаганні, конкурентній боротьбі. Плюралізм як принцип політичної демократії виступає антиподом монополізму в будь-якій формі. До істотних ознак політичного плюралізму можна віднести:

- розподіл влади;
- множинність і змагальність суб'єктів політики;
- виключення монополії на політичну владу якої-небудь однієї партії;
- багатопартійність політичної системи;
- різноманітність каналів вираження інтересів, вільний доступ до них для всіх;
- вільна боротьба політичних сил, змагальність еліт, можливість їх зміни;
- альтернативність політичних поглядів у межах законності.

У нашій країні, як і у всіх країнах, що входили до складу СРСР, у процесі демократизації суспільства після отримання незалежності став розвиватися і реальний політичний плюралізм. Проте цей процес відбувається в складних умовах на всьому пострадянському просторі, де традиції тоталітарної системи ще дуже живучі.

Розглянуті вище три головні сутнісні принципи демократії значною мірою визначають і її **четверту характерну рису — правовий характер і спосіб устрою й організації суспільства і влади**. Це означає, що вся діяльність влади досить жорстко регламентується правом. При цьому під правом мається на увазі навіть не лише і не стільки сукупність законодавчих актів, скільки сума добре зрозумілих кожній людині положень, в основу яких закладені:

- пошана до особи і визнання її природних прав, свобод і законних інтересів;
- традиційні уявлення про добро і справедливість, про моральність і добросовісність, а також про розумний, природний порядок і хід речей, який дозволяє так організувати устрій суспільства і держави, побудувати модель взаємовідносин між особою, владою і різними соціальними групами, що кожен із цих компонентів має можливість займатися своєю справою, не заважати один одному в динамічному розвитку.

Правовий характер демократичного режиму означає безумовну юридичну рівність людей перед законом: наявність однакових прав й однакових обов'язків і міри відповідальності громадян, незалежно від статі і віку; приналежності до тієї або іншої соціальної, національної, расової, етнічної, мовної, релігійної, професійної групи; незалежно від соціального статусу або походження, посади, віросповідання (або відсутності такого); ідеологічних переконань, членства в партії, рівня освіти тощо.

Одним із елементів сучасної демократії є принцип більшості, що змінив, здавалося б, одвічний порядок у суспільстві — панування меншості над більшістю. Принцип більшості в реальній політичній практиці не повинен застосовуватися формально і вимірюватися лише кількісною стороною. Зведення демократії лише до панування більшості відкрило шлях в СРСР для маніпуляції масами правлячою державно-партійною верхівкою, на ймовірність чого звернув увагу російський філософ **М. Бердяєв** ще в перші роки після Жовтневої революції. Така небезпека не усунена і в наші дні. У зведенні демократії до влади більшості бачить небезпеку і англійський філософ **К. Поппер**. Адже більшість може правити тиранічними методами — попереджає він, — і тому при демократії влада правлячих сил має бути обмежена і контрольована.

Проблема утиску більшістю інтересів меншості, що можна вважати постійним чинником порушення стабільності політичної і суспільної системи, викликала необхідність доповнення принципу більшості гарантією прав меншості. Французький політолог **М. Дюверже фіксує цю вимогу в своєму визначенні демократії як влади більшості, що поважає право меншості.** У розвинених демократичних державах існує правовий захист меншості — економічної, політичної, ідеологічної, етнічної, релігійної та ін. Це виявляється, зокрема, і в законодавчому закріпленні прав опозиції («тіньовий кабінет», керівництво парламентськими комітетами тощо).

Такими є основні сутнісні характеристики демократії, її базові принципи. Проте зрозуміло, що ці принципи демократії не можуть бути реалізовані «самі по собі», вони можуть втілитися в життя лише за допомогою діяльності людей, які спираються на певні економічні, соціальні, політичні і правові «конструкції» демократії.

Такими опорами в економічній сфері є приватна власність громадян, що створює реальні економічні основи для незалежності особи від влади і від різних соціальних, політичних, релігійних тощо груп та інтересів.

Основними політичними стабілізаторами і опорами демократії є: по-перше, багатопартійна система, заснована на принципах ідейно-політичного плюралізму; **по-друге,** реалізований на практиці принцип розподілу державної влади на три незалежні гілки з паралельним створенням системи балансу влади, стримувань і противаг для кожної з них; **по-третє,** система вільних виборів, що гарантує можливість вільного волевиявлення і формування органів державної влади.

Правові гарантії демократії забезпечуються існуванням системи правових законів, заснованих на демократичній конституції країни, яку не можна змінювати залежно від політичної кон'юнктури, а також системою незалежного правосуддя.

Основні форми і типи демократії. Історії відомі дві основні форми демократії: пряма, або безпосередня, і представницька. Історично першою формою демократії була саме безпосередня демократія. Її сутність полягає в тому, що народ сам, безпосередньо, приймає рішення стосовно життєво важливих для суспільства питань, обходячись при цьому без виборів представників і не передовіряючи останнім права ухвалення рішень. Прикладами безпосередньої демократії можна вважати давньогрецькі міста-держави (Афіни), Новгородську феодальну республіку. Така форма організації демократії була характерна саме для ранньої стадії демократії, коли цей політичний режим ще зароджувався і лише віддалено нагадував демократію в сучасному сенсі. Незначна кількість осіб, що брали участь

у демократичному процесі (як правило, 3–6 тис. чоловік), дозволяла їм збиратися на міській площі, під стінами міста і простою більшістю голосів приймати рішення.

Зрозуміло, що сучасна демократія не може бути за формою безпосередньою. Країни, в яких живуть десятки або навіть сотні мільйонів людей, в яких визнана правова рівність всіх громадян, в яких наявні в тисячі разів складніші, ніж у стародавніх Афінах, економічні, соціальні, політичні, правові, технічні, екологічні і інші проблеми, просто технічно не можуть функціонувати як пряма демократія. **Сучасна демократія за своєю формою найчастіше виступає як представницька**, тобто така, коли народ не сам, а через своїх представників (президента, депутатів, губернаторів, мерів тощо) реалізує свої функції джерела і носія суверенної влади.

За типом сучасна представницька демократія належить до масової або розгорнутої. Це означає, що існують лише два природні обмежувачі для включення в демократичні відносини: повноліття і стан громадянства. Деякі додаткові умови (певний термін мешкання, володіння державною мовою) застосовуються в більшості країн сучасного світу лише до претендентів на вищі виборні посади в державі. Подібний статус сучасної розвинутої демократії (представницька за формою і розгорнута по суті) не виключає, проте, застосування деяких важливих елементів прямої демократії, як-от: референдум, плебісцит, масові маніфестації, демонстрації, петиції та ін.

Вище йшлося, в основному, про переваги демократії. Було б невірною, однак, вважати, що цей політичний режим (як і все, що створено людиною) є деяким досконалим ідеалом. Реальне політичне життя багатогранне, суперечливе і ускладнене такою кількістю додаткових конкретних чинників, подій і обставин (залежно від конкретної країни і конкретного періоду), що його навряд чи можна помістити в рамки якої-небудь бездоганної ідеальної моделі. Описана вище теоретична конструкція демократії зовсім не є застиглою схемою або ідолом для поклоніння. Вона — швидше орієнтир у найбільш принципових питаннях. Крім того, слід мати на увазі, що в реальній політичній практиці в кожній із країн, де функціонує демократичний політичний режим, модель демократії зазнає певних змін, зберігаючи лише найбільш важливі, базові, принципові опори. Перефразовуючи відому тезу, можна стверджувати, що демократія — це не догма, а інструмент для вирішення політичних і суспільних проблем. Англійський політик герцог **Мальборо**, відомий більш під ім'ям **Вінстона Черчілля**, стверджував, що «демократія є найгіршою з усіх можливих способів устрою суспільства і політичного режиму, якщо не враховувати всіх інших...»!

2.2. Тоталітарний політичний режим

Тоталітаризм — певний тип політичної системи, специфічний політичний і суспільний устрій, політичне і соціальне явище ХХ століття. Термін «тоталітаризм» (від «*totalitas*» — повнота, цілісність і «*totalis*» — весь, цілий, повний) стосовно політичного режиму означає повне (тотальне) підпорядкування громадян державі, тобто одержавлення особистості — етатизацію (від фр. *etat* — держава).

Вперше в політичній лексиці поняття тоталітаризму введено в 1925 р. італійським лідером фашизму **Беніто Муссоліні**. Але його істотні принципи мають глибоке історичне коріння від ідеальної держави Платона до ідеї повного підпорядкування населення країни, індивіда державі в працях утопістів **Т. Мора**, **Т. Кампанелли**, **Г. Бабєфа** та ін.

Однією з яскравих відмінних рис тоталітаризму є вимога загальної рівності. Так, **Гракх Бабєф** (1760–1797 рр.) закликав назавжди відняти в кожного надію стати багатшим, впливовішим, випереджаючим своїми знаннями кого-небудь зі своїх співгромадян. Саме у ХІХ ст. для багатьох французьких соціалістів і німецьких філософів, що сповідали ідеї соціалізму, основним стало прагнення до насильницького перетворення суспільства на основі комуністичних ідей.

Значно збагатив і осучаснив ідеї повного підпорядкування громадян державі французький філософ **Ж.-Ж. Руссо** (1712–1778 рр.), що виходив із «батьківського бажання» вивести народ на світлу дорогу щасливого життя і необхідності глибокого перетворення суспільства на основі розуму, рівності, свободи, соціальної справедливості. Створення держави, на думку **Руссо**, означає організацію з окремих недосконалих людей «морального колективного цілого», політичного організму або «політичного тіла», в якому розчиняється окрема людська особистість. Держава ж є носієм безпосередньо вираженої громадянами загальної волі, що володіє абсолютною владою і неділимим суверенітетом. Якщо ж виникає непоко́ра, непокірність окремих громадян, то держава застосовує силу, примус, змушує «бути вільними», тому що свобода виявляється відповідно до загальної волі. Саме ці ідеї **Руссо** використовували більшовики, КПРС, примушуючи громадян підкорятися волі держави (колективізація, Афганістан, Чечня і багато інших прикладів).

Ідеї тоталітаризму знайшли віддзеркалення і в працях **Йоганна Готліба Фіхте**, **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля**, **Карла Маркса**, **Фрідріха Ніцше** та інших німецьких філософів. Визначаючи джерела тоталітаризму, політолог **Фрідріх Хайек**, філософ **Карл Ясперс** роблять особливий акцент на регулювання, наголошуючи, що за допомогою економічного і соціального

планування реалізуються всі колективні цілі. Заради досягнення великої мети, загального блага дозволено використовувати будь-які засоби. Ідеальні образи досконалого гармонійного ладу, утопії, на думку **В'ячеслава Липинського**, відіграють величезну роль в історії, і вони в своїй більшості здійснюються за обов'язкової умови їх спотворення. Філософ **Микола Бердяєв** підкреслював, що «цілісність є головною ознакою утопії. Утопія завжди тоталітарна, ворожа свободі».

Основні риси тоталітарного режиму. При всій своїй складності і багатовекторності тоталітарний режим має досить чіткий набір основних характерних рис, що відображають сутність цього режиму. До цих ознак належать такі:

- **абсолютне (повне, тотальне) відчуження переважної більшості населення від можливості** не лише формувати владу, але і впливати на неї. У результаті держава отримує в своє розпорядження практично абсолютну, ніким і нічим не обмежену владу над народом;
- **тотальна бюрократизація всіх процесів і відносин в суспільстві і жорстка регламентація** їх із боку держави; повністю руйнується громадянське суспільство, відбувається повне одержавлення не лише політичної сфери, соціальних і економічних стосунків, але й наукових, культурних, побутових, шлюбно-родинних та всіх інших відносин. Влада встановлює жорсткий контроль над літературою і мистецтвом, насаджує в суспільстві державну мораль;
- логічним завершенням тотального контролю держави над країною є **одержавлення особи**, погляд на людину як на політичний гвинтик, вмонтований у політичний механізм;
- **створюється організована система внутрішнього терору** влади проти власного народу. Для забезпечення рішення цього завдання влада нагнітає в країні атмосферу загальної підозрливості, недовіря, тотального стеження громадян один за одним, атмосферу загального «доносительства». Це підігривається атмосферою шпигуноманії, що штучно нагнітається пошуком численних внутрішніх і зовнішніх ворогів, формуванням у суспільній свідомості уявлення про нібито загрози, що постійно існують для країни ззовні, створенням атмосфери обложного табору, що у свою чергу вимагає посилення мілітаризації суспільного життя, мілітаризації економіки;
- **фактично зникає правова система.** Замість неї створюється система законодавчих актів, підзаконних секретних директив тощо, яка відображає вже не норми права, а політичну волю владних структур або навіть окремих вождів. На основі такої системи законодавства часто

створюються інститути позасудової розправи держави над громадянами, особливі або надзвичайні суди та ін., що отримують право на свій розсуд вирішувати долі людей. Громадянин тоталітарного суспільства може бути засуджений не лише за те, що він зробив, але і за те, що мав намір зробити щось негоже з точки зору влади, а також за своє соціальне походження, ідейні переконання, родинні або дружні зв'язки тощо. Тобто наявне панування правового нігілізму;

- **повністю відсутній принцип розподілу влади.** Вся повнота вищої влади концентрується в руках вождя, його найближчого оточення. Практична реалізація директив вищого політичного керівництва здійснюється партійно-державною бюрократією, яка в своїй діяльності керується не законами, а перш за все секретними циркулярами, наказами, постановами тощо;
- **відсутність плюралізму, монополія однієї правлячої політичної партії.** Завдяки жорсткій системі виробничо-територіального принципу функціонування ця політична партія охоплює всю країну, пронизує за допомогою первинних партійних організацій всі державні й суспільні структури, всі підприємства, систему освіти, культури та ін. Створюючи численний партійний бюрократичний апарат і отримуючи тотальний контроль над кадровою політикою, така політична партія зрощується з державою, підноситься над нею, стає вищою за закони, суспільство, мораль;
- **легальна політична опозиція в країні відсутня.** Панує системне обдурення громадян, тотальне «промивання мізків», відсутність достовірної інформації щодо усіх сфер життя. Встановлення «залізної завіси» політично забороняло будь-які зв'язки, вільні міжнародні недержавні форми життєдіяльності спільнот і окремих осіб;
- **створення культу особи вождя,** роздмухування цього культу до гіпертрофованих розмірів, перетворення особи вождя на кшталт напівбога;
- **заполітизування та ідеологізація всіх процесів і стосунків в усіх сферах:** економічній, соціальній, культурній, науковій, побутовій, шлюбно-родинній тощо;
- **влада тоталітарного режиму в своїй соціальній політиці** прагне проводити принцип «розділяй і володарюй». З цієї метою суспільство ділиться на «історично прогресивні» і «історично реакційні» класи і соціальні групи, потенційно небезпечні для суспільства. Результатом такої соціальної політики є протиставлення одних соціальних груп іншим (за національною, етнічною, релігійною, соціальною ознаками, майновим положенням тощо);

- **в економічній сфері — повний контроль над виробництвом** (у Німеччині) або всеосяжне панування державної власності (у СРСР), що функціонує в режимі жорсткої планової економічної системи. Широко застосовуються методи прямого насильства держави щодо недержавного виробника, панує неадекватна оплата праці зайнятих по найму або повністю безкоштовне привласнення робочої сили державою. Складається парадоксальна ситуація, коли успіхи в освоєнні космосу супроводжуються дефіцитом найнеобхідніших товарів народного споживання, які імпортуються з-за кордону;
- **створення і насадження особливого типу тоталітарної масової свідомості**. В її основі — отождоження державної влади і суспільства, повне ігнорування індивідуальних прав і свобод особи і свідоме підпорядкування інтересам колективу, прагнення об'єднати все суспільство навколо «вищої» ідеї, представити весь народ як певне єдине колективне ціле, об'єднане єдиною волею монолітної держави на чолі з мудрим вождем і непогрішимою правлячою партією, що володіє монополією на вищу істину «в останній інстанції». Надзвичайна нетерпимість стосовно будь-яких форм інакомислення, розправа з носіями такого інакомислення;
- **пануючий політичний і державний устрій оголошується єдино правильним**, рятівним для всього людства, яке «безрозсудно» противиться своїй інтеграції у систему тоталітарних цінностей;
- **ворожо-підозріле ставлення до всього іноземного** внаслідок самоізоляції тоталітарного суспільства від зовнішнього світу, закритості від світової цивілізації.

Звичайно, залежно від того, про який саме конкретний тип тоталітарного режиму йде мова, вищеописаний набір характерних рис тоталітаризму може дещо видозмінюватися. **Проте головна сутнісна характеристика такого режиму полягає в тому, що людина, її життя і гідність, честь, свобода і добробут, її сім'я не мають для влади, держави жодного самостійного значення і жодної самостійної цінності, а є лише засобом у спробі реалізувати утопічні ідейно-політичні доктрини.** Тоталітарна влада готова пожертвувати сьогоденням не одного покоління, пожертвувати долями цілих народів в ім'я примарної надії кращого життя в невизначено далекому майбутньому, такому, що ніколи не настане.

Основні типи тоталітарного режиму. Залежно від того, на який вектор розвитку суспільства і держави робиться основний наголос, від того, яка магістральна ідея закладається в тоталітарний режим, можна окреслити три основні типи тоталітаризму: *соціалістичний, фашистський і релігійний.*

Тоталітарний режим соціалістичного або комуністичного типу («лівий» тоталітаризм) має в своїй основі ідею соціальної рівності, досягнення в усьому світі однорідного, безкласового суспільства (побудова комунізму) шляхом революційних перетворень в усіх сферах життя. Приклади: СРСР (1922–1991 рр.), країни колишнього «соціалістичного табору» (Албанія, Болгарія, Польща, Румунія тощо у післявоєнні роки (1945–1991 рр.)). У сучасному світі до таких країн належать КНР, КНДР, Куба та ін.

Тоталітарний режим фашистського або націонал-соціалістського типу, який утверджується в 20–30-і рр. ХХ ст. в Італії і Німеччині, **вчені відносять до «правого» тоталітаризму**: ні італійські фашисти на чолі з **Б. Муссоліні**, ні німецькі націонал-соціалісти на чолі з **А. Гітлером** не ставили за мету докорінного зламу існуючого ладу. Досягнення світового панування обґрунтовувалось у цих різновидах «правого» тоталітаризму зверненням до націоналістичної, шовіністичної концепції, в основі якої — ідея національної або расово-етнічної переваги одного народу над іншими. Німеччина — класичний зразок тоталітаризму «правого» типу.

Коротко зупинимось на особливостях цих двох різновидів тоталітаризму «правого» типу.

Фашизм. *Національна фашистська партія, заснована в Італії у 1921 р., запропонувала італійцям, приниженим поразкою в Першій світовій війні і умовами Версальського миру, повернути національну гідність відновленням величчя давньоримської імперії* (емблемою фашистського руху в Італії стали фасції — в'язка різок, яку носили ліктори стародавнього Риму як символи їхньої влади. З 1926 р. фасції стали гербом Італії, символізуючи єдність італійського народу). Таким чином, плани світового панування «обґрунтовувалися» Муссоліні націоналістичною, шовіністичною ідеєю відновлення могутньої італійської імперії — спадкоємниці Великого Риму.

З 1922 р. в Італії була запроваджена тоталітарна форма правління, диктатура і культ вождя — дуче (в перекладі з італійської — провідник), з 1938 р. — офіційний титул Муссоліні (1883–1945 рр.).

Про диктаторську сутність влади дуче яскраво свідчить законодавство. Якщо на початку свого прем'єрства Муссоліні був відповідальним перед королем (який його і призначив на цю посаду в 1922 р.), то згідно з законом від 1925 р. «Про повноваження голови уряду» *встановлювалась невідповідальність* прем'єра перед парламентом, а міністри перетворювались на чиновників, відповідальних перед головою уряду. Ще більше була посилена влада диктатора після опублікування в 1926 р. «Надзвичайних фашистських законів», які не вбачали жодної фактичної різниці між законами, які видавав парламент, і «декретами-законами», прийнятими урядом. Згідно з цим

же законодавством були розпущені всі партії і закриті їх друковані органи (крім фашистських); заборонені профспілки; відновлена смертна кара за політичні злочини; введено надзвичайну юстицію (трибунали) і адміністративну (позасудову) висилку; скасовані місцеві органи самоуправління.

В економічній сфері, при збереженні ринкових відносин, відбувається жорсткий контроль над виробництвом. Широкомасштабні арешти, які проводить ОБРА (політична поліція), свідчать про масові переслідування в країні.

У зовнішньополітичному напрямку Муссоліні налагоджує співробітництво із гітлерівською Німеччиною, з іншого боку, згідно з планами відродження Римської Імперії, висуваються претензії до Франції і Австрії, а в 1936 р. Італія розв'язала війну на африканському континенті, захопив Абіссинію, де було застосовано проти місцевого населення хімічні отруйні речовини.

У 1939 р. Італія окупувала Албанію.

Всі ці факти свідчать, що в Італії понад 20 років (1922–1943 рр.) існував антидемократичний тоталітарний режим, в основі якого — претензії на світове панування, спираючись на фашистську ідею відновлення величі стародавнього Риму.

Друга різновидність тоталітаризму «правого» напрямку — *нацистський режим у Німеччині*, ще більш агресивний, антилюдський, під офіційною назвою «Третій рейх» проіснував у центрі Європи понад 12 років: з 1933 до 1945 р.* **Ідеологія цього типу тоталітаризму — *націонал-соціалізм (нацизм)***, основоположником якого був **А. Гітлер (1889–1945 рр.)**. У 1921 р. він очолив Німецьку робітничу партію, засновану в 1919 р. в Мюнхені німецькими фашистами, і перетворив її в Націонал-соціалістську німецьку робітничу партію (НСДАП — за німецькою аббревіатурою).

У книзі «Моя боротьба» («Mein Kampf»), написаній у 1924 р. під час перебування у в'язниці, Гітлер виклав нацистську програму німецького завоювання Європи, обґрунтував ідеї расової переваги німців і їх право на панування в світі.

Суттєвий зміст *націонал-соціалізму (нацизму)*, як надзвичайний прояв націоналістичної шовіністичної ідеології, складався з двох частин. Перша

* У березні 1933 р. наказом Гітлера було скасовано Веймарську республіку і проголошено «Третій Рейх», який вважався нацистським керівництвом продовженням двох попередніх німецьких імперій — Священної Римської імперії германської нації (962–1806 рр.) і Німецької імперії (1871–1918 рр.), заснованої О. Бісмарком. Цей період (1933–1945 рр.) в історії Німеччини називають фашистською диктатурою. Підставами для цього отождолення, по-перше, є запозичення нацистами фашистської символіки, а по-друге — наявність у цих різновидах тоталітаризму численних спільних рис.

частина, що включала три компоненти, ставила перед німецькою нацією конкретні завдання:

1. Визначити основну мету німецької нації — правити світом.

2. Домогтися внутрішньої єдності, яка забезпечує перемогу задля цього.

На жертви повинні піти всі соціальні верстви країни*.

3. Побудувати міцну державу, в якій демократія повинна поступитися диктатурі: без міцної держави і сильної влади досягти перемоги неможливо.

Друга частина нацистської доктрини — це обґрунтування права німецької нації на завоювання інших народів, на панування німців в світі, на фізичне знищення так званих «неповноцінних» і небезпечних для істинних арійських народів. Серцевина нацистської теорії — расистський поділ націй на три категорії:

1. Нації — творці культури, до яких належали представники арійської раси і японці. Їхнє призначення — правити світом.

2. Нації — носії культури. Це народи, котрі здатні лише запозичувати і копіювати створене творцями культури (до них належать слов'яни і багато інших народів). З них 15% необхідно онімечити, а решту перетворити у рабів.

3. Нації — руйнівники культури (євреї і цигани). Вони підлягають знищенню, тому що керуються лише власними інтересами і готові знищувати все, що надбане творчою нацією.

Таким чином, нацистська політична доктрина включала такі основні ідеї: заперечення парламентаризму, демагогічне обґрунтування «надкласової» диктатури, надзвичайний людиноненависницький расизм і шовінізм.

Ця примітивна і вкрай реакційна теорія в конкретних умовах Німеччини на початку 30-х рр. виявила себе зрозумілою і привабливою для широких верств населення, і Гітлер мав сприятливі умови для здійснення антигуманної програми.

На початку 30-х рр. очолювана Гітлером партія НСДАП здобула перемогу на виборах у рейхстаг, а в січні 1933 р. президент П. Гінденбург надав Гітлеру повноваження рейхсканцлера.

Одна з причин перемоги нацистської партії полягає в тому, що ця політична сила використовувала, з одного боку, популярність соціалістичних ідей, а з іншого — «грала» на почуттях переможеної і приниженої німецької нації у зв'язку з поразкою в Першій світовій війні й принизливими умовами Версальського миру. Демагогічною пропагандою нацисти зуміли переконати широкі верстви населення, що саме вони зуміють вивести країну

* Соціалістична риторика фашистів не варта уваги: вона використовувалася лише в демагогічних, популістських цілях.

з найглибшої кризи, в якій опинилася Німеччина наприкінці 20-х — на початку 30-х років.

Слід підкреслити, що існуючі державні структури демонстрували повну нездатність здійснити радикальні зміни. Сприяли Гітлеру і суб'єктивні фактори: у 1934 р., після смерті президента П. Гінденбурга, рішенням уряду посада президента була скасована, а 2-го серпня цього ж року А. Гітлер прийняв титул фюрера німецького народу, об'єднавши посади канцлера та президента. Руки для здійснення своїх агресивних людиноненависницьких планів у Гітлера були розв'язані. До 1935 р. завершився процес створення фашистської держави, в якій були відтворені основні риси нацистського тоталітаризму:

- ліквідовані представницькі установи і форми федеративної державної організації;
- встановлено однопартійність, а правляча партія (НСДАП) перетворилася на складову частину державного апарату;
- провідні державні посади посіли представники військово-фашистських кіл;
- скасовано буржуазно-демократичні конституційні права і свободи громадян;
- режим законності змінюється терористичним військово-поліцейським свавіллям (особливо жакливу роль відіграло Гестапо — таємна державна поліція, заснована ще у квітні 1933 р. для боротьби з противниками гітлерівської диктатури).

Про панування расизму на державному рівні свідчить Закон «Про захист німецької крові і честі» (1935 р.). Для забезпечення чистоти німецької раси, необхідної для досягнення єдності нації, закон забороняв шлюби між німцями і особами неарійського походження. Порушники цього закону каралися каторгою, а їхній шлюб вважався недійсним. У законі стверджувалося: «Шлюб не можна брати, якщо від нього можна очікувати нащадків, що становлять небезпеку для збереження чистоти німецької крові». Держава також не визнавала шлюби, укладені між особами різного соціального походження (дворянином і селянкою, фабрикантом і робітницею). Діти, народжені в такому шлюбі, визнавалися позашлюбними.

Фашистський режим було ліквідовано після поразки гітлерівської Німеччини в 1945 р.

Третій тип тоталітаризму — теократичний тоталітаризм, в основу якого покладено релігійний фундаменталізм, фанатизм. Тоталітарний режим цього типу прагне побудувати суспільство, засноване на догмах і канонах тієї або іншої релігії в її найбільш ортодоксальному, непримиренному варіанті.

У сучасному світі до такого роду тоталітарного режиму можна віднести ісламський режим в Ірані. Своєрідними «гібридними» типами тоталітаризму є режими М. Каддафі в Лівії і С. Хусейна в Іраку (в минулому). У цих режимах представлений певний симбіоз теократичного (ісламського) тоталітаризму та елементів тоталітаризму соціалістичного типу.

Будь-який тип тоталітаризму — це деструктивний режим, тупиковий напрям суспільного устрою, що саморуйнується.

2.3. Авторитаризм

Як і тоталітаризм, авторитаризм є антидемократичною системою, яка ґрунтується на силі примусу, найчастіше — з використанням армії і поліції. Аналіз авторитаризму ускладнений у зв'язку з тим, що зміст цього феномену недостатньо повно вивчено. Деякі дослідники не вбачають особливих відмінностей між авторитаризмом і тоталітаризмом, інші, навпаки, прагнуть їх розмежувати. Виходячи з його сутнісних основ, можна дати найбільш загальне визначення авторитаризму як *режиму, що зберігає владу однієї особи або групи осіб, яким належать широкі повноваження*. Як правило, цей режим спирається на військову силу. Загальна риса всіх авторитарних держав — сильна виконавча влада при ослабленні ролі парламенту або відсутності такого взагалі.

Можна визначити такі основні риси авторитарного режиму:

1. Спосіб здійснення влади, як і при тоталітаризмі, — насильство, примус. Це виявляється в посиленні виконавчої влади за рахунок представницької, але формально остання інколи продовжує функціонувати. В деяких випадках авторитарний політичний режим набуває форм військової диктатури, забороняючи на певний термін будь-який парламентаризм (режим Піночета в Чилі (1974–1990 рр.)).

2. Політичні права і свободи громадян юридично і фактично обмежені. Закони відображають переважно інтереси держави, а не особи. Найчастіше конституції не відміняються, але в них вносяться доповнення у бік посилення виконавчої влади.

3. У сфері політики допускається «обмежений плюралізм»: у країні можуть діяти декілька партій, але за умови їх непротистояння владі.

4. У суспільстві домінує офіційна ідеологія, але і тут діє обмежений плюралізм: допускаються й інші ідейні течії, але тільки ті, що були лояльні до правлячого режиму.

5. Значну роль відіграють армія, поліція, спецслужби, що виконують не лише функції забезпечення правопорядку, але і функції каральних органів держави.

6. В умовах, коли основним способом здійснення авторитарної влади є насильство, останнє не набуває масового характеру. Репресіям піддаються лише активні противники політичного режиму (в Чилі діяльність Комуністичної партії була заборонена, а проти її членів чинився страшний терор).

7. Для економічної сфери характерний значний державний сектор, жорстоко регульований державою. В той же час у багатьох країнах існує приватна власність і ринкова економіка.

8. За формою ці держави, як правило, є унітарними з жорсткою централізацією влади. Права національних меншин істотно обмежені.

У цілому авторитарний режим, на відміну від тоталітаризму, декілька послабляє монополізацію політичного життя, не перешкоджає частковому залученню до політичного процесу різних політичних структур. Населення, що пасивно сприймає все, що відбувається, і добровільно підкоряється владі, репресіям не піддається. Часто авторитарний режим – наслідок нестабільності. Тенденції його розвитку, як свідчить історія, спрямовані або у бік демократії, або тоталітаризму. Як правило, авторитарний режим характерний для суспільств, які переживають перехідний період, знаходяться в стані глибокої кризи.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Визначте сутність поняття «Політична система».
2. Назвіть структурні елементи політичної системи. Який з них найголовніший? Чому?
3. Які функції політичної системи?
4. У чому значення праць Д. Істона «Політична система», «Системний аналіз політичного життя»?
5. Які типи політичних систем відомі Вам? Оцініть ступінь прогресивності кожного з них. До якого типу Ви відносите Україну?
6. Розкрийте зміст поняття «Політичний режим». Назвіть основні різновиди.
7. Визначте основні риси демократичного режиму. Як співвідносяться безпосередня і представницька демократія?
8. У чому проявляються особливості парламентської демократії сьогодення?
9. Які ознаки характерні для авторитарних режимів? Які різновиди авторитарних режимів Вам відомі? Чи можуть авторитарні режими відігравати позитивну роль в історії держави?
10. У чому сутність тоталітаризму? Назвіть основні риси тоталітарного режиму.
11. Які типи тоталітарного режиму відомі вам у ХХ ст.? Який політичний режим, на Вашу думку, сучасної України?
12. Чим пояснити недовговічність тоталітарних режимів у ХХ ст.?

ЛЕКЦІЯ 7.

ДЕРЖАВА ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ

Походження держави, її сутність

Держава — центральний, базовий елемент політичної системи суспільства, найважливіший обов'язок якого — укріпляти єдність, зберігати порядок у ньому. В питанні про генезис держави існують різні точки зору. Головні з них:

- *теологічна концепція* пояснює походження держави Божою волею;
- *патріархальна теорія* доводить, що держава — це результат історичного розвитку сім'ї, а абсолютна влада монарха — це продовження влади батька в сім'ї (патріарха);
- *договірна теорія* виходить із того, що держава виникла в результаті договору між людьми, тобто виводить державу не з соціально-економічних відносин, а безпосередньо з волі і свідомості людей (**Гоббс, Локк, Руссо**);
- *теорія підкорення* стверджує, що держава в її первинній формі була організацією панування переможців над переможеними;
- *класова теорія (марксистська)* пояснює походження держави соціально-економічними факторами: виникненням приватної власності і поділом суспільства на класи; держава з'являється як виразник інтересів економічно панівного класу. Із ліквідацією приватної власності і становленням безкласового суспільства передбачалося, що держава відіме.

Всі вищезазначені теорії мають сенс, але жодна з них не розкриває повністю суті цього складного історичного процесу. Як свідчать численні дослідження, держави виникали і розвивалися під впливом цілого комплексу причин, до яких належать і суспільний розподіл праці, і поява приватної власності й нерівності та багато інших чинників, об'єктивних і суб'єктивних. **Виникнувши на певному етапі розвитку людського суспільства унаслідок економічних, соціальних, етичних, психологічних, географічних та інших чинників**, держава стає унікальною організацією, що має суверенітет і здійснює владу на своїй території.

Сутність держави. У різні історичні періоди наукова думка намагалась дати своє визначення держави. У древніх греків держава вважалась

зосередженням всіх розумових і етичних інтересів громадян (Аристотель). У Римі держава була союзом людей, об'єднаних загальним правом і загальним інтересом (Цицерон).

Приблизно до XVII ст. держава розумілася в широкому сенсі як спільність людей, які проживають на певній території і організуються органами вищої влади. Держави називалися «полісом», «князівством», «королівством», «імперією», «республікою» тощо. І лише Н. Макіавеллі вводить один із ключових термінів політичної науки Нового часу — держава («*stati*»), яка, на його думку, означає політичний стан суспільства, відносин тих, що володарюють, і підвладних, наявність системи органів політичної влади, існування правових інститутів.

Класова теорія трактує державу як машину влади над суспільством, як апарат класового примусу. Державою, на думку М. Вебера, «є відносини панування людей над людьми, що ґрунтується на легітимному насильстві». Різноманітність поглядів на державу обумовлена тим, що держава є надзвичайно складним, багатограним історичним явищем.

У сучасній політичній науці поняття «держава» розуміється в *широкому і вузькому* змісті. **У широкому змісті держава — це основний інститут політичної системи, що здійснює управління країною, забезпечує інтереси своїх громадян, спираючись на владні органи всіх рівнів.** *У вузькому змісті держава — це апарат управління суспільством на певній території.*

Варто відрізнити поняття «*держава*» як політичний інститут, певні органи управління і поняття «*країна*» як географічну категорію, що визначає певну територію зі своїми географічними координатами, де живе населення, для якого характерні етнічні, культурні, релігійні особливості. Шлях країни до держави буває довгим, а часто — дуже тернистим, і не всі країни спромоглися стати державами, які призначені охороняти інтереси свого народу.

Ознаки і функції держави

Держава як політичний інститут має певні ознаки, що відрізняють її від недержавних політичних організацій (наприклад, партій, рухів тощо). Основними з них є такі:

1. Публічна влада держави — це система органів і установ, за допомогою яких вона управляє суспільством.
2. Суверенітет, тобто верховенство державної влади на території країни і незалежність її. Цей принцип забезпечує державі самостійне, незалежне існування і розвиток. Інші держави повинні поважати принцип суверенітету.

3. Монопольне право на застосування насильства. Держава має в своєму розпорядженні для цього спеціальні органи (армію, поліцію, службу безпеки, суд, прокуратуру). Світова практика ще не знала держави без механізмів і засобів насильства.

4. Монопольне право на видання законів, обов'язкових для всього населення.

5. Монопольне право на стягування податків, необхідних для формування державного бюджету, матеріального забезпечення державної політики.

6. Лише держава володіє міжнародною правосуб'єктністю. Це означає, що лише вона має право:

- репрезентувати країну і народ в інших державах і міжнародних організаціях;
- проводити ту або іншу зовнішню політику;
- від імені країни укладати міжнародні угоди;
- використовувати збройні сили країни за кордоном у межах норм міжнародного права.

7. Виключне право встановлювати стан громадянства або підданства.

8. Держава має державну символіку і атрибутику, що охороняються законом: герб, гімн, прапор.

Функції держави. Держава виконує свою роль у політичній системі через посередництво функцій, які відображають основні напрями діяльності держави.

У політичній науці існують різні класифікації функцій держави. *З точки зору принципу поділу влади функції поділяються на законодавчі*, які здійснюють законодавчі (представницькі) органи влади, *управлінські*, які здійснюють виконавчі органи влади, і *судові*, які здійснюють судові органи влади.

Загальноприйнятим є поділ функцій держави на **внутрішні і зовнішні**.

Внутрішні функції:

1. Політична функція забезпечує належні умови діяльності політичних і інших суспільних інститутів, регулює політичну сферу суспільного життя.

2. Економічна функція регулює економічні відносини.

3. Соціальна функція здійснює державні програми зі створення умов для нормального життя людей: житлових, екологічних, продовольчих, організації освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та ін.

4. Культурно-виховна функція держави має на меті виховання суспільства у дусі гуманних цінностей, формування менталітету громадян, підтримки і розвитку культури.

5. Забезпечення законності і правопорядку в суспільстві.

6. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Зовнішні функції спрямовані на встановлення взаємовигідного економічного, політичного, культурно-технічного, екологічного і військового співробітництва з іншими державами, на забезпечення обороноздатності країни. Зовнішні функції підпорядковані та визначаються потребами й інтересами держави.

Визначені функції постійно ускладнюються, стають більш різноманітними. Останніми роками формуються миротворчі функції, функції надання гуманітарної допомоги та ін.

Форми державного устрою

Форма державного устрою визначає організацію території держави, систему взаємин центральних і регіональних органів влади. У кожній країні вона залежить від цілої низки історичних, географічних, соціальних, національних та інших умов.

Основні форми державного устрою в сучасному світі — це унітарні держави, федерація і конфедерація.

Унітарними (від лат. *unus* — один) є **держави**, *адміністративно-територіальні одиниці яких не володіють ознаками державності, суверенітету. Верховна суверенна влада повністю зосереджена в центрі, а складові держави (області, департаменти, губернії, воеводства) являють собою тільки адміністративно-територіальні підрозділи.* Такі держави мають єдину Конституцію, єдину правову і судову системи, єдину систему найвищих органів влади, єдине громадянство.

З точки зору організації представницької влади **унітарні держави поділяють на децентралізовані і централізовані.** **Унітарні децентралізовані** держави складаються з адміністративних і національних автономій із власними органами влади (Італія, Іспанія, Велика Британія, Данія, Фінляндія). **Централізовані унітарні держави можуть не мати виборних органів влади на рівні адміністративно-територіальних одиниць**, а функції влади на місцях виконують призначені центральною владою адміністратори (окремі країни Африки і Азії). **Деякі з них можуть мати місцеві виборні органи, але вони контролюються центральною владою** (Франція, Туреччина, Японія). Україна, згідно з Конституцією, є складною унітарною державою з однією автономною республікою (республіка Крим).

Федерація — це союзна держава, територіальні частини якої в тій *або іншій мірі володіють суверенітетом, мають ознаки державності.* Кожен суб'єкт федерації (штат, земля, кантон, республіка та ін.) мають право прий-

мати свою конституцію і закони, формувати органи законодавчої, виконавчої і судової влади, вводити своє громадянство. Взаємини між федеральними органами влади і органами влади суб'єктів федерації регулюються загальнодержавною (союзною) Конституцією.

Федерації формуються як на *територіально-адміністративній основі* (США), так і *національно-територіальній* (колишній СРСР, Російська Федерація).

Конфедерація — союз юридично і політично самостійних державних утворень для вирішення будь-яких конкретних проблем (військових, економічних, політичних). Це нестійка форма державності, вона або перетворюється у федерацію, або розпадається. Конфедерації мали місце в США (1776–1787 рр.), Швейцарії (1791–1848 рр.), Німеччині (1815–1867 рр.), Сенегамбії (1982–1989 рр.), яка розпалася на Сенегал і Гамбію.

Форми правління

Форма правління розкриває принципи, способи формування вищих державних органів влади, їхню структуру і взаємовідносини між основними гілками влади.

Розрізняють дві основні форми правління: монархію і республіку.

Монархія (від грець. *monorchio* — єдиновладдя) — форма державного правління, за якої влада повністю або частково зосереджена в руках одноосібного глави держави (короля, шаха, султана тощо) і передається, як правило, у спадок. Монархії поділяють на абсолютні й обмежені (конституційні).

Абсолютна монархія характеризується єдиновладдям монарха. Він є єдиним сувереном влади, сам видає закони, призначає уряд, вершить вищий суд. Сьогодні абсолютна монархія збереглася лише в декількох країнах (Саудівська Аравія, Оман, Катар, Об'єднані Арабські Емірати та ін.).

Конституційна монархія — це така форма правління, за якої влада монарха обмежена представницьким органом. Звичайно це обмеження визначається конституцією. Виникає конституційна монархія в період становлення буржуазного суспільства.

Залежно від міри обмеження влади монарха розрізняють дуалістичну і парламентську монархію. У дуалістичних (від лат. *dualis* — подвійний) монархіях (Пруссія, Австрія, Японія, Італія, Румунія — у минулому, сьогодні — Йорданія, Кувейт, Марокко) за монархом залишається виконавча влада, право формувати уряд, право вето і розпуску парламенту.

Парламентська монархія характеризується такими ознаками: має місце розподіл влади, монарх «царює, але не править», уряд формується парламентом із представників партії (або партій) більшості і несе відповідальність не перед монархом, а перед парламентом, правове положення монарха обмежене.

На сучасному етапі в світі існує 44 держави з монархічною формою правління. Переважають парламентські монархії (Великобританія, Японія, Швеція, Іспанія, Нідерланди, Люксембург, Нова Зеландія та ін.). Якщо на початку ХХ ст. в Європі всі країни були монархічними (за винятком Франції і Швейцарії — республіки), то нині з 34 країн лише 11 є монархіями, а решта — республіками.

Республіка (лат. *reipublica* — суспільна справа) — форма правління, яка характеризується виборністю влади і здійсненням влади виборними органами. Джерелом державної влади є народ. Республіка виникла в античну епоху (Афіни — V–IV ст. до н.е.).

Залежно від способу формування і взаємодії гілок влади виокремлюють **три різновиди республіки: президентську, парламентську і «змішану»** (напівпрезидентська, парламентсько-президентська). *Головна різниця між цими різновидами республіки полягає в реалізації принципу розподілу влади, особливо це стосується формування і відповідальності виконавчої гілки.*

Президентська республіка (США, Бразилія, Мексика, Індонезія та ін.) характеризується такими ознаками:

- суворе дотримання принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- всенародне обрання президента;
- президент — глава держави і одночасно очільник виконавчої влади;
- формування уряду президентом, який на свій розсуд звільняє його членів. Як правило, посада прем'єр-міністра відсутня;
- відсутність відповідальності уряду перед парламентом;
- парламент не може вплинути на дострокове переобрання президента, окрім як через механізм імпичменту;
- президент не має права вето на закони, прийняті в парламенті.

Класична форма президентської республіки — Сполучені Штати Америки.

Парламентська республіка (Німеччина, Італія, Індія, Туреччина, Угорщина, Ізраїль, Чехія, Словаччина та ін.). **Основні риси:**

- верховна влада в організації державного життя належить парламенту, який обирається громадянами країни;

- президент є главою держави, але виконує переважно представницькі функції;
- президент обирається, як правило, парламентом, має символічні права й істотно не впливає на політичне життя;
- уряд формується парламентом з представників партії, яка отримала перемогу на виборах (або з коаліції парламентської більшості), і несе політичну відповідальність перед парламентом;
- головою уряду є прем'єр-міністр (канцлер, голова ради) — лідер партії парламентської більшості, який призначається президентом і постає як перша керівна особа політичного життя країни.

Змішані республіки поєднують у собі ознаки як президентської, так і парламентської республіки. Її головна риса — **подвійна відповідальність уряду і перед президентом, і перед парламентом.** Подібна система існує у Франції, Австрії, Португалії, Фінляндії, Польщі, Болгарії, Хорватії, Словенії, Україні та ін.

Основні риси змішаної республіки:

- президент обирається загальним голосуванням громадян країни;
- президент є главою держави і займається питаннями оборони і національної безпеки;
- прем'єр-міністр очолює виконавчу владу;
- президент призначає прем'єра (або подає його кандидатуру на затвердження парламенту);
- склад уряду формується і президентом, і прем'єром й обов'язково затверджується парламентом.

Ця форма правління є ефективною за умови, якщо президент, парламентська більшість і уряд дотримуються однієї політичної орієнтації, якщо ж протилежної, то можуть бути конфлікти. Ситуація в Україні — тому підтвердження. Згідно з поправками до Конституції, прийнятими в грудні 2004 р., в Україні, яка була президентсько-парламентською республікою, значно посилилася роль парламенту, зокрема у формуванні уряду. Проте поправки, прийняті в надзвичайній політичній ситуації кінця 2004 р., містили низку суперечливих пунктів, які негативно вплинули на роботу державних органів. Повільне, необґрунтоване поєднання елементів різних форм правління, відсутність чіткого розмежування функцій владних структур, а також механізму стримувань і противаг, невизначеність у відносинах центральних і місцевих органів влади — все це ускладнює політичну ситуацію в Україні й вимагає негайного удосконалення конституційного законодавства.

Правова держава і громадянське суспільство

Поняття правової держави. Концепція правової держави має глибоке історичне коріння. Ще давньогрецькі мислителі обґрунтовували тезу про те, що справедливим може бути суспільство, в якому вся його життєдіяльність базується на законі — саме тому підкоряються і владні структури, і всі громадяни. Платон писав: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і знаходиться під владою будь-кого. Там же, де закон — владика над правителями, а вони — його раби, я убачаю порятунок держави і всі блага, які лише можуть дарувати державам боги».

Теорія правової держави розроблена представниками ліберального напрямку Нового часу: **Д. Локком, Ш. Монтеск'є, І. Кантом**. Д. Локк, родоначальник лібералізму, протиставивши незаперечність закону феодальному свавілля, розмежував поняття «суспільство», «особа», «держава», висунув ідею верховенства права, легітимності державної влади, а також принцип розподілу влади на законодавчу і представницьку при приматі першої над другою. В центрі творчості **Ш. Монтеск'є** і його знаменитої праці «Про дух законів» (1748) постають дві ідеї: соціально-політична обумовленість законодавства і організація влади на основі законності і принципу її розподілу на законодавчу, представницьку і судову, що дозволяє забезпечити панування й верховенство права в політичному житті.

Філософська основа теорії правової держави була сформульована І. Кантом, який вважав, що «Держава — об'єднання безлічі людей, підлеглих правовим законам», а стосовно законодавця діє принцип: то, чого народ не може вирішити щодо самого себе, того і законодавець не може вирішити щодо народу».

Держава, діяльність якої підкоряється встановленому демократичним шляхом закону, отримала назву правової держави. Термін «правова держава» затвердився в XIX ст. у працях німецьких юристів К. Вельнера, Р. фон Моля та ін. і надалі отримав поширення в Західній Європі і США. В Україні ідею правової держави розвивав **Б. Кістяковський** (1868–1920 рр.). Проте в нашій країні проблема правової держави дістала можливість для теоретичного розвитку і практичного втілення лише після краху тоталітарної системи, що ґрунтувалася не на праві, а на ідеології.

Характерні ознаки правової держави. Правова держава передбачає послідовне проведення в життя низки основних принципів. Найголовнішими із них є такі:

- **верховенство закону**, що означає примат дії закону відносно інших нормативно-правових актів в усіх сферах громадського життя. Закон

правової держави спирається на конституцію країни і володіє найвищою обов'язковою силою в порівнянні з усіма іншими нормативними актами;

- **загальність права** — держава, що видала закон, а також її органи не в праві самі його порушувати;
- **взаємна відповідальність держави і особи** — не лише громадяни несуть відповідальність перед державою за виконання своїх обов'язків, але і держава, її посадові особи відповідальні за свої дії перед громадянами;
- **розподіл влади** — влада не може бути зосереджена в руках однієї особи або органу, а має бути розподілена між законодавчою, представницькою і судовою гілками влади. Принцип розподілу влади вимагає самостійності, точного розмежування компетенції цих трьох гілок влади, наявності системи стримувань і противаг, за допомогою якої кожна гілка могла б обмежувати іншу. Принцип розподілу влади не виключає, а передбачає єдність і взаємодію влади;
- **непорушність свободи особи, її прав, честі і гідності, їх охорона і гарантія**. Правова держава виходить із того, що природні права і свободи людини невідчужувані й належать їй від народження, вони надані рівною мірою всім і кожному, їх здійснення не повинне порушувати прав і свобод інших осіб. Перелік прав і свобод має відповідати міжнародним стандартам, зафіксованим у «Загальній декларації прав людини» 1948 р.;
- **наявність ефективних форм контролю і нагляду за дотриманням прав і свобод громадян, реалізацією законів і інших нормативних актів.**

Соціальна держава. У своєму класичному, ліберальному варіанті концепція правової держави робить акцент на формальній правовій рівності, не зачіпаючи проблеми досягнення фактичного рівноправ'я громадян. У зв'язку з цим ідея правової держави була доповнена теорією і практикою соціальної держави. Термін «соціальна держава» увійшов до політичної і правової літератури після того, як у 1949 р. в Конституцію ФРН було включено слова «Sozialer Rechtsstaat», які перекладаються як «соціальна правова держава», що тлумачилося як **обов'язок уряду здійснювати політику, націлену на забезпечення гідного людини рівня життя, задоволення основних життєвих потреб всіх соціальних груп.** Поступово цей принцип був розвинений до концепції соціальної держави.

Соціальна держава — це держава, що прагне забезпечити гідні умови існування для кожного громадянина, соціальну захищеність, співучасть

в управлінні виробництвом. Діяльність такої держави спрямована на утвердження в суспільстві соціальної справедливості, що досягається різними засобами: за допомогою перерозподілу національного доходу на користь менш забезпечених верств, проведення політики зайнятості, через охорону праці, розвиток загальнодоступної освіти, охорону здоров'я та ін.

Громадянське суспільство. Формування правової держави можливе лише на основі розвиненого громадянського суспільства. В історії людства громадянське суспільство тривалий час ототожнювалося з державою. Лише в епоху Просвітництва в органічному зв'язку з ідеєю правової держави формуються уявлення про громадянське суспільство. **Ж.-Ж. Руссо**, формуючи концепцію суспільного договору, розмежував поняття «громадянське суспільство» і «держава». Він протиставив державу (республіку) і співтовариство (асоціацію) громадян як феномени, що мають свої власні завдання.

Проблема розмежування держави і громадянського суспільства отримала якнайповніше обґрунтування у **Гегеля**. На відміну від своїх попередників, він розглядає громадянське суспільство і державу як самостійні інститути. **У державі представлена загальна воля громадян, а громадянське суспільство, на думку Гегеля, — це сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів.**

Таким чином, **громадянське суспільство — це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, приватних інтересів і потреб.**

Громадянське суспільство має складну структуру і включає економічні, духовні, релігійні, етнічні, родинні й інші відносини та інститути, не опосередковані державою. Воно охоплює виробниче і приватне життя людей, їхні традиції, звичаї, сфери освіти, науки, культури, що знаходяться поза безпосередньою діяльністю держави. Інтереси різних груп і індивідів виражаються через такі інститути громадянського суспільства, як сім'я, церква, політичні партії, професійні, творчі об'єднання, кооперативи, соціальні рухи, органи суспільної самодіяльності. Тим самим громадянське суспільство передбачає розмаїтість територіальних спільнот, культурних, національних співтовариств, тобто множинність соціальних суб'єктів, відносно незалежних від держави і здатних до самоорганізації. У громадянському суспільстві, на відміну від державних структур, переважають не вертикальні, а горизонтальні зв'язки — стосунки конкуренції і солідарності між вільними і рівноправними партнерами.

Відмінні риси громадянського суспільства:

- базисом громадянського суспільства є багатоукладна ринкова економіка, плюралізм форм власності, самостійність суб'єктів господарювання;
- наявність розвиненої соціальної структури, що відображає різноманітність різних груп і верств;
- соціальну основу громадянського суспільства складає так званий середній клас, що включає найбільш активну частину населення;
- духовна сфера громадянського суспільства передбачає плюралізм у сфері ідеології, реальну свободу слова, друку, совісті, досить високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особи.

Громадянське суспільство — продукт буржуазної епохи, формується переважно знизу, спонтанно, як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення з підданих держави у вільних громадян-власників, готових узяти на себе господарську і політичну відповідальність. Завдання громадянського суспільства — відтворення і розвиток соціального життя, в центрі якого — вільна особа. Права вільної особи, права людини забезпечує громадянське суспільство, на відміну від прав громадянина, що забезпечуються державою.

Співвідношення між правовою державою і громадянським суспільством. Формування і розвиток інститутів громадянського суспільства відбувається одночасно і в тісному зв'язку з формуванням політичних інститутів правової держави. Громадянське суспільство і держава нерозривно пов'язані між собою і неможливі один без одного. Громадянське суспільство є сферою реалізації приватних інтересів і потреб — індивідуальних і колективних, часто протиставлених один одному. Держава ж як виразник волі всього населення покликана примирити, поєднати ці інтереси, забезпечити консенсус із основних питань суспільного життя.

Взаємини між громадянським суспільством і державою мають складний, часто конфліктний характер. Система громадянського суспільства, що саморозвивається, постійно відчуває тиск із боку держави. В умовах тоталітарних режимів відбувається етатизація (одержавлення) суспільства, фактичне знищення або надмірне звуження незалежності суспільного життя від держави. При демократичному режимі держава і громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери. Вирішення суспільних проблем здійснюється шляхом компромісу між державою і суспільством. Дійсно демократичний політичний режим можливий лише там, де є громадянське суспільство.

У посткомуністичній Україні формування громадянського суспільства пов'язано з переходом до ринку і становленням правової держави. Політичні

реформи, приватизація, роздержавлення, плюралізація всіх сторін суспільного життя, розвиненість системи суспільних інститутів, ринкові стосунки — ось чинники, що розширяють кордони формування громадянського суспільства. В Україні цей процес ще не завершено.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Які існують концепції сутності держави і її походження? Які з них, на Вашу думку, відповідають дійсності?
2. Які основні ознаки держави? У чому особливості формування державності України?
3. Що відрізняє державу від адміністративних одиниць держави?
4. «Держава» і «Суспільство» — поняття не рівнозначні. Чому?
5. Які форми правління існують в сучасному світі?
6. Назвіть основні ознаки республіканського устрою.
7. Які Ви знаєте форми республік? Чим відрізняється президентська республіка від парламентської?
8. Що Ви розумієте під поняттям «змішана республіка»? Які види її Ви знаєте?
9. Який тип правління існує в Україні?
10. Які види монархії відомі Вам в історії?
11. Назвіть форми державного устрою. До якої з них відноситься Україна?
12. Що характерно для унітарної держави? Яка особливість унітарної держави України?
13. Чим відрізняється федерація від конфедерації?
14. Що таке правова держава, соціальна держава?

ЛЕКЦІЯ 8.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

Генезис і сутність політичної партії

Термін «партія» походить від латинського слова *partio* — частина, розділяти. Історія виникнення і розвитку феномену «політична партія» налічує не одне століття. **Перші прообрази сучасних політичних партій** були дуже мало схожі на партії у звичному для нас вигляді. Вони виникли в Давній Греції і Давньому Римі і відбивали інтереси різних соціальних верств або груп, але перш за все — впливових аристократичних угруповань, які концентрувалися в безпосередній близькості до вищої влади і боролися між собою за право і можливість мати на владу вплив у своїх інтересах. То були порівняно нечисленні і вузькі за складом угруповання, які не відрізнялися стійкістю і не були організаційно оформлені, виражали переважно інтереси не стільки різних соціальних спільнот, верств, класів, скільки різних течій усередині них. У Давньому Римі за часів кризи республіки (кінець II–I ст. до н.е.) змагалися між собою партія популярів, що виражала інтереси плебсу, і партія оптиматів, що представляла патриціїв і заможні плебейські сім'ї. У XII–XV ст. в Італії змагалися партія гвельфів — виразників інтересів торговельно-ремісничих міських верств населення і партія гибеллінів, що відстоювали міцну імператорську владу на користь феодалів. За визначенням М. Вебера, **цей перший етап було названо аристократичним: це були своєрідні клани, згруповані навколо правлячої верхівки.**

У період ранніх буржуазних революцій в Європі починається другий етап становлення політичних партій: у формі політичних клубів з'являються прототипи сучасних політичних партій. Історично виникнення політичних партій припадає на кінець XVII–XVIII ст., коли почали формуватися політичні системи ранніх буржуазних держав Західної Європи і Америки. Війна за незалежність США, буржуазні революції у Англії і Франції та інші політичні події в Європі свідчать про те, що народження політичних партій відбивало ранню стадію боротьби прибічників розвитку різних напрямів буржуазної державності: аристократів і буржуа, федералістів і антифедералістів та ін. Тоді політичні партії були переважно організаціями, об'єднаннями буржуазії для боротьби з феодализмом (партії-клуби

конституціоналістів, жирондистів, яacobінців) за часів Французької революції кінця XVIII ст.

На третьому історичному етапі формуються масові політичні партії. Їх основою стали суспільно-політичні рухи в країнах Західної Європи і США в XIX ст., а також філософські товариства, релігійні рухи і групи, професійні союзи. Так, наприклад, Фабіанське товариство стало витокom формування в майбутньому лейбористської партії у Великій Британії, а аболіціоністський рух у США сприяв появі Республіканської партії у цій країні. У другій половині XIX ст. у результаті введення загального виборчого права в країнах Західної Європи, а також пробудження національної самосвідомості народів колоніально-залежних країн політичні партії почали виникати у все більшій кількості.

На сучасному етапі сутність поняття «політична партія» можна визначити так: *політична партія є добровільною організацією громадян, що має правовий статус у межах національного законодавства і стійку організаційну структуру, програму, діє в межах кордонів держави і створена з метою завоювання політичної державної влади і участі в її реалізації для втілення в життя своєї ідейно-політичної програми, що виражає інтереси певних соціальних груп або класів, на які вона спирається у своїй діяльності.*

Функції політичних партій

Під функціями політичних партій мається на увазі їх суспільно корисна роль і ті специфічні завдання, які партії вирішують у процесі діяльності щодо реалізації своїх програмних цілей. Діапазон функцій партій може варіюватися залежно від політичного режиму, що існує в країні, типа держави, а також від рівня розвитку і міри зрілості політичної системи, стану соціальної структури, домінуючої в країні економічної системи, політичної культури суспільства і низки інших чинників. Враховуючи міру впливу вищезазначених чинників на спектр функцій політичних партій в конкретних політичних умовах, вирізняють декілька основних функцій:

1. *Функція виявлення і формування найбільш істотних інтересів тих соціальних груп або класів, вимоги яких партія збирається відстоювати і на політичну підтримку яких партія розраховує в своїй боротьбі за владу.* Ця функція реалізується за допомогою розробки партійних програм, передвиборних платформ партій, політичних заяв партійних з'їздів, а також за допомогою широкої пропаганди цих документів серед населення. Цю функцію можна позначити як ідейно-теоретичну або функцію артикуляції інтересів електорату.

2. *Електоральна*. Її суть полягає в тому, що партії звичайно виступають як найбільш активні суб'єкти боротьби за завоювання політичної влади: підбирають і висувають кандидатів на виборні посади, координують хід передвиборної боротьби, беруть участь у фінансуванні виборчих кампаній тощо.

3. *Участь у реалізації державної влади через фракції у парламенті*, а також через своїх представників, яких партія зуміла провести на ті або інші виборні (мери, губернатори, президент) або державні посади (міністри, керівники органів місцевої виконавчої влади та ін.).

4. *Політична активізація і консолідація політичних зусиль широких верств виборців*. Формами такої активізації можуть стати політична агітація у пресі, на радіо, телебаченні, мітингах, проведення зборів тощо.

5. *Формування кадрового резерву професійних політиків*, відбір найбільш придатних кандидатів на різні політичні посади. Інколи цю функцію позначають «політичне рекрутування».

6. *Партія є своєрідною сполучною ланкою між суспільством і державою, народом і владою*.

Типологія політичних партій

У майже двохстах країнах сучасного світу функціонують декілька тисяч політичних партій. На перший погляд, кожна з них є украй несхожою на всіх інші, оскільки кожна партія діє в специфічних умовах конкретної країни, на кожній із них позначаються національні, політичні, соціальні, економічні, культурні, релігійні та інші особливості цієї країни. Навіть у межах однієї держави політичні партії, як правило, зовні дуже відрізняються одна від одної своїм іміджем у суспільному сприйнятті, стилем роботи, мірою популярності і багатьма іншими параметрами. Проте існують і загальні риси, які дозволяють систематизувати всю цю різноманітність політичних партій, класифікувати їх. Існує декілька класифікаційних критеріїв для типологізації політичних партій.

За походженням і основними формами й методами діяльності політичні партії діляться на кадрові і масові. Для **кадрових партій** характерна нечисленність, нефіксоване членство, слабка партійна дисципліна, організаційна основа партії — комітети. Основна мета кадрових партій — перемога на виборах. Приклади: консервативна партія Великої Британії, демократична і республіканська партії США та ін. **Масові партії** націлені на захоплення влади, їх організаційна основа — первинні партійні

організації. Для них характерні жорстка партійна дисципліна, членство в партії, обов'язкові партійні внески (КПРС, Комуністична партія Китаю, КП України та інші комуністичні партії).

За відношенням до влади партії поділяються на дві групи:

- а) правлячі й опозиційні;
- б) легальні й нелегальні.

За способами і методами досягнення своїх програмних цілей — на реформістські й революційні.

За соціально-класовою орієнтацією — міжкласові й партії соціальних груп, класів та ін.

За місцем у партійно-політичному спектрі — ліві, центристські і праві.*

За організаційною структурою партії бувають централізованими (або жорстко структурованими) і децентралізованими (або слабо структурованими).

За відношенням до релігії і церкви розрізняються партії світські і клерикальні.

За ознакою приналежності до ідейно-політичної доктрини виділяють партії світоглядні: консервативні, ліберальні, соціал-демократичні, соціалістичні, комуністичні, національно-демократичні та ін.

Партійні системи: сутність, різновиди

Логіка дій партії диктується характером її зв'язків зі своїм середовищем, тобто іншими партіями. У кожній країні партії утворюють сукупність відносно стабільних зв'язків.

Цю структуру, сукупність взаємодіючих політичних партій, що прагнуть до встановлення, утримання і здійснення влади і беруть участь у її реалізації (включаючи правлячі і опозиційні), називають партійною системою. (Варто звернути увагу: до складу партійної системи входять ті політичні партії, які не тільки претендують на владу, а і беруть участь у її реалізації).

* Поділ партій за спектром у політичній боротьбі на «ліві», «праві» та «центристські» пов'язано з Французькою революцією кінця XVIII ст.: у Національному конвенті зліва сиділи якобінці, прибічники радикальних революційних змін, у тому числі — страти короля і проголошення республіки; справа — прибічники обмеженої (конституційної) монархії (жирондісти), а в центрі — «болото».

У політичній науці існують різні класифікації партійних систем, серед яких найбільш поширені за **кількісним** (за кількістю партій, що входять у систему) і **якісним** (за масштабом впливу) критеріям. В межах таких партійних систем існують взаємозв'язки і взаємозалежності, створюються партійні блоки, коаліції.

Відповідно до кількісної класифікації розрізняють:

- **однопартійні (неконкурентні) системи**, серед яких виокремлюються тоталітарно-деспотичні різновиди (СРСР, фашистська Німеччина та ін.);
- **двопартійні (біпартійні) системи** (США, Великобританія);
- **багатопартійні системи** (більшість країн).

Якщо для тоталітарних і авторитарних політичних режимів характерні частіше однопартійні системи, то сучасним розвиненим демократичним країнам властиві багатопартійні системи.

Багатопартійна система — це така система, де реальну боротьбу за владу веде декілька політичних партій. **Плюралістичною**, багатопартійною системою в світі визнається така, що не просто включає багато політичних партій, а і передбачає наявність опозиції, у тому числі політичних партій, які виступають проти існуючого ладу.

Особливий політичний феномен — двопартійна система (США, Велика Британія, Канада, Австралія). Її істотною рисою є те, що лише дві політичні партії реально претендують на владу і ділять її між собою. Специфіка в республіці президентського типу (США) полягає в тому, що обидві партії можуть як міняти поперемінно одна одну у владі, так і бути одночасно у владі, контролюючи різні її гілки (законодавчу або представницьку), а також різні рівні (федеральний, штатний, місцевий). *При парламентській формі*, як в Англії, одна з партій контролює обидві гілки влади, а інша знаходиться в опозиції.

Двопартійна система дозволяє забезпечити ефективну роботу і політичної системи в цілому, і державного механізму. Сформований на основі стабільної парламентської більшості або всенародного президентського мандату уряд здатний ефективно працювати протягом всього терміну конституційних повноважень, а розділений всього на дві партії орган законодавчої влади має можливість займатися продуктивною законодавчою діяльністю, а не політичною боротьбою або організацією коаліції з безлічі партій, як це відбувається в багатопартійній системі (приклад — сучасна Україна).

Італійський політолог **Дж. Сарторі** відійшов від кількісної класифікації політичних систем і запропонував іншу, яка враховує міру політичного впливу на суспільство в цілому і на політичну систему зокрема тих партій,

що функціонують у цій системі, а також характер їхньої взаємодії. Тобто ним було покладено за основу класифікації *якісний критерій*.

На думку Сарторі, існує сім типів партійних систем:

1. Однопартійна система характерна для авторитарних або тоталітарних політичних режимів. Хоча ця система здатна шляхом жорсткої експлуатації і порушення прав і свобод мобілізувати виробничі й людські ресурси в критичні моменти, проте вона приречена на крах у зв'язку з перенапруженням і виснаженням ресурсів (фашистська Німеччина, Італія, СРСР, Куба, Північна Корея, Ірак та ін.).

2. Домінуюча система: характерна для демократичних режимів, за яких існують декілька партій, але протягом тривалого періоду (20 і більше років) на виборах перемагає і формує уряд домінуюча партія, що забезпечує стабільність країни унаслідок відсутності внутрішніх конфліктів в однопартійному уряді (Швеція (1932–1976 рр.), Японія (1955–1995 рр.)).

3. Двопартійна система: характерна для демократичного режиму. Існує декілька партій, але однопартійний уряд організовує одна з двох найсильніших, що перемагає на виборах, інша ж знаходиться в опозиції. Також для цієї партійної системи характерна стабільність унаслідок формування однопартійного уряду (США, Велика Британія, Австралія, Нова Зеландія).

4. Система поміркованого плюралізму: характерне існування трьох — п'яти партій, жодна з яких не в змозі отримати більшість на виборах, тому в результаті компромісу формується коаліційний уряд відповідно до кількості отриманих виборчих мандатів. За такої системи можлива нестабільність урядових коаліцій (ФРН, Франція, Литва, Болгарія, Бельгія, Австрія, Чехія та ін.).

5. Поляризована партійна система (радикального плюралізму), при якій боротьбу за владу ведуть декілька партій (шість і більше), які утворюють блоки і коаліції в період передвиборчої компанії. У разі слабкості політичного центру така система може привести до влади украй ліві сили (Італія, Латвія, Словаччина).

6. Атомізована партійна система (ідейно різнорідна): для неї характерна наявність безлічі нечисленних і маловпливових партій. Ця система складається, як правило, в перехідних до демократії суспільствах. Формування коаліційного уряду дає можливість тимчасово зосередити увагу на загальнонаціональних питаннях, але в цілому це нестабільна політична система. В умовах стабільності демократичного правління може перетворитися в систему поміркованого плюралізму (Україна, Грузія, Казахстан, Туркменістан та ін.).

Партії і партійна система в Україні

Становлення багатопартійної системи в Україні відбувалося наприкінці XIX ст. і було пов'язано переважно з двома чинниками: розвитком робітничого руху і формуванням національної самосвідомості. Політичний спектр перших політичних партій був різноманітним, але переважали два напрями: **національно-демократичний** (Українська народна партія (УНР) — одна з перших партій в Україні, що проголосила в 1900 р. своєю метою відродження нації) і **соціалістичний** (Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів — есери, Українська партія соціалістів-федералістів та ін.).

Процес формування багатопартійності в Україні був перерваний зі встановленням тоталітарного режиму в СРСР і однопартійної системи на чолі з КПРС. Остання партія, яка відстоювала незалежність України, — Українська комуністична партія припинила своє існування у 1925 р.

Відродження багатопартійної системи відноситься до другої половини 80-х рр. XX ст. Воно відбувалося в умовах демократичних перетворень, що почалися в період «горбачовської перебудови» і ліквідації монополії КПРС в 1989 р. **Прискорили цей процес у кінці XX ст. три події: прийняття в 1990 р. Закону «Про політичні об'єднання», проголошення незалежності України в 1991 р. і прийняття в 1996 р. Конституції України.** Сьогодні в Україні існує більше ста партій, що свідчить про незавершеність цього процесу (у цивілізованих демократіях функціонує до десятка партій, а переважаючий вплив мають дві-три або блоки партій).

Правовий статус партій регулюється Законом «Про політичні партії України», яким визначається політична партія як «зареєстроване згідно закону добровільне об'єднання громадян-прибічників визначеної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має на меті сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах і інших політичних заходах». У документі всі партії оголошуються рівними перед законом, а їх діяльність може бути заборонена лише за рішенням Верховного суду України в чітко визначених випадках: якщо їхні програмні цілі і діяльність спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, загрожують безпеці держави, пропагують насильство, війну, розпалюють міжетнічну, расову або релігійну ворожнечу, зазіхають на права і свободи громадян та ін.

Типологізація партій в Україні ускладнена у зв'язку з незавершеністю процесу формування партійної системи. Спираючись на дослідження з цієї проблеми, в різноманітному ідеологічному спектрі України можна

виокремити три головні напрями: *соціалістичний* (ліві партії), *соціально-ліберальний* (лівоцентристські, центристські і правоцентристські партії) і *неоконсервативний* (праві партії).

Соціалістичний напрям (ліві партії): КПУ (В. Симоненко), СПУ (О. Мороз), ПСПУ (Н. Вітренко) та ін. Ліві сили неоднорідні в ідеологічному аспекті, мають різні орієнтири у внутрішній і зовнішній політиці й переживають глибоку кризу, втративши домінуючий вплив як у країні, так і у Верховній Раді, перетворившись із більшості на меншість. Якщо КПРС і ПСПУ дотримуються переважно традиційних марксистських поглядів, то СПУ усе більш орієнтується на соціал-демократичні цінності і відстоює ідею національної державності. З 2006 р. авторитет цієї партії значно знизився у зв'язку з непослідовністю політичного курсу її керівництва на чолі з О. Морозом.

Соціально-ліберальний напрям (центристські, лівоцентристські і правоцентристські партії): «Батьківщина» (Ю. Тимошенко), «Партія регіонів» (В. Янукович), «Партія промисловців і підприємців» — ППУ (А. Кінах), партія «Реформи і порядок» — ПРП (В. Пинзеник) та ін. Цей напрям дуже строкатий як за ідеологічною орієнтацією, так і за спрямованістю зовнішньої і внутрішньої політики. Об'єднуючи соціал-демократичні й ліберальні цінності, цей напрям у конкретній своїй діяльності відстає як від сучасної європейської соціал-демократії, так і від сучасного лібералізму. Відмінною рисою більшості партій цього спектру є те, що вони за своїм походженням є партіями правлячої бюрократії і олігархів і їхня головна мета — зміцнення влади для реалізації інтересів фінансово-промислових груп, які вони переважно і представляють (за винятком ПРП).

Неоконсервативний напрям (праві партії). Він представлений в основному національно-демократичними і християнсько-демократичними партіями («Українська народна партія» — УНП (Ю. Костенко), «Народний рух України» — НРУ (Б. Тарасюк), «Наша Україна» (В. Наливайченко) та ін.). На відміну від партій соціально-ліберального напрямку, партії національно-демократичної орієнтації, як і подібні до них у Польщі, Чехії, Словаччині, Латвії, Естонії, Литві, Молдові, Білорусі та ін., виникли на основі масового руху проти тоталітарної системи, за незалежність своїх країн і демократичні перетворення. Першоосновою цих партій в Україні став Народний Рух України (НРУ), засновницький з'їзд якого відбувся в 1989 р. (у 1992–1999 рр. очолював В. Чорновіл). Разом із вимогою відновлення української державності демократизм НРУ виявився у тому, що вірність національній ідеї органічно поєдналася з проголошенням рівності всіх національних меншин і етнічних груп на території України.

На рубежі XX–XXI ст. національна демократія пережила кризу, що призвела до розколу НРУ й утворення низки самостійних партій: Української республіканської партії (УРП), Народного руху України (НРУ), Українського народного руху, перетвореного в 2003 р. в Українську народну партію (УНП) та ін. Причинами цього явища стали як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Головний із них полягає в тому, що основне завдання національної демократії — досягнення незалежності — було реалізовано, а трансформація національно-демократичної ідеології у ліберально-реформістську або неоконсервативну не відбулася. Процес пошуку шляхів демократичних перетворень в умовах незалежності і призвів до розколу НРУ (масової організації, що об'єднувала в своїх лавах найрізноманітніші соціальні верстви населення — від інтелігенції до підприємців) і утворення нових партій, що формувалися в процесі перетворення тоталітарної системи в демократичну і відображали інтереси нових соціальних груп і верств. Деякі з них вибрали ліберальну орієнтацію (партія «Реформи і порядок» (ПРП)), але більшість партій, що знов утворилися, бачать шляхи перетворень на основі неоконсервативної ідеології. Їхній консерватизм полягає в прагненні вирішувати проблеми сучасного розвитку на базі синтезу національно-культурних традицій і досягнень сучасної цивілізації, у сприянні укріпленню національної держави, а також у послідовній орієнтації на інтеграцію з європейськими структурами.

У політичному спектрі України є і партії **націоналістичної спрямованості** (праворадикальні), але вони не мають широкої соціальної бази і значного впливу: Організація українських націоналістів (ОУН), Конгрес українських націоналістів (КУН), Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (О. Тягнибок), «Братство» (Д. Корчинський).

Для більшості українських партій характерні загальні риси:

- жодна політична сила не має достатнього впливу в усіх регіонах країни. Просліджується регіоналізація за схемою: Західна Україна — Донецько-Криворізький регіон — Центральна Україна — Крим — Південь України;
- усередині блоків і партій відбуваються розколи;
- спостерігається втрата інтересу громадян до всіх партій, падає їхній авторитет і вплив;
- відбувається зрощення партійного апарату з бізнесом, часто тіншовим;
- відсутня співпраця партій в головному — вирішенні основних соціально-економічних і політичних проблем;
- більшість партій не має міцної соціальної бази, а як наслідок — свого електорату.

Найважливіше завдання на шляху до демократичної багатопартійності — вироблення базових цінностей і цілей, які отримали б підтримку основних соціальних верств суспільства і були б прийнятними в усіх регіонах України. Без такого розуміння нормальне функціонування багатопартійності неможливе.

Партійну систему в Україні можна віднести до атомізованої, для якої характерна безліч політичних партій, більшість із яких маловпливові. Враховуючи політичні реалії, можна констатувати, що процес формування багатопартійності і становлення партійно-політичної системи в країні ще не завершився, що пояснюється незавершеністю соціально-економічних і політичних перетворень і сповільненістю утворення соціальної бази — середнього класу. Проте на сьогодні є підстави стверджувати, що розпочато формування двоблокової політичної системи, для якої характерне функціонування декількох впливових партій, що об'єднуються в два блоки, які знаходяться в постійному суперництві. Найбільш впливові політичні організації на сучасному етапі — «Батьківщина» і «Блок Ю. Тимошенко», «Партія регіонів» (В. Янукович). Зростає вплив нових політичних сил: «Фронт змін» (А. Яценюк), «Удар» (В. Кличко).

Об'єднання правлячої «Партії регіонів» і «Сильної України» (березень 2012 р.), активні переговори «Батьківщини» і «Блоку Ю. Тимошенко», «Фронт змін» та інших опозиційних партій про утворення єдиної політичної організації — свідчення тому, що процес формування двоблокової політичної системи в Україні набирає обертів.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Які ознаки характеризують поняття «Політична партія»? Чим відрізняються партії від громадських організацій?
2. Які типи класифікацій партій існують в сучасній політичній науці?
3. Чим відрізняються масові партії від кадрових?
4. У чому особливість комуністичних партій?
5. Які функції виконують політичні партії в суспільстві?
6. Поясніть, що означає поняття «політична система»
7. По яким ознакам відрізняють політичні системи в сучасному світі?
8. Які ідеологічні партії існують в сучасній Україні?
9. Чим пояснити існування великої кількості партій на теренах України?
10. Розкрийте зміст поняття «політичний плюралізм»

ЛЕКЦІЯ 9.

ВИБОРЧІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

Сутність виборчої системи

Найважливіша функція виборчого процесу полягає в тому, що такий значущий для влади, для будь-якої держави політичний і правовий чинник, як легітимність, визначається перш за все за підсумками волевиявлення громадян під час голосування в період виборів. Саме вибори є точним індикатором ідейно-політичних симпатій і антипатій громадян. Виходячи з цього, *виборчу систему можна визначити, по-перше, як урегульовану законодавством сукупність правил, прийомів і способів політичної боротьби за владу, які регламентують функціонування механізму формування органів державної влади і місцевого самоврядування. По-друге, виборча система — це політичний механізм, за допомогою якого політичні партії, рухи й інші суб'єкти політичного процесу здійснюють на практиці свою функцію боротьби за завоювання або утримання державної влади. По-третє, виборчий процес — це спосіб забезпечення міри легітимності влади, необхідний для реалізації владних повноважень держави.*

Типи виборчих систем

В сучасному світі існують два типи виборчих систем: **мажоритарна і пропорційна**. Кожна з цих систем має свої різновиди. Назва **мажоритарної** виборчої системи походить від французького слова *majorite* (більшість), що значною мірою прояснює її сутність: переможцем і, відповідно, володарем певної виборної посади стає той із учасників передвиборчої боротьби, який отримує більшість голосів виборців.

Мажоритарна виборча система існує в трьох варіантах:

1. Мажоритарна система відносної більшості, за якої переможцем визнається той кандидат, який зумів отримати голосів виборців більше, ніж будь-який з його суперників;
2. Мажоритарна система абсолютної більшості, за якої для перемоги необхідно набрати більше половини поданих на виборах голосів (мінімальна кількість у цьому випадку складає 50% голосів плюс один голос);

3. Мажоритарна система змішаного або комбінованого типу, за якої для перемоги в I турі необхідно набрати абсолютну більшість голосів, а якщо цього результату не вдається досягти жодному з кандидатів, то тоді проводиться II тур, у який виходять вже не всі кандидати, а лише ті два, які в I турі зайняли перше та друге місця. Тоді в II турі для перемоги на виборах достатньо отримати відносну більшість голосів, тобто набрати голосів більше, ніж конкурент.

Підрахунок поданих голосів при мажоритарній системі здійснюється за одномандатними виборчими округами, від кожного з яких може бути обрано лише одного кандидата. Кількість одномандатних округів при мажоритарній системі під час парламентських виборів дорівнює конституційній кількості депутатських місць у парламенті. Під час виборів президента країни таким одномандатним виборчим округом стає вся країна.

До основних позитивів мажоритарної системи відносять такі:

1. Це універсальна система, оскільки використовуючи її, можна обирати як окремих представників влади (президент, губернатор, мер), так і колективні органи державної влади або місцевого самоврядування (парламент країни, муніципалітет міста).

2. Внаслідок того, що при мажоритарній системі висуваються і конкурують між собою конкретні особи-кандидати, виборець може не лише брати до уваги його партійну приналежність (або відсутність такої), політичну програму, прихильність до тієї або іншої ідейної доктрини, але і враховувати особисті якості кандидата: його професійну придатність, репутацію, відповідність етичним критеріям і переконанням виборця тощо.

3. У виборах, які проводяться за мажоритарною системою, можуть реально брати участь і перемагати разом із представниками крупних політичних партій представники невеликих партій і навіть безпартійні незалежні кандидати.

4. Обрані за одномандатними мажоритарними округами представники стають значною мірою незалежними від політичних партій і партійних лідерів, оскільки отримують мандат безпосередньо від виборців. Це дозволяє коректніше дотримуватися принципу народовладдя, відповідно до якого джерелом влади повинні виступати виборці, а не партійні структури. При мажоритарній системі обраний представник стає набагато ближчим до своїх виборців, оскільки вони знають, за кого конкретно голосували.

Звичайно, мажоритарна виборча система, як і будь-який інший винахід людини, не є ідеальною. Її позитиви реалізуються не автоматично, а за інших рівних умов і у значному ступені в залежності від «середовища застосування», яким виступає політичний режим. Так, наприклад, в умовах

тоталітарного політичного режиму практично жодна позитивна якість цієї виборчої системи не може бути реалізована повною мірою, оскільки в цьому випадку вона лише виконує функцію механізму реалізації волі політичної влади, а не виборців.

До об'єктивних недоліків мажоритарної системи належать:

- при мажоритарній виборчій системі «зникають» і «не перетворюються» у владні повноваження голоси тих виборців, які були віддані за кандидатів, що не перемогли, не зважаючи на те, що в загальній сумі поданих на виборах голосів саме ці голоси, що не «перемогли», можуть скласти вельми значну частину, а інколи — не набагато меншу за голоси, що визначили переможця;
- мажоритарну систему справедливо вважають дорожчою, фінансово витратною через можливий другий тур голосування;
- з огляду на можливу перемогу незалежних кандидатів, а також кандидатів невеликих партій створюється набагато більша ймовірність формування дуже дисперсних, мало структурованих і тому погано керованих органів влади, ефективність діяльності яких через це істотно знижується. Зазначений недолік особливо характерний для країн із погано структурованою партійною системою і великою кількістю партій (Верховна Рада України — яскравий тому приклад);
- мажоритарна система створює сприятливі можливості для використання «адмінресурсу», тобто підтримки адміністрацією тих або інших кандидатів, партій тощо. Вибори президента України в 2004 р. підтвердили це.

Пропорційна система. Вже сама назва значною мірою здатна проявити її сутність: *депутатські мандати розподіляються прямо пропорційно кількості голосів виборців, поданих за ту або іншу політичну партію*. Пропорційна система має низку істотних відмінностей від мажоритарної системи:

- підрахунок голосів виборців проводиться не в рамках одномандатного округу, а за багатомандатними округами;
- основними суб'єктами виборчого процесу є не окремі кандидати, а політичні партії, списки кандидатів яких і конкурують між собою в боротьбі за голоси виборців;
- голосування проводиться лише в один тур виборів;
- запроваджується своєрідний «бар'єр прохідності», який зазвичай складає 4–5% від кількості поданих у загальнонаціональному масштабі голосів виборців. Дрібніші й гірше організовані партії найчастіше не в змозі здолати цей бар'єр і тому не можуть розраховувати на депутатські місця. При цьому подані за ці партії голоси виборців

(а відповідно — депутатські мандати, що стоять за цими голосами) не зникають, а перерозподіляються пропорційно отриманим голосам на користь тих партій, які зуміли набрати прохідний бал і можуть розраховувати на депутатські мандати. Левова частка цих «перерозподілених» голосів дістаються тим партіям, які зуміли отримати найбільшу суму голосів. Саме тому в пропорційній системі голосування зацікавлені перш за все так звані «масові» (вони ж централізовані і світоглядні) партії, які роблять наголос не на привабливість яскравих осіб, а на масову підтримку своїх членів і прибічників, на готовність свого електорату голосувати не за персоніфікованими, а за ідейно-політичними мотивами;

- обрання за партійними списками за пропорційною системою зазвичай вимагає значно менших витрат, однак у цьому випадку між народним представником (депутатом) і самим народом (виборцями) з'являється фігура своєрідного політичного посередника в особі партійного лідера, з думкою якого «списочний» депутат вимушений рахуватися в набагато більшій мірі, ніж депутат від мажоритарного округу. Зазначені недоліки пропорційної системи яскраво демонструє діяльність Верховної Ради України, яку обрали в 2007 р.

Змішана (мажоритарно-пропорційна система). Ця система не є окремим, самостійним типом виборчої системи, а характеризується механічним об'єднанням, паралельною дією двох основних систем. Функціонування такої виборчої системи викликане, як правило, політичним компромісом між партіями, які зацікавлені в мажоритарній системі, і тими, які віддають перевагу чисто пропорційній системі. В цьому випадку конституційно визначена кількість парламентських мандатів ділиться в певній пропорції (частіше за все 1:1) між мажоритарною і пропорційною системами. При такому співвідношенні кількість одномандатних округів в країні дорівнює половині мандатів у парламенті, а половина мандатів, що залишилася, «розігрується» за пропорційною системою в одному багатомандатному окрузі. Кожен виборець при цьому голосує і за конкретного кандидата за своїм одномандатним виборчим округом, і за список однієї з політичних партій за загальнонаціональним виборчим округом. Така система діє для виборів до Державної Думи Росії і деяких парламентів інших країн (з 2012 р. змішана система діє для виборів Верховної Ради України).

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Дайте визначення поняття «вибори».
2. Чим відрізняються вибори від референдуму?
3. Які існують етапи виборчої кампанії?
4. Які виборчі системи ви знаєте? Яка система виборів в Україні?
5. Чим відрізняється пропорційна система від мажоритарної?
6. У чому особливість змішаної виборчої системи?
7. Що таке «прохідний відсоток»? Для чого він встановлюється?
8. Поясніть поняття «абсентеїзм». Чи можна подолати абсентеїзм виборців?

ЛЕКЦІЯ 10.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ

Процеси перетворень у суспільстві потребують адекватних змін у сфері політичної свідомості та політичної культури. Становлення демократичного суспільства вимагає якісно нових засад суспільної взаємодії, відносин між особистістю та державою. Політичні знання та культура політичної поведінки необхідні кожному, тому що вони є запорукою захисту власної гідності, свободи і прав.

Байдужість людини до політичного життя, відсутність політичної освіти сприяють можливості маніпулювання нею. Суспільство, що бажає зберегти свободу, повинно усвідомити свою відповідальність за власну долю, долю країни. Отже, необхідно формування ціннісних орієнтацій, настанов та моделей поведінки, які б відповідали вимогам становлення та збереження демократичної держави.

Політична свідомість і політична культура виступають необхідними елементами будь-якої політичної системи суспільства. Як відповідні різновиди суспільної свідомості й культури, що мають власний предмет і механізм формування, вони характеризують духовну здатність людини до спеціалізованої політичної діяльності. За допомогою політичної свідомості та політичної культури індивід спроможний адаптуватися у політичному просторі і здійснювати у ньому специфічні функції соціальної взаємодії, політичної участі й управління.

Політична свідомість: поняття, структура, типи, функції

Політична свідомість — це усвідомлення суспільними суб'єктами процесів, які відбуваються в політичному житті, через призму притаманних їм інтересів і ціннісних орієнтацій. Чим повніше і глибше інтереси й ціннісні орієнтації певної соціальної спільності, групи, особи відповідають інтересам суспільного процесу, тим повніше їхня політична свідомість відображає дійсне життя.

Особливістю політичних процесів є свідомий цілеспрямований характер дії суб'єктів — індивідів, класів, соціальних груп і націй, а також політичних інститутів, які виражають їхні інтереси. У найбільш загальному вигляді свідомість означає вищий рівень духовної активності людини як соціального суб'єкта.

Під політичною свідомістю розуміють свідомість учасників політичного процесу, всіх тих сил, які борються за владу і здійснюють її. Цей вид свідомості безпосередньо зумовлений політичним буттям. Однак на нього впливають також соціально-економічні, національні й культурні фактори. Важко переоцінити і той вплив, який справляють на політичну свідомість суспільства глибокі структурні та якісні зміни в системі міжнародних відносин.

Оскільки суспільство є складною системою, то і політична свідомість не є однорідною. Насамперед вона виступає як специфічна форма мислення, вияву політичних інтересів певних класів, груп населення тощо. Проте неоднорідність самих класів, наявність різних груп і верств у них, існування інших форм соціальних спільнот — усе це ще більше диференціює політичну свідомість. Зазначений процес поглиблюється внаслідок ускладнення соціальної структури сучасного суспільства.

Політична свідомість виступає активним фактором політики, передусім через те, що вона здатна випереджувати практику, а отже, прогнозувати політичні процеси. Політична свідомість справляє значний вплив на політичне життя, визначаючи спрямування політичної діяльності різних партій, суспільно-політичних рухів, спілок та індивідів.

Існують два взаємопов'язані блоки елементів політичної свідомості:

- мотиваційний;
- пізнавальний.

До мотиваційного блоку належать: політичні потреби та інтереси, політичні цілі та цінності, психологічні та ідеологічні настанови, політичні переконання. Ці елементи, обумовлюючи одне одного, спонукають людей до певної політичної поведінки. *Такий процес супроводжується емоціями, почуттями тощо.*

Пізнавальний блок охоплює: політичну інформованість, політичні знання, теорії, уявлення, політичну ідеологію носіїв політичної свідомості. Виняткове місце в політичній свідомості посідає правосвідомість, що є водночас відносно самостійною субстанцією. Адже знати, поважати і виконувати правові норми — обов'язок кожного громадянина правової держави і суб'єкта політичних відносин.

Глибина розвитку компонентів політичної свідомості соціального суб'єкта визначає рівень його політичної освіченості та зрілості політичної

культури в цілому. Звичайно, політичні знання, уявлення мають відносний характер, як і людські знання взагалі. Нерідко вони мають різний ступінь адекватності реальному стану речей, оскільки ґрунтуються не лише на об'єктивних фактах, а й на домислах, неперевіреній інформації, ортодоксальних ідеологемах, необґрунтованих упереджених теоріях тощо. Це зумовлює незрілість політичної культури в суспільстві, необхідність її підвищення та збагачення.

Система компонентів політичної свідомості формує світогляд суб'єктів політики, їхнє розуміння світу, місця і ролі в ньому людини. Світогляд може бути матеріалістичним, ідеалістичним, позитивістським, релігійним тощо.

Політична свідомість — явище багаторівневе.

Рівень політичної свідомості — певний східець, досягнутий соціальним суб'єктом у пізнанні процесів і явищ, що мають місце в сфері політичних відносин. Існують соціальний та гносеологічний підходи до визначення рівнів політичної свідомості.

Соціальний підхід розрізняє такі її рівні:

- політична свідомість суспільства;
- політична свідомість соціальної спільноти (класу, нації, групи формальної чи неформальної, професійної, вікової та ін.);
- політична свідомість особи.

Згідно з гносеологічним підходом (рівень знань, усвідомлення політичних процесів та ін.) вирізняють теоретичний і буденний рівні політичної свідомості.

Буденний (емпіричний) рівень — це сукупність поглядів, уявлень, стереотипів, які виникли із повсякденної практики людей. Емпірична, повсякденна політична свідомість характеризується соціально-психологічними рисами: почуттями, емоціями, настроями, безпосереднім гострим сприйняттям політичних процесів і подій, що надає цьому рівневі динамічності, гнучкості, дозволяє чутливо реагувати на зміну політичних умов. Водночас він не позбавлений деяких теоретичних та ідеологічних елементів. На такому рівні політичної свідомості політичні процеси й явища віддзеркалюються поверхово, без глибокого проникнення в їх сутнісні характеристики. Цьому рівні властиві спрощеність оцінок, емоційність, імпульсивність, гострота сприймання політичного життя, обожнювання кумирів чи граничне невдоволення політичними лідерами. Буденна свідомість суттєво впливає на формування громадської думки.

Саме буденну свідомість великої маси людей називають масовою свідомістю. За своїм змістом вона становить сукупність ідей, уявлень, настроїв, що відображають усі сторони життя суспільства, доступні масам

і здатні викликати в них інтерес. Свідомість групи людей визначають як групу. Нерідко її експлуатують різні політичні сили для досягнення своєї мети.

Важче маніпулювати політичною свідомістю на її теоретичному, науковому рівні, оскільки вона є сукупністю політичних теорій, ідей, поглядів, в основу яких взято наукові дослідження політичних явищ, процесів, відносин. На цьому рівні відбувається формування законів, понять, концепцій політичного життя, вироблення прогнозів. Саме теоретична свідомість є стрижнем політичної ідеології. Як правило, нею володіє обмежена група людей — вчені, ідеологи, політичні діячі.

Слід звернути увагу на таку форму політичної свідомості, як **громадська думка** — це специфічний стан свідомості, який включає в себе приховане чи явне ставлення різних соціальних спільнот до подій, фактів, процесів соціальної дійсності, у тому числі політичної діяльності політичних суб'єктів, політичних лідерів.

Як форма свідомості, громадська думка — більшою мірою продукт емоційної, ніж раціонально-пізнавальної діяльності. Вона виникає не на основі ретельної інтелектуальної роботи і досвідченого підтвердження уявлень, що складаються, а в результаті цілеспрямованого впливу, головним чином засобів масової інформації, на емоційну сферу людей. Тому громадська думка дуже часто спотворено тлумачить політичні явища або просто виступає як упередження людей, які непохитно упевнені в своїй правоті.

Незважаючи на цю властивість громадської думки, політичне життя без неї неможливе. Вона є політичним змістом колективної волі і необхідним елементом функціонування політичної системи. Від того, на що спрямована громадська думка, значною мірою залежить успіх зусиль політичної групи, що править, щодо досягнення своїх цілей.

Саме тому в усіх державах різноманітні політичні сили зацікавлені у впливі на органи, що формують громадську думку: пресу, радіо, телебачення. Засоби масової інформації дуже часто називають «четвертою владою», бо їм належить вирішальна роль у формуванні громадської думки, що дуже важливо для забезпечення успіху тієї або іншої політичної сили.

Громадська думка відображає сприйняття дійсності через призму масової свідомості. Як політичний інститут, вона бере участь у здійсненні влади. Це важливий механізм прийняття політичних рішень на всіх рівнях. Формування громадської думки є сферою боротьби за владу. Основними каналами вияву громадської думки є референдуми, опитування населення, збори, всенародні обговорення. **Громадська думка може бути моністичною, плюралістичною і одностайною.** Громадська думка є постійно діючим

фактором управління, за допомогою якого виконується декілька впливових функцій. **Функції громадської думки:**

- **експресивно-контрольна**, що визначає політичну позицію тих або інших спільнот;
- **консультативна**, що дає поради щодо пошуку оптимальних політичних дій;
- **директивна**, що виносить рішення з тих або інших питань.

Характер впливу громадської думки на політичні процеси залежить від існуючого політичного режиму. В умовах тоталітаризму, авторитаризму за допомогою державних інститутів здійснюється маніпуляція масовою свідомістю відповідно до офіційної ідеології.

Типологія політичної свідомості

При типологізації політичної свідомості використовуються критерії, які характеризують особливості ідейно-політичних і психологічних орієнтацій людей. Так, американські політологи виокремлюють: технократичний, консервативний, радикальний, ліберальний, реформістський, революційний, тоталітарний, авторитарний, демократичний, анархічний, націоналістичний, популістський типи політичної свідомості.

Функції політичної свідомості — це основні напрями її діяльності, через які реалізується її соціальне призначення.

Вони діалектично взаємозалежні й органічно доповнюють одна одну:

- **пізнавальна** — її сутність полягає в озброєнні громадян знаннями про політичну дійсність, сприянні зростанню їхньої політичної культури;
- **регулятивна** — покликана забезпечувати вплив громадян на політичний процес, насамперед через участь у контролі за роботою органів влади й управління, а також за допомогою існуючих норм, традицій, ідеалів тощо. Це сприяє попередженню політичних реформацій, нормалізації та стабілізації життя суспільства;
- **виховна** — її призначенням є підвищення політичної свідомості й національної самосвідомості через безпосередню участь громадян в управлінні, політичному житті, зростання їх інформованості й компетентності, освіченості;
- **психологічна**;
- **ідеологічна** — дає змогу суспільству усвідомити свої політичні інтереси, за допомогою яких воно виправдовує свої політичні спрямування;
- **дійова** — саме діяльність особи є основою її політичної свідомості, надає їй упевненості та загальнозначущого політичного змісту.

Політична культура: зміст і структура

Поняття політичної культури зараз стійко увійшло до складу ключових категорій політичної науки. Це зумовлене тим, що політичний процес при всіх притаманних йому випадковостях, непередбачених подіях, альтернативності ситуацій, що виникають, підкоряється внутрішнім закономірностям, що не можуть бути виведені безпосередньо ані з економіки, ані зі психології.

Дослідження в галузі політичної культури допомагають глибше побачити закономірності політичного процесу, особливості політичної свідомості і поведінки людей у сучасному суспільстві.

Аналіз проблеми політичної культури дає можливість зрозуміти, чому групи людей або цілі народи, виховані на різних цінностях, діючи в межах ідентичних політичних систем та маючи багатий історичний досвід, по-різному сприймають одні й ті ж політичні події, по-різному поведуть себе в одних і тих самих політичних ситуаціях.

Термін культура («cultura») з'явився у Стародавньому Римі і означав для римлян не що інше, як обробку землі, вирощування. Увійшовши в буденну людську мову, в ході частого вживання, це слово втратило свій первісний зміст і стало означати найрізноманітніші аспекти людської поведінки, а також види діяльності. У тому числі набуло поширення словосполучення «політична культура», «рівень політичної культури» тощо.

Поглиблене вивчення політичної культури дозволяє, крім того, передбачити реакцію населення на конкретні політико-управлінські рішення, визначити певні заходи, що забезпечать ефективність їх реалізації.

Свої витоки проблема політичної культури бере в працях стародавніх мислителів, які зверталися до питань моралі, соціальної етики, критеріїв ідеального громадянина і правителя. Виникнення перших знань про політику і їх використання на практиці в античній Греції можна розглядати як зародження політичної культури. **Термінологічно поняття «політична культура» було вперше вжите німецьким філософом Іоганом Гердером ще в XVIII ст.** Згодом, особливо наприкінці XIX — на початку XX ст. зазначена категорія використовується в політичних дослідженнях різноманітними політичними школами, у тому числі вченими Росії: **В. І. Гер'є, В. В. Івановським, М. Я. Острогорським.**

Існує багато визначень поняття «політична культура», що зумовлено його складністю і недостатнім вивченням. Приміром, американські політологи **Г. Алмонд і С. Верба** визначають політичну культуру як сукупність психологічних орієнтацій людей стосовно політичних об'єктів, як знання, почуття та оцінки політичних явищ. Отже, вони наголошують на

суб'єктивних рисах політичної культури і не включають до неї політичну діяльність. Англійські дослідники **А. Карднер**, **С. Вайт** акцентують увагу на об'єктивному аспекті явища, а саме на політичній діяльності й поведінці носіїв політичної культури. Очевидно, раціональним є діалектичне поєднання в розумінні політичної культури обох аспектів, позаяк вона може бути виявлена та оцінена тільки через реальність політичної дії та поведінки суб'єктів.

Однак найбільш повним вважається таке визначення політичної культури: це соціально-культурний феномен, що являє собою сукупність поглядів, переконань та уявлень, які склались історично і є відносно стійкими, а також систему моделей політичної поведінки, що виявляється у діяльності суб'єктів політичного процесу.

Політична культура є системою певних цінностей і норм, які виробляються суспільством. Структура політичної культури включає в себе низку рівнів і компонентів, основними з яких є:

- **рівень політичних знань;**
- **рівень політичних переконань;**
- **рівень політичної поведінки;**
- **рівень діяльності політичних інститутів.**

Залежно від суб'єктів політичної культури виділяють її **різновиди:**

- політична культура людини;
- політична культура класів, націй;
- політична культура суспільства в цілому.

Функції та типи політичної культури

Основними функціями політичної культури є:

- **гуманістична** (людинотворча), тобто розвиток суспільного (політичного) потенціалу людини;
- **виховна** — її призначення полягає в підвищенні політичної свідомості й національної самосвідомості через безпосередню участь громадян в управлінні, політичному житті, а також у зростанні їх інформованості й компетентності, освіченості;
- **пізнавальна (гносеологічна)**, тобто політична культура є засобом пізнання і самопізнання політичного життя суспільства;
- **інформаційна** — функція трансляції соціального досвіду, що забезпечує зв'язок політичних досягнень поколінь усіх часів;
- **комунікативна** — функція політичного спілкування, яка забезпечує адекватність взаєморозуміння;

- **ціннісно-орієнтаційна**, тобто політична культура задає певну систему координат, своєрідну «картку політичних, життєвих цінностей», в яких існує і на які орієнтується людина;
- **нормативно-регулююча (управлінська)** — яка виявляється в тому, що політична культура становить засіб соціального контролю за поведінкою людини та забезпечує стабільне, злагоджене функціонування політичної системи;
- **прогностична** — дає змогу передбачити ймовірні варіанти поведінки суб'єктів політичної діяльності і її результати;
- **вираження і реалізація корінних інтересів суб'єктів політичного життя.**

Політична культура залежить від досвіду політичного розвитку, характеру і ментальності народу, традицій та загальної культури населення.

Більшість дослідників політичної культури звертаються до проблеми її **типологізації**. Без цього неможливо проаналізувати специфіку політичного життя в тому чи іншому суспільстві, поведінку різноманітних груп і верств населення.

Г. Алмонд і С. Верба визначили **три «чистих» типи політичної культури**:

- **патріархальний (прихідський)**, для якого характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не очікують жодних змін із боку політичної системи, тим більш не виявляють власної ініціативи, щоб ці зміни мали місце. Аполітичність, замкнення на місцевій або етнічній солідарності характерні для цього типу політичної культури. Така культура може відразу стати панівною в молодих державах, але вона зберігається і в розвинених індустріальних країнах, коли кругозір більшості громадян обмежений прихильністю до своїх коренів, свого місця проживання;
- **підданський**, де присутня сильна орієнтація на політичні інститути, поєднана з низькою індивідуальною активністю громадян. Державна влада уявляється переважно у вигляді спускання зверху норм, яких необхідно дотримуватися; регламенту, якому треба підкорятися. Людьми керує побоювання, покарання або очікування благ;
- **«партICIPаторна політична культура»**, або політична культура участі, для якої характерна зацікавленість громадян в участі у політичному житті і прояв на практиці такої активності.

Автори наведеної типологізації підкреслюють, що ці три типи на практиці взаємодіють між собою, утворюючи **змішані форми** з перевагою тих або інших компонентів:

- **провінціалістсько-підданський тип** — характерний для переходу від провінціалізму до централізованої влади, характеризується

лояльністю до центрального уряду, відходом від орієнтації на місцеві центри влади;

- **піддансько-партиципаторний тип** — поєднує в собі прояв активної самоорієнтації у значної частини населення і політичну пасивність у іншої;
- **провінціалістсько-партиципаторний тип** — характерний для країн, що розвиваються на етапі переходу до буржуазної демократії. Основне завдання полягає у збереженні спадкоємності в розвитку.

Для країн зі стабільним демократичним режимом характерний **громадянський тип** політичної культури, що є похідним від трьох перелічених основних типів культур. **Ознаки громадянського типу** політичної культури: прихильність до демократичних цінностей, збалансованість політичних орієнтацій, помірний рівень політичної активності, раціоналізм у прийнятті політичних рішень, терпимість (що не розповсюджується, однак, на екстремальні ситуації та екстремістські сили). Стабільність демократичного політичного режиму спирається на наявність консенсусу стосовно легітимності політичних інститутів, напрямку і змісту політики. Визнання неминучості конфліктів як результату різноманітності інтересів поєднується з прихильністю до демократичних засобів їх розв'язування.

Тривалий час основу типології політичної культури складала **теорія соціально-економічних формацій**. Згідно з цією теорією виокремлюють такі типи політичної культури:

- **рабовласницький;**
- **капіталістичний;**
- **соціалістичний.**

Окремі політологи виділяють:

- **замкнений тип**, орієнтований на традиційні ідеї, норми і моделі політичної поведінки;
- **відкритий тип**, орієнтований на зміни і сприйняття нових елементів політичного мислення і політичної діяльності.

Слід звернути увагу на те, що політологи також вирізняють **автократичний та демократичний типи політичної культури**.

Автократична політична культура — це такий тип політичної системи, що виключає демократичні права і свободи громадян і визначає силу та непідконтрольну владу. Існують два види автократичної культури:

- **авторитарна** — не передбачає активної участі мас у політичному житті. Ідеологія використовується як знаряддя їх пасивної слухняності;
- **тоталітарна** — характеризується об'єднуючою роллю культуру лідера, сильною владою з активним залученням громадян до політичного життя відповідно до встановлених лідером принципів.

Для демократичної політичної культури характерною рисою є висока політична активність громадян, визнання громадянських прав і свобод. Розрізняють два види демократичної культури:

- **консервативно-ліберальна**, за якої визначаються громадянські права і свободи та забезпечується суспільно-реформістський аспект;
- **ліберально-демократична**, яка передбачає соціальні реформи з боку держави.

Поряд з прикладами універсальних типологій актуальними видаються побудова і аналіз типологій політичної культури окремих країн, виділення субкультур.

Під субкультурою в політиці розуміють сукупність однорідних ціннісних орієнтацій і відповідних їм форм політичної активності окремих суспільних груп. Політична культура суспільства не складається з політичних субкультур, а вбирає найбільш тривкі, типові ознаки, характерні для основної маси населення. Кожна політична субкультура містить і те загальне, що характеризує домінуючу в суспільстві політичну культуру, і те специфічне, що відрізняє замкнену субкультуру. Її особливості зумовлені відмінностями в стані суспільних груп в економічній і соціальній структурі суспільства, відмінностями за етнічною, релігійною, освітньою, статевовіковою та іншими ознаками. Ступінь поєднання між різноманітними субкультурами впливає на політичну стабільність країни.

На різних ступенях свого розвитку політична культура суспільства виконує одну з найважливіших своїх функцій — політичну соціалізацію.

Політична соціалізація особистості: сутність, інститути, етапи

Політична соціалізація — це входження людини до політики, її підготовка та включення у відносини влади. Вона здійснюється в процесі засвоєння людиною панівних культурних норм та орієнтирів, цінностей та моделей політичної поведінки в існуючому суспільстві, державі. У свою чергу, політична соціалізація забезпечує відтворення існуючої політичної культури, спадкоємність політичного розвитку суспільства. Вона сприяє встановленню суспільного порозуміння, впорядковує відносини між громадянином та державою. Як висновок — гарантується відносна стабільність політичного режиму.

Політична соціалізація дає змогу особистості орієнтуватися в політичному просторі, брати участь у політичній взаємодії.

Процес політичної соціалізації передбачає не лише засвоєння особистістю інформації та вимог із боку політичної системи, а також формування лояльності до режиму. В сучасних умовах цей процес повинен втілювати самостійну оцінку особистістю традицій та переконань, усвідомлений вибір моделей поведінки.

Універсальними **інститутами політичної соціалізації** є:

- родина;
- система освіти;
- засоби масової інформації;
- державні та суспільні організації;
- окремі політичні події.

Завдяки цим інститутам здійснюється залучення людей до домінуючої політичної культури. У різних країнах роль, значення та спрямованість дій даних інститутів політичної соціалізації може суттєво відрізнятись.

Політична соціалізація має два якісні рівні:

- первісний рівень;
- вторинний рівень;

Різниця між ними — в залежності від віку людини, конкретного політичного досвіду та ступеня самостійності її політичної поведінки та дій.

Первісна соціалізація характеризує початкове (звичайно з трьох — п'яти років) сприйняття людиною політичних категорій.

Поступово відбувається формування вибірково-індивідуального ставлення людини до явищ політичного життя. Американські вчені Д. Істон та І. Деніс розрізняють чотири основні складові первісного рівня. Це безпосереднє сприйняття політичного життя, інформацію про яке дитина отримує у стосунках із батьками та їхніх оцінках. Поступово відбувається персоналізація політики. Ті чи інші фігури, пов'язані з владою, постають для дитини як зразки контакту з політичною системою. Такими фігурами можуть стати, наприклад, президент країни, поліцейський тощо. На основі оцінки їхніх дій дитина засвоює ту чи іншу модель поведінки щодо влади. Таким чином, навчаючись любити чи ненавидіти різні політичні образи, дитина ідеалізує політику. З переходом до надособистого бачення політики цей етап політичної соціалізації постає як **інституалізація** її якостей та властивостей.

Вторинна соціалізація постає тоді, коли форми та засоби засвоєння людиною політичної інформації, а також оволодіння спеціалізованими ролями у сфері влади здійснюється особистістю незалежно від тиску групової свідомості чи політичної ситуації. Вторинна політична соціалізація також може мати різні рівні. В неї найбільш важливою є здібність людини до самостійної розробки різного роду цінностей, уявлень, переваг.

Особливості формування політичної культури в сучасній Україні

Політична культура сучасної України має **посткомуністичний, пострадянський, постколоніальний характер**. Проте така політична культура на сьогодні не є монопольною чи тим більше офіційною, але вона ще функціонує за інерцією.

Сучасна політична культура українського народу є **постколоніальною**. Це доводить зрусифікований стан, комплекси національної меншовартості, нездатність до адекватної оцінки власних національних інтересів, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили. Проте характер сучасних соціально-політичних процесів дозволяє стверджувати, що політична культура українського суспільства стає національною та незалежною.

За ідеологічною спрямованістю для політичної культури України характерний розкол суспільства на прихильників комуністичних і соціалістичних цінностей, з одного боку, та консервативно-ліберальних — з іншого.

Сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, але помітними є риси ментальності та культури східних народів, зокрема орієнтація на харизматичних лідерів, етатизм, патерналізм.

Політична культура українського народу на сьогодні ще не є цілісною, бо відсутні окремі її компоненти, а багато з існуючих мають ще несформований характер. Низка політико-культурних елементів не відповідають національному характеру, традиціям української нації, тобто політичній культурі властива неорганічність.

Тому у сучасних умовах в Україні особливої актуальності набуває збереження національної згоди. Основою його може стати суспільний консенсус щодо прихильності до демократичного реформування.

Які ж чинники минулого і сьогодення впливали чи можуть впливати на формування політичної культури, свідомості українців?

Зокрема, це культурні універсалиї, тобто, загальні риси, притаманні всім культурам. До них належать: мода, спорт, спільна праця, танці, освіта, звичаї, мова, релігійні обряди — загалом понад 60 елементів.

Можна виокремити декілька тенденцій у пострадянській політичній культурній ситуації, що склалась в Україні:

- деідеологізація політичної культури і ліквідація державної монополії на політичну культуру;

- зростання інтересу до історичної культурної спадщини, у тому числі до релігії і церкви;
- посилення впливу візуальних, видовищних форм (телебачення, відео), значне зниження відвідувань театрів, кінозалів, музеїв, бібліотек;
- зростання в побуті елементів антикультури (наркоманії, злочинності, корупції, рекету, проституції, порнографії, патологічних нахилів тощо);
- викликає особливу занепокоєність стан української мови, українського книгодрукування, бібліотечної справи, кіномистецтва.
- правовий нігілізм;
- низька компетентність в управлінні справами суспільства та держави.

Формування чіткої законодавчої бази, розмежування компетенцій центральних і місцевих органів влади, стимулювання регіональних програм у сфері соціально-економічного реформування може стати базою для політико-культурних змін.

В нинішній момент лише в окремих колах міського населення, серед підприємців і частини інтелігенції, керівників підприємств відбулася ціннісна переорієнтація. Тому проблема порушення негативних аспектів традиціоналістської політичної культури перебуває в Україні в безпосередній залежності від ефективності демократичних перетворень і підвищення інтенсивності міжкультурного обміну.

В межах окресленого питання варто згадати і про формування політичної культури сучасної української молоді.

Значення молоді у поступальному розвитку людської спільноти важко переоцінити. За будь-яких часів, ледве людство стало усвідомлювати себе творцем власного буття, його найкращі сподівання неодмінно пов'язувалися з молоддю, прийдешніми поколіннями.

Не є виключенням і сьогодні, коли не можна не рахуватися з молоддю, її творчим потенціалом, ідеалами, інтересами, сподіваннями, її радикалізмом і нетерпимістю до всього оманливого і хибного, її відвертістю та прямоотою. В цілому проблема молоді в українському суспільстві має три тісно пов'язані аспекти:

- що суспільство може дати молоді? Йдеться не лише про певні пільги, а й про умови розвитку, становлення, соціалізації, формування активної життєвої позиції молоді;
- що сама молодь може і повинна дати суспільству? Йдеться про активну діяльність молоді в усіх сферах державотворення;
- як найповніше, найефективніше використати молодіжний потенціал? Тут все залежить від дій конкретних суб'єктів молодіжної політики: держави, політичних партій, об'єднань тощо.

Радикальні політичні та соціальні зміни, структурна перебудова економіки України супроводжуються процесом формування сучасного громадянина. З огляду на вік, фізичні можливості, духовні сили тощо, **молодь є найперспективнішою частиною суспільства**. Молодіжне середовище — це лабораторія, що виробляє та випробовує невідомі раніше цінності, відносини, моделі поведінки, культурні норми та зразки. Вступ у життя сучасної української молоді супроводжується динамічними та неординарними процесами, змінами не лише політичної системи або економічних механізмів господарювання, а і системи духовних, моральних цінностей, ідеалів та орієнтирів.

Молодь України нині знаходиться на етапі зміни ідейних, моральних орієнтирів. Вона надто складно й досить повільно визначає свої позиції як у політичній, так і в інших сферах життя і, відтак, у суспільстві певною мірою порушена природна спадкоємність поколінь загалом.

Важливу роль у формуванні політичної культури сучасної молоді відіграє національний менталітет, який і формує особливості українського політикуму. **Найбільш вираженими ознаками ментальності є:**

- кардоцентричність (сентименталізм, емпатія, чуттєвість);
- анархічний індивідуалізм (прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності);
- перевага емоційного, чуттєвого — над волею та інтелектом.

Загалом нинішній рівень політичної свідомості української молоді є ще доволі низьким, що негативно позначається і на рівні її політичної активності. Зазначимо, що рівні політичної активності та свідомості не завжди збігаються. Молодь може бути політично пасивною не тому, що вона є політично несвідомою, а тому, що не підтримує ту чи іншу форму політичного правління, той політичний курс, який не задовольняє її специфічні потреби та інтереси. Але ця пасивність може миттєво змінитися політичною активністю, якщо з'явиться така політична сила, в якій молодь знайде віддзеркалення своїх інтересів.

Сьогодні для молодих людей в Україні, здавалося б, відкривається все більше можливостей задовольняти свої інтереси та потреби, але водночас ускладнюються й умови для такої самореалізації. Складний і суперечливий процес переходу до ринку призвів до того, що маємо сьогодні такі проблеми, як зниження зайнятості молоді, зростання безробіття, підвищення професійної кваліфікації, соціального захисту окремих соціальних груп, у тому числі і молодих людей, спостерігаються міграційні процеси серед них.

Отже, молодіжна політика тієї чи іншої держави має бути складовою загальної цілісної концепції розвитку окремого суспільства. А політична

культура в демократичному суспільстві повинна спрямовуватися на виховання молоді, що неодмінно має спиратися на українські традиції, ментальність, історію, без яких неможливе формування політичної культури молодих громадян.

Таким чином, можна дійти висновку, що політична культура України перебуває на перехідному етапі, тому її формування та розвиток відбувається досить повільно, але все-таки цілеспрямовано. І можемо з упевненістю сказати, що цей процес перебуває в безпосередній залежності від ефективності демократичних перетворень у всіх сферах суспільного життя і підвищення інтенсивності міжкультурного обміну.

Політична свідомість та політична культура є одними з найважливіших складових політичного життя, що визначають його зміст та напрямки розвитку.

Будучи відповідними різновидами суспільної свідомості й культури, що мають власний предмет і механізм формування, вони характеризують духовну здатність людини до спеціалізованої політичної діяльності. За допомогою політичної свідомості та політичної культури індивід спроможний адаптуватися у політичному просторі і здійснювати у ньому специфічні функції соціальної взаємодії, політичної участі й управління.

Саме аналіз політичної свідомості та політичної культури дозволяє нам зрозуміти, чому окремі соціальні групи і навіть цілі народи поводять себе по-різному в однакових політичних умовах, по-різному оцінюють одні й ті самі явища політичного життя.

У цих феноменах відбивається зв'язок поколінь, вплив традицій. Завдяки ним людина входить до суспільного та політичного життя, бере участь у суспільній взаємодії. Отже, політична свідомість та політична культура мають велике функціональне навантаження.

Отже, політична культура та політична свідомість поступово стають не лише головним інструментом пояснення поточних соціополітичних трансформацій для політологів і соціологів, але й важливою передумовою соціально-економічного зростання суспільства, мірою соціального прогресу чи регресу. Відродження духу українця, який жадає волі, самореалізації, — важливе завдання сучасних політиків.

Саме тому необхідні одночасні перетворення в економічній, політичній і соціальній сферах з урахуванням духовного рівня суспільства.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Поняття політичної культури та її структура.
2. Типи політичної культури.
3. Функції політичної культури.
4. Політична культура сучасної України.
5. Класифікація політичної свідомості.

ЛЕКЦІЯ 11.

СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ

Поняття, функції політичної ідеології

Головний зміст, загальні цілі і соціальне призначення політики обґрунтовується політичною ідеологією. Поняття «ідеологія» (від грец. *idea* — ідея, образ і *logos* — учення) вперше ввів в науковий обіг французький філософ і політик А. Дестют де Трасі (1754–1836 рр.) в багатотомній праці «Елементи ідеології». У його розумінні ідеологія — це вчення про ідеї, які є основними принципами держави, права і виховання.

В епоху Просвітництва це поняття набуло негативного забарвлення як неадекватна реальності свідомість, заснована на релігійних і інших забобонах, що протистоїть раціональному, об'єктивному пізнанню дійсності. Таке негативне ставлення до ідеології було закріплене і подіями Великої французької революції, коли мало місце масове знищення людей в ім'я ідеологічних абстракцій. І лише з часом ідеологія отримала визнання.

Спираючись на досягнення сучасної політологічної думки, **політичну ідеологію можна визначити як систематизовану сукупність ідей, що належать до проблем влади і устрою суспільного життя, служать закріпленню або зміні існуючих суспільних інститутів і відносин та відображають інтереси певних груп (верств, класів).**

Носіями ідеології виступають, як правило, досить великі суспільні групи. Це, перш за все, класи: буржуазія, робітничий клас, дрібна буржуазія, інтелігенція, селянство, а також нації. Проте існують і ідеології не класові чи національні за змістом, а ті, що орієнтуються на певні цінності. Наприклад, ідеологія анархізму (дослівно — безвладдя) залучає до своїх лав прибічників максимальної свободи особи, не обмеженої жодною формою влади. Ідеологію «зелених» «сповідають» представники найрізноманітніших соціальних груп, що орієнтуються на постматеріальні цінності.

Ідеології, що існують в суспільстві, відображають його соціальну диференціацію, характер і гостроту соціальних, економічних, політичних, релігійних, ціннісних та інших конфліктів. Найбільш гостра боротьба ідеологій відбувається в країнах з глибокими системними соціальними конфліктами, пов'язаними з проблемами перебудови суспільства.

Характерні риси ідеологій — груповий егоїзм, ідеалізація, прикрашання місця і ролі даної групи в суспільстві, її протиставлення іншим групам (класам), гіпертрофоване вираження її інтересів, неповага до інтересів інших верств (яскравий приклад — марксизм із його вченням про пролетаріат як гегемон у революційних перетвореннях суспільства і диктатуру пролетаріату, що виражає інтереси всіх верств суспільства). У суспільстві ідеології можуть відігравати різну роль — і негативну, і позитивну, можуть гальмувати нагальні соціальні проблеми, штучно підтримувати класові, національні, релігійні й інші конфлікти. Особливо це характерно для політичних систем, що не допускають плюралізму ідеологій, їх вільного змагання за вплив на суспільну свідомість. Але і в розвинених демократичних суспільствах роль ідеологій не завжди є однозначно позитивною. Та все ж різноманітність і суперечність суспільних інтересів і цінностей, що знаходить своє вираження і теоретичне обґрунтування в різних ідеологіях, конституують ідеології як необхідний компонент сучасного суспільства. Конструктивна роль ідеологій визначається їх базуванням на загальнолюдських цінностях і національних інтересах.

Функції ідеології

*Як один із компонентів політики, ідеологія відіграє важливу роль у соціальному житті, виконуючи **низку функцій**:*

- *відображення суспільного життя, соціальних умов та інтересів.* Але слід пам'ятати, що ідеологія тенденційно відображає дійсність і більшою чи меншою мірою містить утопічні ідеї, ілюзії або навіть прямі фальсифікації. Та все ж без зв'язку з реальністю та істинності хоча б частини знань, що містяться в ній, ідеологія не змогла б активно впливати на життя суспільства;
- *конструювання форм і моделей державного і суспільного устрою.* Розробляючи певні суспільні ідеали і цілі, ідеологія передбачає реальні політичні і соціальні зміни. Наприклад, ідеї розподілу влади, поваги і захисту державою прав людини та ін. до своєї політичної реалізації виступали складовою частиною ліберальної ідеології;
- *вираження і захист колективних інтересів і цінностей.* Формулюючи і захищаючи систему колективних цінностей, ідеологія дає позитивну або негативну оцінку різним суспільним явищам;
- *нормотворчість і регуляція поведінки.* Ідеологія формує певні зразки індивідуальної і колективної поведінки, що стає, в разі перетворення на пануючу, ціннісною базою законотворчості. Наприклад, лібералізм

орієнтується на індивідуалістичні норми поведінки, консерватизм — на традиціоналістичні, марксизм — на колективні;

- *інтеграція групи*. Обґрунтовуючи і виражаючи інтереси, визначаючи шляхи їх здійснення і пропонуючи відповідні зразки поведінки, ідеологія об'єднує індивідів у єдину спільність. Найяскравіше інтеграційна функція виявляється в національних ідеологіях, що прагнуть згуртувати всіх представників нації для досягнення загальних цілей;
- *мотивація поведінки політичних лідерів і членів групи*, що дозволяє активно впливати на політику і життя суспільства в цілому. Ідеологічна мотивація може виявлятися в прийнятті політиками тих або інших рішень під впливом імперативів ідеології, в голосуванні громадян за партії, що представляють ту або іншу ідеологію.

У сучасному світі існує велика кількість різних ідеологій, але в наші дні найбільш впливовими є **лібералізм, консерватизм, соціалістична і націоналістична політичні ідеології**.

Лібералізм

Виникнення лібералізму відноситься до періоду кризи феодалізму, епохи перших буржуазних революцій XVII–XVIII ст. і пов'язано з боротьбою третього стану — буржуазії проти станового ладу, феодальних обмежень, утисків аристократії, абсолютистської держави, духовного панування церкви. У витоків ліберальної ідеології стоять англійські просвітники XVII ст. **Т. Гоббс і Дж. Локк** і XVIII — **А. Сміт і І. Бентам**, французькі **Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо**, німецькі — **І. Кант і В. Гумбольдт**, американські — **Т. Джефферсон, Д. Медісон**. Серед українських мислителів ідеологію лібералізму розвивали в XIX–XX ст. **М. Драгоманов, Б. Кістяковський** та ін. Сутнісні риси лібералізму визначаються етимологією самого слова (лат. *liberalis* — вільний).

Найголовнішими принципами лібералізму є такі:

У політичній сфері:

- свобода особи, пріоритет індивіда перед державою, визнання права всіх людей на самореалізацію. Слід зазначити, що в ідеології лібералізму індивідуальна свобода збігається з політичною свободою і «природними правами» людини, найголовніші з яких — право на життя, свободу і приватну власність;
- обмеження сфери діяльності держави, захищеність приватного життя (перш за все — від свавілля держави); «приборкання» держави за допомогою конституції, яка гарантує свободу дій особи в межах закону;

- принцип політичного плюралізму, свобода думки, слова, переконань;
- розмежування сфери діяльності держави і громадянського суспільства, невтручання першої у справи останнього;

В економічній сфері:

- недоторканність приватної власності;
- свобода індивідуальної і групової підприємницької діяльності, саморегулювання економіки за законами конкуренції і вільного ринку, невтручання держави в економічну сферу.

У духовній сфері:

- свобода совісті, тобто право громадян сповідати (або не сповідати) будь-яку релігію;
- право формулювати свої етичні обов'язки та ін.

У своїй класичній формі лібералізм затвердився у державному устрої Великобританії, США, Франції і низці інших європейських держав в другій половині XIX ст. Але вже наприкінці XIX — на початку XX ст. має місце спад впливу ліберальної ідеології, що трансформувався в кризу, яка тривала до 30-х рр. XX ст. Це було пов'язане з новими суспільно-політичними реаліями цього періоду. З одного боку, залишена без державного контролю вільна конкуренція призводила до самоліквідації ринкової економіки, розорення дрібних і середніх підприємств у результаті концентрації виробництва і утворення монополій; з іншого, необмежене право власності викликало потужний робітничий рух, економічні і політичні потрясіння, що мало особливий прояв у кінці 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. Все це і змусило переглянути деякі ліберальні настанови і ціннісні орієнтири. **У межах класичного лібералізму формується неолібералізм, зародження якого багато вчених пов'язують із діяльністю американського президента Ф. Д. Рузвельта (1933–1945 рр.). Переосмислення торкнулося перш за все економічної і соціальної ролі держави. В основі нової форми лібералізму — ідеї англійського економіста Д. Кейнса (1883–1945 рр.). Неолібералізм склався в другій половині XX ст.**

Основні риси неолібералізму:

- зберігається прихильність основним постулатам лібералізму: свобода і права особи, рівноправ'я всіх громадян, конституціоналізм, приватна власність і підприємництво як основа господарського життя та ін.;
- допускається державне втручання для стабілізації ринкової економіки, оскільки дія механізму вільної конкуренції не забезпечується автоматично (формування монополій, кризи в економіці, інфляція тощо порушують механізм ринкового саморегулювання);
- державне втручання обмежується лише встановленням «меж», у яких розгортається економічна діяльність і які створюють сприятливі

умови для дії конкурентних механізмів (тобто неоліберальна концепція не передбачає безпосереднє державне регулювання економічних процесів, а обмежується лише підтримкою механізмів ринкового саморегулювання);

- обмежене державне регулювання виявляється не лише в економіці, але і в соціальній сфері: передбачається перерозподіл частини доходів через систему податків і державної допомоги на користь менш забезпеченим верствам населення, зміцнення в суспільстві соціальної справедливості.

Висновок: *сучасний неолібералізм зберігає прихильність основним принципам лібералізму і є здатним в умовах нових суспільних реалій скоригувати низку важливих соціально-економічних постулатів, адаптувавши багато нових ідей, у тому числі і характерних для інших ідеологій — соціалістичної, соціал-демократичної, неоконсервативної. Найбільш яскравим прикладом втілення в політичну практику ідеології неолібералізму є діяльність демократичної партії США.*

Консерватизм

Консерватизм (лат. *conservo* — зберігати) — ідеологія, націлена на збереження і підтримку існуючих форм суспільного життя (соціально-економічного і політичного устрою, культурного середовища, традиційних і духовних цінностей). Оформлення консерватизму в певну систему поглядів відноситься до кінця XVIII — початку XIX ст. і було реакцією на досить широке розповсюдження ліберальних ідей, але перш за все — на перетворення, викликані Великою французькою революцією 1789 р. На початковому етапі свого становлення ця ідеологія відображала інтереси світських і церковних феодалів, обурених «зухвалістю» ліберальної думки і політичною практикою французьких революціонерів, що прагнули змінити існуючий порядок, освячений віковою історією. Послідовники цієї течії виступали проти суспільного прогресу і демократії, за збереження традиційних інститутів (сильної авторитарної держави, впливової церкви, феодальної власності), за ієрархічний устрій суспільства, заснований на природній нерівності і традиційних привілеях, дбайливе ставлення до сталих традицій тощо.

Засновником консерватизму вважається англійський громадський діяч **Е. Берк** (1729–1797 рр.), що виклав свої погляди в роботі «Роздуми про Французьку революцію», яка і сьогодні вважається «Біблією» консерватизму. До основних цінностей консерватизму він відносив:

- культ традицій, національної культури, моралі, патріотизму;
- пріоритет інтересів держави над інтересами особи;
- сильна ієрархічна держава;
- авторитет церкви, сім'ї, школи;
- прагматизм, здоровий глузд;
- поступовість і обережність процесу соціальних змін;
- спадкоємність у розвитку;
- історична єдність минулого, сьогодення і майбутнього;
- свобода і відповідальність.

На основі цих поглядів Берка та інших мислителів і політиків у XIX ст. склався стійкий комплекс консервативних ідей і цінностей, що отримали назву класичного консерватизму.

Основні риси консервативної ідеології:

- визнання недосконалості людської природи і обмеженості можливостей людського розуму в пізнанні суспільства;
- ефективна державна влада. У зв'язку зі своєю природною недосконалістю людина не може жити без держави та інших соціальних інститутів: держава покликана стримувати властиві людям і окремим групам егоїзм, підтримувати соціальний мир і піклуватися про загальне благо. Без такої ролі держави на суспільство чекає або громадянська війна, або необмежене панування однієї групи. Успішно виконувати свої функції може лише сильна, авторитетна, але не диктаторська держава;
- інтереси держави, нації є вищими за інтереси індивіда чи будь-якої соціальної групи;
- у економічній сфері — святість приватної власності, орієнтація на розвиток приватного підприємництва;
- соціальна рівність є протиприродною для суспільства, оскільки сама природа людини обумовлює нерівність — між чоловіками і жінками, працелюбними і ледачими, розумними і посередніми людьми тощо. Тому нормальне суспільство природно відтворює нерівність, яка у свою чергу стимулює змагання між людьми, що сприяє здоровому розвитку суспільства за умови авторитетного контролю держави. Рівність повинна існувати лише в сфері моралі і добродетності, і всі зобов'язані виконувати свої обов'язки;
- функціонування суспільства регулюють не лише закони, але і звичаї, традиції;
- концепція єдності минулого, сьогодення і майбутнього, спадкоємності в оновленні соціальних зв'язків, що передаються від предків до

нащадків. Майбутнє багато в чому визначається минулим, тому важливе значення надається формуванню історичної свідомості своїх народів, шанобливому ставленню до минулого;

- відмова від революційних перетворень і орієнтація на поступові зміни в суспільстві, що надає можливість їх подальшого коригування, забезпечує стабільність;
- ідея прогресу не заперечується, але необхідно, аби розвиток був органічним і майбутнє не знищувало минуле.

Аналізуючи основні постулати класичного консерватизму, необхідно звернути увагу на його головну рису — **традиціоналізм**. Слід підкреслити, що консерватори розглядають традиції не як орієнтацію на минуле, а як умову спадкоємності і зв'язку минулого, сьогодення й майбутнього, тобто використання досягнень предків для поліпшення життя нинішніх і прийдешніх поколінь. Увага до традицій допомагає формувати історичну свідомість, що дає можливість пояснити витoki і причини сучасних явищ, ставити реальні, вільні від утопізму цілі. **У той же час дбайливе ставлення до традицій зовсім не означає заперечення необхідних суспільних змін, але вони доцільні лише тоді, коли існуючі принципи довели свою неспроможність.** Підкреслюється також, що при оновленні суспільства необхідно не відмовлятися скороспішно від «застарілих» принципів, а серйозно думати над тим, що зберегти і передати в майбутнє.

Важливим поняттям для консерваторів є «порядок», що протистоїть хаосу і лише за наявності якого можливі «добрі справи» (Берк). Особлива роль у підтримці порядку відводиться державі, яка відокремлена від суспільства і ставиться над ним.

Через таке широке тлумачення традиціоналізму, порядку, свободи індивіда та інших принципів соціальна база консерватизму з часом значно розширюється: його послідовниками стають не лише представники «приречених» соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного розвитку, але і прагматично налагоджені сили різних соціальних прошарків, що прагнуть порядку, стабільності і заперечують невизначеність, непередбачуваність скороспішних змін.

Широкого поширення консерватизм набув у 70-і рр. ХХ ст., що багато дослідників пов'язують із трансформацією деяких його ідей і формуванням нової течії — неоконсерватизму, риси якого виявилися в США в період президентства республіканця Р. Рейгана (1981–1989 рр.), в Англії — прем'єрства М. Тетчер (1979–1990 рр.), в Німеччині — канцлерства Г. Коля (1982–1998 рр.), що очолив блок ХДС–ХСС.

У пошуках шляхів вирішення «хворих» питань сучасності (економічні кризи, політична нестабільність, зростаюча залежність людини від технічної сфери, руйнування традиційних міжособистісних зв'язків, зростання антисоціальної поведінки та ін.) консерватори дещо відновили свій ідеологічний арсенал.

Основні риси неоконсерватизму:

- як і раніше, наполягаючи на необхідності формування сильної влади і збереження в суспільстві позицій сильної держави, неоконсерватори, вбачаючи головні причини багатьох негативних явищ у надмірному втручанні держави у справи громадянського суспільства, пішли на деяке обмеження державного інтервенціонізму;
- сила держави — у її професіоналізмі й моральності;
- як противники зрівнювального розподілу благ, вимагають скорочення соціальних програм, оскільки переконані, що перетворення держави на «дійну корову» розбещує людину, а ідеологія самостійності розвинутої особистості, здатної відповідати за себе, досягати успіху, не покладаючись на протекцію будь-кого, сприяє її розвитку;
- зміцнення моралі, сім'ї і релігії; повернення до випробуваних традиційних цінностей допоможе людям знайти духовну рівновагу, звільнитися від соціального утриманства та активізувати власні зусилля на забезпечення свого добробуту;
- активізація у сфері міжнародної політики; посилення впливу своєї країни, перетворення її на світову державу вважається вищою метою, якій мають бути підпорядковані інтереси всіх громадян.

Поняття «консерватизм» і «лібералізм» у недалекому минулому, значною мірою завдяки марксистським трактуванням, розумілися в негативному сенсі. Якщо лібералізм ототожнювався із зайвою терпимістю, то консерватизм вважався реакційною ідеологічною течією, для якої характерна прихильність до всього застарілого в суспільному житті. Останніми роками спостерігається зростання інтересу до цих течій. Відмовляючись від найбільш догматичних постулатів, взаємно збагачуючись, запозичуючи деякі соціалістичні ідеї, ці політичні течії стають привабливими для широких верств населення. Тому приклади — перемога консерваторів на виборах у Франції у 2007 р. (**Н. Саркозі**), в Німеччині — у 2005 р. (**А. Меркель**) та ін. Але і оновлені ліберальні цінності не втрачають свого значення, про що свідчить перемога на президентських виборах у США в 2008 р. демократа **Б. Обами**.

Соціалістична ідеологія

Соціалізм (від лат. *socialis* – суспільний) – вчення про перетворення суспільства, що базується на приватній власності і експлуатації, у суспільство, в якому панує соціальна рівність, що досягається шляхом ліквідації приватної власності (як основи експлуатації і соціальної нерівності) та побудови ладу, в якому суспільна (соціалістична) власність на засоби виробництва стає економічною основою здійснення принципів соціальної справедливості.

У своєму розвитку ця ідеологія пройшла декілька етапів. Перші спроби ідеологічно обґрунтувати перетворення суспільства на основах колективізму (суспільної власності) відносяться до епохи Відродження і пов'язані з іменами великих гуманістів XVI ст. – англійського державного діяча і мислителя **Т. Мора** (робота «Утопія») та італійського поета, філософа і політичного діяча **Т. Кампанелли** (робота «Місто сонця»). У їхніх творах, написаних у період кризи феодалізму, були висловлені ідеї, спрямовані на перебудову існуючого ладу на колективних засадах, виражені в утопічно-літературній формі. **Цей напрям в історії розвитку соціалістичної думки отримав назву раннього утопічного соціалізму.**

У першій третині XIX ст. в умовах швидкого розвитку капіталістичних відносин, що приводить до різкої поляризації суспільства на бідних та багатих і зростання робітничого класу, з'являється новий напрямок у розвитку соціалістичної ідеї – **критично-утопічний соціалізм**. Його представники у своїх роботах різко критикували капіталізм, захищали інтереси найманих робітників і запропонували концепцію перетворення суспільних відносин на основі соціалістичної власності і соціальної рівності (французи **А. Сен-Сімон** (1760–1825 рр.) і **Ш. Фур'є** (1772–1837 рр.) і англієць **Р. Оуен** (1771–1851 рр.). Оскільки основними методами втілення своїх ідей в реальне життя вони вважали просвітництво, виховання, переконання, розвиток освіти та науки й інші мирні шляхи суспільного перетворення, *цей напрям отримав ще назву «просвітницького» соціалізму.*

Подальший розвиток соціалістичної ідеології належить до другої половини XIX ст. і пов'язаний з іменами німецьких філософів і суспільно-політичних діячів **К. Маркса** (1818–1883 рр.) і **Ф. Енгельса** (1820–1895). **Вироблене ними учення отримало назву «марксизм», який було проголошено науковим соціалізмом (на відміну від попередніх соціалістичних утопій).** В центрі марксистського учення – шляхи досягнення ідеалу вільної особи, проблема, що хвилювала людство у всі часи, але особливо гостро постала в епоху Просвітництва. У вирішенні цієї проблеми К. Маркс

і Ф. Енгельс спирались на соціалістичну ідею, але вони відкинули «просвітницькі» методи, а основним «інструментом» вважали соціалістичну революцію, яка, змінивши економічне і соціально-політичне середовище, створить сприятливі умови для формування вільної особи.

Основні положення марксистської політичної теорії:

- **соціалізм** — перша, нижча фаза комуністичної суспільно-економічної формації, що приходить на зміну капіталізму в результаті класової боротьби пролетаріату (як найбільш пригніченого і тому найбільш зацікавленого в наслідках) в її вищій формі — революції (учення про класову боротьбу і революцію — основне ядро в марксизмі);
- **усуспільнення власності і побудова ладу, в якому суспільна власність** на знаряддя і засоби виробництва стане основою ліквідації експлуатації і здійснення принципів соціальної справедливості;
- **встановлення диктатури пролетаріату** як знаряддя соціалістичних перетворень;
- **керівна роль робітничого класу і його партії** у побудові нового суспільства;
- **відсутність плюралізму в політичному житті**, оскільки вважається, що інтереси робітничого класу відображають інтереси всіх інших класів і соціальних груп;
- **соціалізм** — лад не зовсім досконалий: ще зберігаються класи (робітники і селяни) як наслідок існування **суспільної власності** в двох формах (державна і кооперативно-колгоспна); хоча між цими класами немає антагоністичних протиріч, але існує різниця в умовах життя, формі оплати праці та ін. Недосконалість виявляється і в інших сферах: неподолана різниця між фізичною і розумовою працею, між містом і селом тощо.

Після завершення побудови соціалізму (першої фази комуністичної формації) наступною стадією мав бути **комунізм** (друга, вища фаза цієї формації), якій притаманні такі риси:

- **відсутні класи** (внаслідок панування єдиної комуністичної форми власності);
- **подолана різниця** між містом і селом, між фізичною та розумовою працею;
- **не існує релігії**;
- **зникає держава**;
- **високий рівень виробництва і справедливі суспільні відносини** забезпечують умови для всебічного вільного розвитку особи.

Визначальний принцип цієї ідеології, що є фундаментом для реалізації ідеалу суспільного устрою, — відношення до приватної власності. Якщо

лібералізм розглядає приватну власність як головний двигун конкуренції, забезпечення добробуту і свободи людини, марксизм розглядає її як головне джерело експлуатації і соціальної дискримінації найманої праці, що і обумовлює вимогу її повної ліквідації. Для реалізації такого суспільного ідеалу, де пануватиме суспільна власність, виникає потреба у посиленні ролі держави, яка виступає як найважливіше знаряддя необхідних економічних перетворень і встановлення соціальної рівності й соціальної справедливості. Але, на відміну від лібералізму, який обмежується рівністю всіх перед законом, марксизм висуває своє розуміння рівності: на основі розподілу суспільних благ по праці і створення приблизно однакових можливостей у сфері освіти, охорони здоров'я та ін.

У поширенні марксистських ідей і підготовці передумов для створення масових соціалістичних робітничих партій важливу роль зіграли I Інтернаціонал — Міжнародне товариство робітників (1864–1876 рр.), заснований і керований К. Марксом і Ф. Енгельсом, і II Інтернаціонал — Міжнародне об'єднання соціалістичних партій (1889–1914 рр.), заснований Ф. Енгельсом. На початку XX ст. у марксизмі відбувся розкол на дві протилежні гілки — ленінізм і соціал-демократизм.

Ленінізм. Ця течія пов'язана з діяльністю російського марксиста В. І. Ульянова-Леніна (1870–1924 рр.), засновника більшовицької партії, яка виникла внаслідок розколу Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)* на її другому з'їзді у 1903 р. в Лондоні на дві фракції — більшовиків на чолі з В. Леніним і меншовиків на чолі з Л. Мартовим.

Очолована В. Леніним фракція РСДРП, що отримала назву «більшовиків», оголосила себе справжньою спадкоємницею марксизму, узявши у свій арсенал основні його положення без критичного переосмислення.

Центральне місце в ленінській політичній доктрині займає питання про класову боротьбу — одне з найголовніших питань марксизму, а також концепція соціалістичної революції. Ленін не тільки проігнорував одне із важливих положень класиків марксизму — про одночасний революційний перехід до соціалізму найрозвинутіших країн, а й не звернув увагу на їхнє висловлювання про різноманітні форми класової боротьби робітничого класу за свої інтереси, у тому числі і мирні (в межах професійного руху тощо). Вислів К. Маркса: «Революція — локомотив історії» — сприймався буквально, але не було звернуто увагу на таке застереження Ф. Енгельса: «В будь-якій революції неминуче допускається багато дурниць». Те ж саме відноситься й до питання про «злам» державної машини, що на початку

* РСДРП була заснована на I з'їзді в 1898 р. (Санкт-Петербург).

своєї діяльності К. Маркс і Ф. Енгельс наполегливо відстоювали, а пізніше дійшли висновку, що поступово можуть складатися умови, коли буржуазія шукає собі союзників, з якими може ділити владу, а за певних умов — навіть може її уступати. У таких випадках, на думку класиків, державу слід не «ламати», а «перетворювати». Не взяв до уваги В. Ленін і критичне ставлення до основних положень марксизму (революція, диктатура пролетаріату, панування соціалістичної власності) з боку «політичних спадкоємців» К. Маркса і Ф. Енгельса — К. Каутського і Е. Бернштейна, керівників II Інтернаціоналу (саме вони отримати від Ф. Енгельса науковий архів класиків, і саме вони виконали останню волю Ф. Енгельса: спустили урну з його прахом у море). Таким чином, ленінізм беззастережно сприйняв основні догмати марксизму:

- вчення про революційний перехід від капіталізму до соціалізму;
- необхідність зламу старої (буржуазної) державної машини і встановлення диктатури пролетаріату;
- ліквідація приватної власності на засоби виробництва і перебудова на цій основі суспільних відносин;
- керівна роль у всіх перетворювальних процесах робітничого класу і його партії.

«Творчий розвиток» марксизму В. Ленінін виявився у таких напрямках:

- відмова від одного із засадничих марксистських принципів — одночасного переходу до соціалізму найбільш розвинених країн;
- розробка вчення про можливість перемоги соціалістичної революції в одній, окремо взятій країні, в епоху імперіалізму;
- ідея про «слабку ланку» в ланцюзі капіталістичних держав (такою В. Ленін вважав царську Росію, в якій, на його думку, були найсприятливіші умови для здійснення соціалістичної революції);
- розробка концепції держави диктатури пролетаріату, методів її діяльності.

Ленінізм став ідеологічною основою Жовтневої революції 1917 р. в Росії і побудови соціалізму в СРСР, а після Другої Світової війни — у Центральній і Східній Європі та низці азіатських країн. Неefективність системи, заснованої на насильницьких тоталітарних принципах у всіх сферах — економічній, політичній, культурній та ін., зневага до фундаментальних законів економіки, заідеологізованість призвели на межі 80–90-х рр. до розпаду СРСР, краху соціалістичного ладу в більшості країн світу, які спиралися на марксистсько-ленінську теорію в її догматичному варіанті (виняток складає КНР, але ця країна ще з кінця 50-х рр. почала поступово відходити від радянської системи).

Соціал-демократія, як один з напрямів соціалістичної ідеології, виникла наприкінці XIX ст. у надрах марксизму і в своєму розвитку пройшла три етапи. **На першому етапі (80–90-і рр. XIX ст.)** велика частина соціал-демократичних партій були об'єднані в II Інтернаціоналі, створеному Ф. Енгельсом у 1889 р. На цьому етапі партії розділяли основні марксистські принципи щодо революційного шляху переходу до соціалізму, насильницьких форм перетворення суспільних відносин і ролі диктатури пролетаріату в цих процесах. Але вже в кінці XIX — на початку XX ст. починається критичне переосмислення марксистської теорії, пов'язане з іменами відомих діячів німецького робітничого руху: **Ф. Лассаля** (1825–1864 рр.), **Е. Бернштейна** (1850–1932 рр.) і **К. Каутського** (1854–1938 рр.) — саме вони і вважаються родоначальниками соціал-демократії. **Ф. Лассаль** висунув положення про можливість мирного переходу до соціалізму на основі загального виборчого права (що суперечило марксистському принципу про роль революції), а також розглядав державу як інститут, що стоїть над класами (це йшло врозрід із марксистською концепцією про державу як апарат насильства одного класу над іншим).

Е. Бернштейн і К. Каутський стали агітувати проти таких марксистських положень, як класова боротьба, соціальна революція і диктатура пролетаріату (у газетах «Соціал-демократ» і «Нойе цайт», що видавалися ними).

Другий етап у розвитку соціал-демократичної думки (перша третина XX ст.) — дуже складний. На початку XX ст. відбувається розкол соціал-демократії на три течії: *права (опортуністична — «погоджувальна», за висловом В. Леніна)*, *ліва (революційна)* і *центристська (яка коливалася між «правими» і «лівими»)*. Цей розкол був виражений і організаційно: у 1919 р. «ліві», очолювані Леніним, створили Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал (1919–1943 рр.), який інколи називають III Інтернаціоналом; «праві» в 1920 р. проголосили про відродження II Інтернаціоналу (що практично припинив свою діяльність у роки Першої світової війни). У 1923 р. була зроблена спроба об'єднання «правих» і «центристів» створенням Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу (РСІ). Проте діяльність соціал-демократичних партій у складних соціально-політичних умовах в період між двома світовими війнами не була розгорнута, а в 1940 р. РСІ припинив своє існування (після окупації фашистами Брюсселю, де розташовувалася штаб-квартира РСІ).

Третій етап припадає на післявоєнний час. На цьому етапі завершується формування соціал-демократичної доктрини, що значною мірою пов'язано з діяльністю Соцінтерну, відновленого в 1951 р. на міжнародному конгресі, що відбувся у Франкфурті-на-Майні. У прийнятій на цьому конгресі

«Франкфуртській декларації» Соцінтерна було відкрито заявлено про відмову від марксизму як ідейно-теоретичної основи робітничого руху і проголошено перехід до реформізму.

Якнайповніша сучасна інтерпретація соціал-демократичної ідеології міститься у висунутій Соцінтерном концепції «демократичного соціалізму» (термін ввів К. Каутський), яка повинна стати основою для перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне. У 1989 р. у Стокгольмі було прийнято новий програмний документ — «Декларацію принципів», у якому розкривається зміст концепції демократичного соціалізму.

Характерні риси соціал-демократичної доктрини:

- соціалізм — суспільний лад, який досягається не внаслідок класової боротьби і революційної ліквідації капіталізму, а шляхом реформ;
- у економічній сфері: збереження приватної власності і функціонування інших форм власності, тобто підтримка ідеї змішаної економіки;
- державне регулювання економікою;
- націоналізація найбільших підприємств і компаній;
- самоврядність робітничих колективів і фермерів;
- участь профспілок у розробці національної економічної політики;
- участь трудящих у прийнятті рішень на рівні компаній і підприємств;
- розробка і підтримка соціальних програм, спрямованих на забезпечення зростання середнього класу, досягнення вищого рівня політичної, соціальної, економічної свободи, соціальної рівності і справедливості, особливо у сфері освіти, охорони здоров'я, культури та інформації;
- у міжнародній сфері — розробка і підтримка програм, що забезпечують стабільність в світі.

Як впливає із основних документів Соцінтерна, демократичний соціалізм — це «суспільна модель, яка на базі парламентської демократії і правової держави поступово крок за кроком усуває недоліки і класову роз'єднаність, здійснює демократію в державі, економіці і суспільстві ... так само як і особисту і духовну свободу, і тим самим завойовує і охороняє свої цінності: свободу, справедливість і солідарність».

На сучасному етапі соціал-демократична ідеологія — одна із трьох найбільш впливових: вона об'єднує партії цієї спрямованості в більш ніж ста державах світу. Найбільший успіх соціал-демократія досягла в країнах Західної і Північної Європи. У своїх країнах вони вирішують поставлені завдання (соціальне забезпечення, захист трудових та громадянських прав) шляхом поступових реформ, участі у державній владі та ін.

Соціал-демократи, виробивши загальну позицію за багатьма міжнародними політичними і економічними питаннями, реально впливають на

розвиток Європи і світу. Всім відомі імена Віллі Брандта (голова Соцінтерну, федеральний канцлер ФРН у 1969–1974 рр.), Улофа Пальме (прем'єр-міністр Швеції в 1969–1976 рр. і 1982–1986 рр.), Франсуа Міттерана (президента Франції в 1981–1995 рр.), Феліпе Гонсалеса (перший секретар Іспанської соціалістичної робітничої партії, що очолював іспанський уряд у 1982–1996 рр.), Тоні Блера (прем'єр-міністра Великої Британії в 1997–2007 рр.) та ін.

Соціалістичні ідеї розділяють і партії інших напрямів: «зелені» (у ФРН вони входили в коаліційний уряд до 2006 р., який очолював соціал-демократ Г. Шредер); християнські партії, що проповідують ідею позбавлення трудящих від експлуатації і бідності шляхом морально-релігійного самовдосконалення, збереження приватної власності і осуджують класову боротьбу і соціальні революції.

Націоналістична ідеологія

Націоналізм як ідеологія виник у XVIII ст., у період створення величезних колоніальних імперій, як форма протесту проти національного пригноблення і безправ'я. Надалі він виявився в різноманітності форм і змісту. Діапазон його політичної конкретизації може вбирати в себе як антигуманні, антилюдські доктрини (фашизм, расизм, нацизм), так і національно-демократичну спрямованість ідеологій пригноблених народів, найважливіші проблеми для яких — етнічне виживання й уникнення насильницької асиміляції, звільнення від колоніалізму і створення незалежної держави.

Національно-демократична ідеологія, спрямована проти національного пригноблення, колоніальної залежності й різних форм національної дискримінації, відіграє важливу роль в історії народів: сприяє консолідації і звільненню націй, створенню самостійних держав, розвитку національної культури. Така прогресивна, творча сутність націоналізму яскраво виявилася після першої і особливо другої світових воєн, коли внаслідок національно-визвольної боротьби розвалилися світові колоніальні імперії і утворилися десятки незалежних держав в Азії, Африці і Латинській Америці. **Таким чином, націоналізм як національно-демократична ідеологія виявляє прогресивний характер, оскільки сприяє суцільному розвитку свого народу, не утискаючи інтереси і поважаючи гідність інших народів.** Національно-демократична ідеологія набула широкого поширення в країнах Східної Європи після розпаду СРСР, в більшості з них сформовані національно-демократичні уряди (Литва, Латвія, Естонія, Словаччина, Грузія, Чорногорія, Македонія та ін.)

Але націоналізм часто набуває агресивного, руйнівного характеру, коли зміст його ідеології будується на протиставленні націй, визнанні винятковості й переваги власної нації над іншими і прагненні забезпечити їй привілеї за рахунок інших народів (расизм, нацизм, фашизм, шовінізм).

Фашизм — крайня, радикальна форма ідеології націоналізму, що сформувалася в Італії в 20–30-і рр. ХХ ст. під керівництвом **Б. Муссоліні**. До фашистської ідеології примикає націонал-соціалізм, що був офіційною ідеологією гітлерівської Німеччини (поєднавши принципи фашизму з деякими ідеями соціалізму, Гітлер прагнув насильницькими, антилюдськими методами здійснити головну мету нацизму — встановити панування вищої «культуротворчої» арійської раси).

Найважливіші постулати фашизму:

- визнання нації як вищої вічної спільноти, заснованої на єдності крові;
- поділення націй на вищих і нижчих;
- визнання німців, що належать до арійської, нордичної раси, вищою, культуротворчою нацією, оскільки кров, що тече в їхніх жилах, є носієм героїчного духу, творчого генія, відчуття відповідальності й гідності;
- винятковість німецької раси дає їй автоматичне право на здійснення месіанської ролі в історії;
- як найважливіша раса, німці мають панувати над іншими народами;
- оголошення деяких народів «неповноцінними» і такими, що підлягають фізичному винищенню (євреї, цигани);
- у політичній сфері — антидемократичний (фашистський) режим, безмежна влада вождя (фюрера, дуче, каудильйо), який жорстко керує централізованою партією, побудованою на принципах військовій організації;
- мілітаризація економіки і політичної сфери.

Найбільш послідовно фашистська ідеологія здійснювалася в гітлерівській Німеччині, її сателітами — прихильниками були Італія на чолі з дуче Муссоліні та Іспанія на чолі з каудильйо Франко. Хоча антигуманні фашистські режими були засуджені рішенням ООН від 10 грудня 1948 р., у сучасному світі з фашизмом не покінчено: спроби його реставрації у формі неофашизму мають місце в багатьох країнах, у тому числі і в колишніх радянських республіках (Латвії, Естонії, Росії та ін.). Залишаючись на ідеологічних основах «класичного» фашизму, ідеологи його модифікованого варіанта відкидають на задній план гітлерівську тезу про перевагу німців над іншими європейськими народами, і акцент переноситься на спільність білих людей, які протиставляються «кольоровим» народам, що являють «смертельну загрозу» цивілізованим націям.

Одним із варіантів націоналізму є великодержавний шовінізм (від імені літературного героя Н. Шовена, французького солдата, що схилився перед завойовницькою політикою Наполеона I). **Шовінізм, як одна з крайніх форм націоналізму, характерний для великих держав, колоніальних імперій**, що проводили агресивну, завойовницьку політику з метою розширення своїх територій. Для виправдання цієї політики, утримання завойованих народів у лоні свого панування, шовінізм використовує різні методи і засоби, які мають свої відмінні риси в кожній із великих держав (**англійський шовінізм, французький шовінізм, російський шовінізм та ін.**).

Але визначальні принципи цієї ідеології є загальними для всіх великих держав:

- визнання винятковості й переваги своєї нації;
- зневага досягненнями й інтересами «малих» народів;
- виправдання своїх загарбницьких устремлінь «благородними» цілями залучення до вищої культури;
- використання щодо завойованих народів політики «батога» і «пряника» (від прямого насильства, придушення до різних форм «заохочення»), маніпулювання свідомістю та ін.

Практичне втілення шовіністичної ідеології в минулому — політика Великої Британії в африканських країнах, Франції — в Алжирі і В'єтнамі, Росії — в країнах Середньої Азії і Кавказу тощо. Але і в сучасних умовах шовінізм виявляється як на побутовому рівні, так і в політиці деяких великих держав.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Поясніть значення поняття «ідеологія». Які вона виконує функції?
2. Назвіть основні типи політичної ідеології.
3. У чому відмінність між лібералізмом і неолібералізмом, консерватизмом і неоконсерватизмом?
4. Охарактеризуйте основні риси класичного марксизму. Чим відрізняється соціал-демократизм від марксизму?
5. Яка особливість більшовицької (ленінської) версії марксизму?
6. Інтереси яких соціальних груп відображають сучасні консерватори?
7. Чим пояснити ефективність соціал-демократичної теорії і практики?
8. Порівняйте, яке місце відводиться особистості і державі в концепціях лібералів і консерваторів.
9. Які політичні сили сучасної Україні спираються на лібералізм, а які сповідують консерватизм?
10. Які фактори європейської дійсності обумовили появу фашизму?
11. Чим пояснити розповсюдження фашистських ідей у сучасному суспільстві?

ЛЕКЦІЯ 12.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ.

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА І ЛІДЕРСТВО

§ 1. Політична діяльність

1.1. Сутність політичної діяльності

Творцями політики виступають її суб'єкти — різні соціальні групи, соціально-політичні організації, але насамперед — індивіди в процесі політичної діяльності. **Політична діяльність — це свідома, цілеспрямована діяльність індивідів або суспільних груп щодо реалізації своїх інтересів, цілей, участь в управлінні державою, суспільними справами.**

Проблема участі людини в політиці досі залишається дискусійною: одні вважають, що політика — елітарний вид діяльності, інші — що це доступно кожному. Але цілком зрозуміло, що в сучасному світі роль людини як суб'єкта політики має велике значення: людина є первинним суб'єктом політики, оскільки в демократичному суспільстві народ — джерело державної влади. Це виявляється як у різних формах участі громадян у політичному житті, так і в різноманітності можливостей впливу на владу.

Важлива категорія політології — політична суб'єктність: спроможність суб'єкта творити політику, тобто впевнено і достатньо самостійно брати участь у політичному житті відповідно до своїх інтересів. У політико-правовому аспекті суб'єктність має декілька рівнів залежно від ступеня участі індивіда у політичній діяльності:

- *рядовий громадянин із мінімальним політичним впливом, який не бере участі в політичному процесі, не цікавиться політикою (має статус виключно об'єкта політики);*
- *пересічний громадянин, який характеризується високим політичним інтересом і політичною активністю. Він може бути членом суспільного руху або політичної організації;*
- *професійний політик — учасник діяльності в політичних структурах, для якого політична діяльність — не тільки головна спеціальність, джерело засобів існування, а й головний сенс життя;*
- *політичний лідер (формальний і неформальний), який спроможний впливати на інших учасників політичних організацій та структур.*

Слід зазначити, що особа є водночас і об'єктом, і суб'єктом політики. З одного боку, людина, навіть усупереч бажанню, перебуває під впливом політики, а з іншого, як носій певних політичних якостей, залучається до конкретного політичного процесу як представник певної соціальної групи, народу, держави.

1.2. Політична участь: сутність, суб'єкти, форми, типи, мотивація

Одна з форм політичної діяльності — політична участь. На відміну від політичного функціонування, тобто професійної політичної діяльності, **політична участь — це добровільна активність громадян з метою впливу на формування політичних інститутів, функціонування політичної системи та процес прийняття політичних рішень.**

Суб'єкти політичної участі: всі дорослі громадяни, соціальні групи і верстви, конфесіонально, політично згуртовані спільноти.

Враховуючи різні класифікації, можна виокремити такі **форми політичної участі:**

- реалізація електоральних прав (електоральна участь);
- участь у вирішенні специфічних політичних проблем (референдуми);
- партійно-політична діяльність (участь у роботі партій, політичних організацій та ін.);
- громадянська непокора (участь в акціях протесту, відмова виконувати урядові рішення);
- участь у різноманітних політичних акціях (мітинги, демонстрації);
- екстремістські дії (тероризм, погроми).

Типи політичної участі. Залежно від рівня залучення громадян до політики, всі типи політичної участі поділяються на *акти високого та низького залучення*. **Акти низького** залучення передбачають мінімальну активність і базуються на виконанні людьми своїх громадянських обов'язків: голосування на виборах, участь у соціологічних опитуваннях. **Акти високого** залучення потребують значних психологічних, фізичних, економічних зусиль і виявляються в участі у демонстраціях, активній партійно-політичній роботі та ін.

За часовим критерієм політична участь поділяється на *постійну*, тобто громадянин весь час намагається виявляти себе як активний учасник політичних відносин, і *епізодичну*, тобто громадянин поводить себе як «людина політична» від випадку до випадку.

За характером політичної участі прийнято виділяти *автономну* (вільну) і *мобілізаційну* (примусову) участь. Перша форма характерна для гро-

мадян, які добровільно беруть участь у політиці для представлення і відстоювання своїх особистих або групових інтересів. Про мобілізаційну участь можна вести мову тоді, коли громадянин бере участь у політиці під впливом певних стимулів (гроші, продукти, посади та ін.).

Політична участь і політична неучасть — це дві форми політичної поведінки людини, які залежать не тільки від об'єктивних факторів, а й від суб'єктивних характеристик особистості. Завжди слід пам'ятати, що політична участь — це виявлення людиною свого ставлення до політичної системи. Виборчі кампанії в Україні демонструють достатньо високий рівень активності громадян, що свідчить про бажання народу України взяти на себе відповідальність за майбутнє держави. Але в умовах трансформації політичної системи України особливо актуальною залишається проблема підвищення компетентності політичної участі громадян, щоб запобігти прямому маніпулюванню та впливу «чорних технологій».

Мотивація. Сучасна політологія розглядає проблему мотивації політичної діяльності особи комплексно, спираючись на різноманітність потреб та інтересів людини соціально-економічного і ціннісно-ідеологічного характеру, враховуючи особливості психологічні та біологічні, а також освіту, стать, вік, темперамент тощо. Так, дослідження американських вчених визначили суттєву залежність між соціально-економічним статусом індивіда та його політичною активністю: громадяни з більш високими прибутками, більш високою освітою і престижною професією виявили значно більшу готовність до політичної активності, ніж бідні й малоосвічені. Американський політолог С. Верба сформулював так звану модель політичної участі: чим вище соціально-економічний статус, тим вищою є ймовірність політичної участі.

Серед розмаїтості мотивів політичної діяльності особи найбільш значущими вважаються ідеологічні, нормативні та рольові.

Ідеологічний мотив означає, що особа бере участь у політичному житті, поділяючи певні ідеологічні принципи.

Нормативна мотивація пов'язана з правилами, які приписує нормативно-правова підсистема суспільства. У такому випадку політична діяльність завжди легітимна.

Статусно-рольовий мотив пов'язаний із соціальним станом і власною самооцінкою особи.

1.3. Політичне лідерство: сутність, типологія, функції

У перекладі з англійської «лідер» — *leader* — ведучий, провідний. Вивчення проблеми лідерства має прагматичну спрямованість. У першу чергу

воно сприяє розробці методів ефективного керівництва. У західних країнах створені різні психометричні та соціометричні тести та методики, які успішно використовуються на практиці. У сучасному суспільствознавстві існують декілька підходів до трактування політичного лідерства:

1. Лідерство — це вплив, авторитет, влада, контроль над іншими.

2. Лідерство — це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з прийняттям владних рішень, це керівна посада.

3. Лідерство — це вид підприємництва, яке відбувається на політичному ринку. Специфіка такого лідерства в персоніфікації політичного товару, його ототожненні з особистістю конкретного лідера.

4. Політичний лідер — це символ спільноти і взірць поведінки групи, здатний реалізувати її інтереси за допомогою влади.

Таким чином, лідер — це авторитетний член політичної, суспільної організації або групи, здатний об'єднати й керувати організацією, партією, країною, які підтримують його, а власний авторитет і вміння дозволяють йому відігравати істотну роль в соціально-політичних процесах. Можна зробити висновок, що лідерство ґрунтується на соціально-історичній потребі людей в організації та керованості певних елементів соціальної системи для забезпечення нормального функціонування та розвитку.

Багатство поняття лідерства відображається в його типології. Існують різні класифікації лідерства. У залежності від відносин керівника з підлеглими воно може бути або авторитарним, або демократичним. Авторитарне лідерство передбачає одноосібний вплив, оснований на загрозі, застосуванні санкцій та сили. Демократичне лідерство виявляється у врахуванні керівництвом інтересів та поглядів всіх членів групи або організації, передбачає їх участь в управлінні.

Одна з найбільш поширених типологій бере свої витоки з теорії М. Вебера про типи легітимації влади, згідно з якою лідерів поділяють на:

- **традиційних** (вожді племен, монархи) — їх авторитет будується на звичаях, традиціях;
- **раціонально-легальних** — це лідери, вибрані демократичним шляхом;
- **харизматичних** — наділених, на думку мас, особливою благодаттю, видатними якостями, здібностями до керівництва (В. Ленін І. Сталін, Ф. Кастро, М. Ганді, Д. Кеннеді та ін.).

У сучасній політології використовуються чотири узагальнюючі образи лідерів (згідно з типологією М. Херманна):

- **лідер-прапорносець**, який має власний погляд на позиції, «мрію», здатний оволодіти масами (В. Ленін, М. Л. Кінг);

- **лідер-служитель** — завжди виступає в ролі виразника інтересів своїх прихильників, діє, як правило, від їхнього імені (Ф. Міттеран, Н. Назарбаєв);
- **лідер-торговець** — завжди здатний привабливо подати свої ідеї, умовити, як продавець, і запевнити виборців у своїх перевагах (Б. Єльцин, Ю. Тимошенко);
- **лідер-пожежник** орієнтується на актуальні суспільні проблеми, дії визначаються конкретною ситуацією (М. Хрущов, О. Мороз, В. Литвин).

Варто відзначити, що конкретна дійсність, особливо в умовах представницької демократії, формує політичних лідерів із рисами високої загальної культури, порядності й мужності, які відображають загальнонаціональні інтереси і забезпечують вихід своїх народів зі складних ситуацій (**Ф. Рузвельт, Ш. де Голь, Д. Неру, М. Тетчер** та ін.).

Функції лідера прямо залежать від конкретної ситуації. Вони виникають на базі певних потреб та очікувань суспільства, соціальних груп та організацій. Усвідомлення цих потреб виявляється у формі завдань. У цьому аспекті лідеру важливо своєчасно виявити певні потреби, чітко сформулювати цілі, взяти на себе відповідальність за їх реалізацію. Серед різноманітності функцій у конкретних складних ситуаціях особливого значення набувають такі:

- аналітична — глибокий і всебічний аналіз ситуації, що склалася;
- розробка програми дій;
- мобілізаційна (організаторська) — лідер покликаний досягти підтримки суспільства чи групи запропонованого плану дій;
- новаторська — політичний лідер свідомо вносить нові конструктивні ідеї соціального розвитку суспільства;
- інструменталістська — лідер не тільки пропонує програму, а й розробляє механізми для її втілення.

Для нашої країни в минулому були характерні два типи лідерства — традиційний та харизматичний. В умовах трансформації українського суспільства після 1991 р. почався процес формування нового типу лідерства — раціонально-легального. На політичному подіумі «засвітилися» нові «старі» політики, колишні господарники стали політиками, з'явилася нова генерація діячів, рекрутованих з бізнесового світу. Але процес становлення нового типу лідерства знаходиться ще в стадії формування. Маємо впевненість, що найближчим часом у «велику політику» прийде молоде покоління діячів, які матимуть загальнонаціональну підтримку на шляху необхідних реформ.

§ 2. Політична еліта як найбільш високий рівень суб'єкта влади

2.1. Сутність, типологія політичних еліт

В суспільстві діють політичні суб'єкти різних рівнів.

Первинний суб'єкт політики — народ (люди, індивіди), що втілюють владу безпосередньо або через державні й інші політичні інститути. **Вторинний суб'єкт** — держава, політичні партії та інші суспільно-політичні інститути й організації (вони діють від імені народу, тому є вторинними). **Третє «місце»** належить політичній еліті, оскільки вона реалізує свою роль через політичні інститути і організації. Всі ці суб'єкти політики мають різний вплив на саму політику. Окремі громадяни не беруть безпосередню повсякденну участь у політичному житті — ця роль відведена особливій «касті» людей, яку прийнято називати політичною елітою (у перекладі з французького «еліта» — краший, добірний, обраний).

В окремому значенні поняття «еліта» тлумачиться як провідні верстви суспільства, що здійснюють керівництво або досягли значних успіхів у певних галузях суспільного життя (науці, мистецтві, літературі) і відрізняються інтелектуальними, волювими або моральними перевагами порівняно з іншими соціальними групами. У політиці цей термін набув поширення на початку ХХ ст. завдяки працям французького філософа **Ж. Сореля** та італійського соціолога **В. Парето**.

У політології існує безліч шкіл і напрямів стосовно теорії еліт, основоположниками якої на рубежі ХІХ–ХХ ст. були італійські учені **Г. Моска**, **В. Парето** і німецький дослідник **Р. Міхельс** (пізніше представники цього напрямку отримали назву макевіалістського за іменем видатного суспільно-політичного діяча епохи Відродження Н. Макіавеллі). **Приблизно одночасно і незалежно один від одного Г. Моска (1858–1941 рр.) («Основи політичної науки»)** і **В. Парето (1848–1923 рр.) («Трактат про загальну соціологію»)** дійшли висновку, що світом у всі часи через відмінності між індивідами правила і повиння правити вибрана меншість — еліта, наділена особливими якостями, природженими і соціальними, набутими завдяки вихованню і освіті.

Цікаві думки стосовно теорії еліт висловили в цей же час російський громадський діяч і філософ **М. Бердяєв (1874–1948 рр.)** та український політичний діяч і політолог **В. Липинський (1882–1931 рр.)**. М. Бердяєв вивів кількісний показник — *«коефіцієнт еліти»* (високоінтелектуальної частини населення) відносно загального числа грамотних. Якщо коефіцієнт більше 5%, то це означає наявність у суспільстві великого потенціалу розвитку, проте якщо він знижується до 1%, держава гине, оскільки в суспільстві відбувається застій, а еліта перетворюється на касту.

Важливе місце проблема еліти («провідної верстви», «аристократії») займає в спадщині В. Липинського — найвпливовішого і найоригінальнішого українського мислителя після М. Драгоманова. Відстоюючи ідею необхідності створення незалежної держави як основи консолідації української політичної (а не етнічної) нації, Липинський підкреслював: «Без національної аристократії, без сильних і авторитетних провідників і організаторів нації в її важкій боротьбі немає і не може бути нації». Але при цьому він не бачив в аристократії («провідній верстві») замкнуту касту, а вважав, що це активна меншість, яка об'єднує кращих і найактивніших патріотичних представників усіх класів, покликана будувати свою державу і управляти нею.

У СРСР поняття політичної еліти розглядалося як псевдонаукове і буржуазно-тенденційне та вживалося лише в негативному значенні. Це пояснюється тим, що основоположники теорії політичної еліти виходили з рівноправності і рівноцінності або навіть пріоритету політики щодо економіки і соціальної структури суспільства, що несумісне з марксистським економічним і соціальним детермінізмом, котрий трактує політику лише як надбудову над економічним базисом, як концентроване вираження економіки і класових інтересів.

Грунтуючись на сучасному науковому рівні, політичну еліту можна визначити як сукупність відносно інтегрованих груп (або групу осіб), підготовлених до виконання управлінських функцій, що займають керівні посади в суспільних інститутах і безпосередньо впливають на прийняття владних рішень у суспільстві. Тобто політична еліта — найважливіший суб'єкт політичного процесу, оскільки до неї належать особи, що володіють політичною владою відповідно до своєї посади або діяльності, представники бюрократичного апарату, профспілки, партійні діячі, різні групи «тиску», у тому числі і економічного, куди входять власники крупних підприємств, директори, менеджери та ін.

Стосовно питання про витоки формування політичних еліт існують різні точки зору, та все ж визначальними є конкретні історичні умови. Так, для доіндустріального суспільства головним чинником було походження, знатність («еліта крові»); для індустріального — капітал, «еліта багатства»; для інформаційного (постіндустріального) — «еліта знання» (науково-технічна).

Слід підкреслити, що політична еліта, хоча і утворює цілісну спільноту, є складною структурою, в якій кожен елемент відіграє свою роль, що конкретно виявляється в **типології еліт:**

- **за способами приходу до влади** виділяють **легітимні еліти**, які приходять до влади за відкритої підтримки мас, і **нелегальні**, такі, що приходять до влади нелегально, насильницьким шляхом і, пануючи, спираються на насильство;

- *залежно від видів політичної діяльності* еліта буває адміністративною, депутатською, партійною, муніципальною;
- *за ідеологічними цінностями* розрізняють еліту авторитарну, тоталітарну, демократичну, ліберальну;
- *за основними сферами життєдіяльності* виділяють політичну еліту, економічну, бюрократичну, ідеолого-культурну, військову.

Щодо співвідношення політичної і економічної еліти слід підкреслити, що **«першою скрипкою» є саме владна еліта, яка має важелі безпосередньої влади**, тобто вище політичне керівництво країни, включаючи верхівку функціонерів, інтелектуалів, тобто тих, хто приймає політичні рішення. **Економічна еліта хоча і чинить величезний тиск на владу, але її вплив все ж обмежується суперництвом, глибокими протиріччями між групами власників (чому багато з них і прагне до парламенту).**

Невід'ємним елементом правлячої еліти є **бюрократична еліта**, без якої не може обійтися влада в будь-яку епоху, оскільки саме на чиновниках лежить відповідальність управління повсякденними справами. Це і підсилює роль бюрократії, призводить до бюрократизації суспільства, тобто підпорядкування інтересів суспільних інтересам державних чиновників, що є проблемою і для сучасної України.

Слід звернути увагу і на поняття, **«квазіеліта»** (псевдоеліта), що позначає групу людей, які займають високі посади в системі влади, не відповідаючи основним елітним рисам — від рівня освіти і професіоналізму до моральних характеристик. Компенсуючи свої недоліки, у тому числі й інтелектуальну убогість, активно демагогічною діяльністю, псевдоеліта уміло спекулює на інстинктах і стереотипах «натовпу» в своїх інтересах.

2.2. Політична еліта в Україні

У незалежній Україні проблема політичних еліт займає важливе місце в дослідженнях Б. Кухти, М. Куксенко, В. Полохала, В. Скуратівського та ін., які акцентують увагу на її різних аспектах. Відповідно до конкретних періодів в історії України визначається і роль еліти на кожному з них.

Розглядаючи один із складних етапів в історії українського народу (XIV — середина XVII ст.), М. Куксенко високо оцінює роль родової еліти, князів Острозьких, Збаразьких, Вишневецьких, Заславських та ін., котрим «історія відвела роль фундаменту, на якому народ знищеної монголо-татарами Русі відступово ставав українським народом» (**перша генерація української еліти**). Безперервність княжої влади забезпечила поступове втілення старої Русі в Україну-Русь. Місце княжих родів у військовому і політичному житті займає козацтво — **друга генерація української еліти**.

В кінці XVIII ст., після руйнування в 1775 р. Запорозької Січі, як плата національної еліти, настає один із найтрагічніших моментів для українського народу: відбувається денационалізація еліти — втрата національної самосвідомості пануючих верств в результаті їх масового ополячення і русифікації («нація виявляється без голови» — В. Липинський).

Третя генерація української еліти (народницька) формується в XIX ст. в умовах Відродження української національної культури, яке відбувається на тлі революційних процесів в Європі, що отримали назву «Весна народів». Спроби створити в 1917–1922 рр. незалежну українську державу закінчилися крахом УНР, Гетьманату, Директорії, очолюваних М. Грушевським, В. Винниченком, П. Скоропадським, С. Петлюрою та ін. Аналізуючи причини поразки національних сил у боротьбі за створення незалежної держави, вчені підкреслюють перш за все слабкість національної еліти, її нездатність розв'язувати складні державні завдання, що у свою чергу пояснюється відсутністю протягом століть національної держави, в умовах якої лише і може сформуватися сильна національна еліта.

Четверта генерація української еліти відноситься до радянського періоду (1922–1991 рр.), котрий виявився одним із найтрагічніших для української інтелігенції — основної частини будь-якої еліти. Тоталітарний режим не лише фізично знищив різні національні верстви, але і зруйнував соціальний ґрунт для формування національної еліти, роль якої в радянському суспільстві виконувала денационалізована номенклатура.

Після отримання Україною незалежності починається **сучасний етап в історії української еліти**, яка на всьому пострадянському просторі формувалася на старій номенклатурній базі, але в цілому її склад дуже строкатий: до неї входять не лише представники колишньої партійної верхівки, але і господарники, державні чиновники, підприємці, гуманітарна інтелігенція, лідери численних партій та ін.

У процесі формування сучасної еліти можна виокремити три складові:

- представники колишньої радянської номенклатури;
- учасники опору комуністичному режиму;
- громадські діячі, не пов'язані ні з першими, ні з другими.

В цілому процес формування української політичної еліти ще далеко не завершений, і для неї характерні не лише глибокі ідеологічні розбіжності між різними верствами, але і не менш значущі регіональні відмінності. І це не дивно: лише зміцнення незалежної держави стане основою для сильної, повноцінної національної еліти, здатної сучасно мислити і діяти.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Дайте визначення політичної діяльності.
2. Що таке політична суб'єктність? Назвіть основні рівні політичної суб'єктності.
3. Розкрийте зміст понять: «лідер», «лідерство», «еліта».
4. Які види політичних еліт виділив Г. Моска?
5. Які види еліт виділив В. Парето?
6. Порівняйте концепції еліт В. Липинського і Д. Донцова.
7. Які критерії визначають формування сучасних еліт: освіта, походження, багатство?
8. Які риси характеризують сучасну політичну еліту України?
9. Які концепції політичного лідерства існують в сучасній політології?
10. Які типи лідерства виділив М. Вебер?
11. Окресліть функції політичного лідера.
12. Які особистості ХХ ст., на Ваш погляд, мали яскраву харизму?

ЛЕКЦІЯ 13.

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ

XXI ст., можливо, поставить людство перед альтернативою: або воно стане століттям конфліктології, або буде останнім століттям в історії цивілізації. Двадцяте століття, схоже, остаточно розвіяло ілюзії щодо того, що в результаті розвитку цивілізації, зростання культури і добробуту людей світ людських відносин буде ставати все більш гармонійним, а соціальні потрясіння, війни, етнічні і релігійні зіткнення залишаться в минулому. Навпаки, наш час стає все більш неспокійним, і надії на те, що більш розумна побудова суспільства, більш досконалі закони і мудрі правителі допоможуть уникнути конфліктів у майбутньому, не виправдовують себе. Розуміння цього факту привело до більш реалістичного погляду на світ конфліктів: якщо не можна уникнути конфліктів, потрібно навчитися попереджувати та врегульовувати їх.

Актуальність теоретичних і практичних аспектів цього поняття зумовлена загостренням різнопланових конфліктів в Україні та в інших країнах світу, необхідністю фундаментального вивчення суспільно-цивілізаційних і ненасильницьких форм їх регулювання. Позаяк вони є природним явищем суспільного життя, вивчення конфліктів у суспільному розвитку, методів соціального управління, гармонізації суспільних відносин зумовило виникнення конфліктології як самостійної галузі знань на межі соціології, політології та політичної психології.

Чи є конфлікти в людських відносинах чимось непередбаченим, схожим на стихійне лихо, яке не можна сьогодні спрогнозувати? Чи існують у розвитку збройних конфліктів, у спалахах насильства, в етнічних зіткненнях, у сімейних суперечках та протиріччях на роботі якісь закономірності, що можуть бути виявлені, внаслідок чого можна одержати можливість якщо не керувати ними цілком, то принаймні поводитися в таких ситуаціях більш усвідомлено?

Фундаментальне значення цієї проблеми для людей, її зростаюча актуальність для світу соціальних відносин, привабливість нової сфери теоретичних досліджень об'єднала кілька десятиліть тому зусилля філософів, соціологів, психологів, політологів, які присвятили себе вивченню конфліктів і створенню нової галузі науки — конфліктології.

Конфліктологія — наука про причини, форми, динаміку соціальних конфліктів і шляхи їх розв’язання та попередження.

Отже, вивчення політичних конфліктів є одним із головних завдань політології, а управління ними належить до найважливіших умов забезпечення соціально-політичної стабільності всередині країни та на міжнародній арені.

Теорії конфліктів

Дослідження конфліктів і пошук форм роботи з ними стали однією з галузей теоретичного знання і практичної діяльності, що найбільш інтенсивно розвиваються.

Історія суспільства є безперервним змаганням одних людей із іншими, одних груп із іншими за задоволення певних інтересів. Ще *Т. Гоббс* зауважував, що людина від природи є істотою егоїстичною, через що й задовольняє потреби у боротьбі із собі подібними, а людство приречене на «війну всіх проти всіх».

Давні часи. Перші дослідження проблеми політичних конфліктів належать ще до VII–VI ст. до н.е. Так, китайські мислителі того часу вважали, що джерело розвитку всього існуючого — у взаєминах, притаманних матерії позитивних (янь) і негативних (інь) сторін, які знаходяться в постійному протиборстві і призводять до конфронтації їхніх носіїв.

У Стародавній Греції виникає філософське вчення про протилежності та їхню роль у виникненні речей. *Анаксимандр* (близько 610–547 до н.е.) стверджував, що речі виникають із постійного руху так званого «алеїрону» — єдиного матеріального начала, що приводить до виокремлення з нього протилежностей. *Геракліт* (кінець VI — початок V ст. до н.е.) зробив спробу розкрити причину руху речей та явищ, подати його як необхідний, закономірний процес, що народжується у боротьбі протилежностей. «Боротьба загальна і все відбувається через боротьбу і за необхідністю», — зазначав він.

До цього періоду належать і перші повідомлення, що стосуються ролі такого соціального конфлікту, як війна. Геракліт вважав війну батьком і царем усього сущого, *Платон* (близько 428–348 до н.е.) розглядав її як найбільше зло. На його думку, колись існувало «золоте століття», коли «люди любили один одного і ставилися один до одного доброзичливо». Проте в «ідеальній державі» Платона є воїни, готові виступити в похід у будь-який час.

Гераклітові суперечив і *Геродот* (близько 490–425 до н.е.). Він стверджував, що «ніхто не є настільки безрозсудним, щоб надати перевагу війні

перед миром. Адже під час війни батьки ховають дітей, під час миру діти — батьків». Філософ-матеріаліст *Епікур* (341–270 до н.е.) також вважав, що негативні наслідки зіткнень змусять колись людей жити в стані миру.

Мислителі минулого, усвідомлюючи неминучість конфронтації у суспільному житті, уже тоді намагалися визначити критерії «справедливого» і «несправедливого» насильства. Зокрема, *Цицерон* (106–43 до н.е.) висунув тезу про «справедливу і благочестиву війну», що могла вестися для помсти за скоєне зло, для вигнання з країни ворога, який напав на неї («Про державу»). *Аврелій Августин Гіппонський Блаженний* (345–430) додав до Цицерона ще «справедливість намірів» того, хто веде війну. Його міркування про війну і мир, викладені в роботі «Про град божий», звучать цілком сучасно.

Середні віки. *Хома Аквінський* (1225–1274 рр.), розвиваючи думку про допустимість воєн у житті суспільства, визначив ще одну умову справедливої війни: для неї повинна бути «авторизована компетенція», тобто санкція з боку державної влади. Хоча в цілому, на його думку, «війна і насильство завжди є гріхом».

Одну з перших спроб системного аналізу соціальних конфліктів зробив флорентійський теоретик і державний діяч *Ніколо Макіавеллі* (1469–1527 рр.). Цінність його концепції полягає у відході від божественних поглядів на джерела суспільного розвитку, що панували тоді. Великий теоретик середньовіччя вважав конфлікт універсальним і безперервним станом суспільства з огляду на порочну природу людини, прагнення різних груп людей до постійного і необмеженого матеріального збагачення. Н. Макіавеллі називав одним із джерел соціального конфлікту знать, яка зосереджує у своїх руках усю повноту державної влади, проте він бачив у конфлікті не тільки руйнівну, але і творчу функцію. Щоб зменшити негативну роль конфлікту, Макіавеллі вважав за потрібне вміти правильно впливати на нього, а виконувати цю місію покликана держава.

Еразм Роттердамський (1469–1536 рр.) відзначав, що «війна солодка для тих, хто її не знає» і вказував на наявність власної логіки конфлікту, який почався і розростається подібно до ланцюгової реакції, втягуючи в орбіту свого впливу все нові верстви населення і країни. Аналізуючи причини воєн, Е. Роттердамський підкреслював, що часто низинні і корисливі якості правителів утягують народи у війни.

Гуго Гроцій (1583–1679 рр.) допускав можливість війни між суверенними державами, в якій обидві сторони переконані у власній правоті. Його міркування заклали основу для подальшого поняття нейтралітету.

Цікаві ідеї щодо природи конфліктів висловлені філософом *Френсісом Беконем* (1561–1626 рр.). Він уперше піддав ґрунтовному теоретичному

аналізу систему причин соціальних конфліктів усередині країни. Серед них ключову роль, за тезою Бекона, відіграє тяжке матеріальне становище народу. Виникненню конфліктів сприяє зневага государями думок сенату і станів, політичні помилки в управлінні, поширення чуток і пліток, а також «пасквілі і крамольні промови».

Томас Гоббс (1588–1679 рр.) обґрунтував у «Левіафані» концепцію «війни всіх проти всіх» як природного стану. Він вважав головною причиною конфлікту прагнення до рівності, що призводить до виникнення в людей однакових надій, бажання заволодіти тими ж об'єктами, необхідними для самозбереження чи одержання задоволення, а це перетворює людей у ворогів, породжує суперництво, недовіру і честолюбство.

Новий час. У даний період були популярні ідеї *Жан-Жака Руссо* (1712–1778 рр.) про етапність всесвітньо-історичного процесу. Він вважав, що спочатку існує «природний стан», коли люди вільні і рівні, потім розвиток цивілізації призводить до втрати стану рівності, волі і щастя, і, нарешті, уклавши «суспільний договір», люди знову знайдуть утрачену гармонію суспільних відносин, «вічний мир» і згоду. На думку Ж.-Ж. Руссо, суспільний договір можливий під твердим контролем народу, тому що війни міністрам потрібні і доброї волі вони не виявлять. Тому «справа вже не в умовлянні, а в примусі».

Уперше конфлікт як багаторівневе соціальне явище був вивчений у роботі *Адама Сміта* (1723–1790 рр.) «Дослідження про природу і причини багатства народів». Основою конфлікту, на думку автора, є розподіл суспільства на класи (капіталісти, земельні власники, наймані робітники) і економічне суперництво. Протиборство між класами А. Сміт розглядав як джерело поступального розвитку суспільства, а соціальний конфлікт, відповідно, як певне благо людства.

В ідеях німецького філософа *Іммануїла Канта* (1724–1804 рр.) проглядається зв'язок з ідеями Ж.-Ж. Руссо про «суспільний договір».

На думку німецького філософа *Георга Гегеля* (1770–1831 рр.), головна причина конфлікту полягає в соціальній поляризації між «нагромадженням багатства», з одного боку, і «прив'язаного до праці класу» — з іншого. Будучи прихильником сильної державної влади, Гегель виступав проти смут і безладдя всередині країни, які розхитують державну єдність. Він вважав, що держава представляє інтереси всього суспільства і зобов'язана регулювати конфлікти.

Пруський військовий теоретик *Карл Клаузевіц* (1780–1831 рр.) у праці «Про війну» визначив природу міжнародного військового конфлікту, запропонувавши знамениту формулу: «Війна є продовження політики ін-

шими засобами». Він підкреслював, що протягом всієї історії міжнародні військові конфлікти були не біологічною неминучістю, не відхиленням від норми в курсі тієї чи іншої держави чи проявом норолвливості монарха, а закономірним розвитком тих процесів, що відбувалися всередині держав і на світовій арені до переростання їх у конфлікт.

Проблема боротьби за існування зайняла центральне місце у вченні англійського біолога *Чарльза Дарвіна* (1809–1902 рр.). Зміст його теорії біологічної еволюції викладено в книзі «Походження шляхом природного відбору, чи збереження сприятливих порід у боротьбі за життя», виданої в 1859 р. Головна ідея цієї роботи сформульована в самій назві: розвиток живої природи здійснюється в умовах постійної боротьби за виживання, що і складає природний механізм відбору найбільш пристосованих видів.

За радянських часів конфлікти тлумачили як вищу стадію розвитку протиріч, поділяючи їх на антагоністичні, властиві «експлуаторському» ладові, та неантагоністичні, притаманні соціалістичному суспільству. Наукова неспроможність цього підходу полягає не тільки в тому, що «соціалістичні» конфлікти були часто гострішими за «капіталістичні», а в твердженні про можливість існування суспільства або цілком безконфліктного, або з незначними локальними конфліктами.

Проблематика конфліктів є визначальною в тлумаченні соціально-політичних явищ також у працях В. Парето, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа.

У сучасній літературі з історії конфлікту наукові напрями поділяють на дві групи залежно від того, яке місце відводять проблемі соціального конфлікту. Ці два підходи яскраво ілюструють дві системи постулатів — Т. Парсонса і Р. Дарендорфа.

Т. Парсонс:

- 1) кожне суспільство — відносно стійка й стабільна культура;
- 2) кожне суспільство — добре інтегрована структура;
- 3) кожний елемент суспільства має певну функцію, тобто щось вкладає для підтримання стійкості системи;
- 4) функціонування соціальної структури спирається на ціннісний консенсус членів суспільства, який забезпечує стабільність та інтеграцію.

Р. Дарендорф:

- 1) кожне суспільство змінюється в кожній своїй точці, соціальні зміни — постійні та наявні скрізь;
- 2) кожне суспільство в кожній своїй точці просякнуте розбіжностями й конфліктами, конфлікт є постійним супутником суспільного розвитку;

- 3) кожний елемент суспільства робить свій внесок у його дезінтеграцію та зміни;
- 4) кожне суспільство засноване на тому, що одні члени суспільства змушують до підпорядкування інших.

Ці моделі різняться тим, що перша наголошує на співробітництві, а друга — на конфлікті та змінах. Але обидва компоненти взаємодії — співробітництво і конфлікт — постійно присутні в суспільному житті в певних поєднаннях.

Таким чином, можна визначити, що основу соціального, соціально-політичного конфлікту складає суперечність, зіткнення. Це хоч і необхідна, але не основна умова.

Конфлікт передбачає також усвідомлення протиріччя — суб'єктивну реакцію на нього.

Сутність політичного конфлікту

Конфлікти відіграють ключову роль у житті окремої людини, родини, колективу, держави, суспільства і людства в цілому. На будь-якому етапі розвитку конфлікти завжди впливали на долю країни, її суспільства. Крім того, конфлікти є основною причиною загибелі людей.

Конфлікт — надзвичайно складне соціальне і психологічне явище, успішність вивчення якого багато в чому залежить від якості вихідних методологічних і теоретичних передумов, методів, які використовуються.

Насамперед необхідно максимально чітко визначити зміст, який ми вкладаємо в поняття «конфлікт», позначивши тим самим межі предметної області конфліктології. Поняття «конфлікт» спочатку трактувалося як «бійка, бій, боротьба», тобто фізичне протистояння між сторонами. Потім це значення розширилося, включивши в себе різку розбіжність чи протиставлення інтересів ідей. Таким чином, тепер цей термін передбачає не тільки саму фізичну протидію, але і її психологічне підґрунтя. Найбільш поширеними є два підходи до розуміння конфлікту. При першому, широкому, конфлікт визначається як зіткнення сторін, думок, сил, тобто дуже широко. За такого підходу конфлікти можливі й у неживій природі. Поняття «конфлікт» і «протиріччя» фактично стають такими, які можна порівняти за обсягом. Інший підхід полягає в розумінні конфлікту як зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів опонентів або суб'єктів взаємодії. В ньому передбачається, що суб'єктом конфліктної взаємодії може бути або окрема людина, або люди і групи людей.

Політичний конфлікт є одним із різновидів соціального конфлікту, але його специфіка зумовлюється особливостями розвитку політичної дійсності. Основою політичного конфлікту складають змагання учасників політичного процесу за вплив у системі політичних відносин, за доступ до прийняття політичних рішень, розпорядження ресурсами. Для виникнення політичного конфлікту необхідно, щоб дія конфліктуючих сторін була спрямована на досягнення несумісних чи взаємовиключних цілей. При політичному конфлікті завжди йдеться про досягнення, зміну, збереження суспільної могутності. Особливістю соціально-політичного конфлікту в умовах перехідного періоду є його вертикальний характер (боротьба за режим), у той час як в умовах стабільності він має переважно горизонтальний характер (боротьба в рамках режиму).

У політичній літературі існують різноманітні точки зору на проблему джерел, природи, причин виникнення політичних конфліктів, зокрема:

- *К. Маркс, Р. Дарендорф, М. Дюверже* та ін. вважають, що джерелом політичного конфлікту є існуюча система економічних, політичних, соціальних і духовних відносин, в якій суб'єкти політики посідають різне об'єктивне місце. Політичні конфлікти відображають об'єктивні протиріччя, існуючі у суспільстві;
- *Дж. Бертон, Д. Істон, О. Наддер, Р. Инглхарт* та ін. стверджують, що конфлікти виникають внаслідок ущемлення чи недостатнього задоволення потреб, що визначають сутність людської особистості. Серед цих потреб — влада, матеріальні блага, соціальний престиж (Д. Істон); безпека, громадське визнання, моральне самовдосконалення (Р. Инглхарт); економічне зростання, успіх (О. Наддер);
- *З. Фрейд* вважав джерелом конфлікту фрустраційний (від лат. «*frustratio*» — розчарування) соціально-психологічний стан індивідів, який виявляється в усіх сферах суспільного життя. Пізніше З. Фрейд доповнив фрустраційну теорію положенням про те, що головною причиною будь-яких конфліктів є інстинктивне бажання одного індивіда панувати над іншим.

Причини виникнення політичних конфліктів можуть бути найрізноманітнішими: економічні, політичні, ідеологічні, соціально-політичні, релігійні, етнічні та ін.

У своєму розвитку політичні конфлікти проходять три основні стадії:

- *передконфліктна* ситуація — характеризується загостренням протиріч, виникненням у суспільстві політичної напруги;
- *конфлікт у неприхованому вигляді* — через появу нових чинників або дій передконфліктна ситуація трансформується у конфлікт, політична напруга вкрай загострюється;

- *послаблення й подальше подолання конфлікту* — конфлікт усувається свідомою діяльністю однієї або усіх конфліктуючих сторін шляхом взаємних поступок.

Таким чином, можна констатувати, що політичний конфлікт є одним із різновидів соціального конфлікту, специфіка якого зумовлюється особливостями розвитку політичної дійсності тієї чи іншої держави. В основу політичного конфлікту покладено змагання учасників політичного процесу за вплив у системі політичних відносин, за доступ до прийняття політичних рішень, розпорядження ресурсами. Для виникнення політичного конфлікту необхідно, щоб дія конфліктуючих сторін була спрямована на досягнення несумісних чи взаємовиключних цілей. При політичному конфлікті завжди йдеться про досягнення, зміну, збереження суспільної, політичної могутності. Особливістю соціально-політичного конфлікту в умовах перехідного періоду є його вертикальний характер (боротьба за режим), у той час як в умовах стабільності він має переважно горизонтальний характер (боротьба в рамках режиму).

Основними цілями вітчизняної конфліктології сьогодні є: дослідження всіх конфліктів, що виступають об'єктом науки; розвиток на цій основі конфліктологічної теорії; створення системи конфліктологічної освіти в країні, пропаганда конфліктологічних знань у суспільстві; організація в Україні системи практичної роботи конфліктологів з прогнозування, попередження і врегулювання політичних конфліктів.

Типи політичних конфліктів

Будь-який соціальний конфлікт, набуваючи значних масштабів, об'єктивно стає соціально-політичним, тобто зачіпає діяльність управлінських інститутів, впливаючи на механізми і способи цієї діяльності, на їхні структури, політику, яку вони здійснюють. Політичні інститути, організації, рухи, втягуючись у конфлікт, активно обстоюють певні соціально-економічні інтереси. Відповідно, політичні конфлікти поділяють на два види:

- *конфлікт між владою та громадськими силами*, інтереси яких не представлені у структурі владних відносин;
- *конфлікт усередині існуючої влади*, пов'язаний із внутрігруповою боротьбою за розподіл владних повноважень і відповідних позицій, зі спробами обґрунтувати новий курс у межах існуючого політичного ладу.

Конфлікти набувають політичної значущості, якщо вони торкаються міжнародних, класових, міжетнічних, міжнаціональних, релігійних, демо-

графічних, регіональних та інших відносин. Нині часто спостерігається один із різновидів соціального конфлікту — міжетнічний, пов'язаний із протиріччями, що виникають між націями. Особливої гостроти він набув у країнах, які зазнали краху форми державного устрою (СРСР, Югославія). Поняття «конфлікт» використовують у політичному контексті, коли йдеться про великомасштабні зіткнення всередині держав (революція, контрреволюція) та між державами (війни, партизанські рухи).

Деякі вчені (І. Прокопенко, В. Малишенко) визначають декілька *рівнів розвитку політичного конфлікту*, пов'язаних із генезисом владних відносин:

- 1) у масштабах усього політичного простору щодо легітимації влади, її визнання чи невизнання (йдеться про «народну» легітимацію, що оснований на довірі мас до влади, на підтримці політичної еліти);
- 2) конфліктні відносини в політичній еліті щодо обсягу владних повноважень, обґрунтування їхньої необхідності;
- 3) боротьба й протистояння політичних еліт на міжнародній арені.

Кожний конфлікт можна вивчити за допомогою базових параметрів, до яких належать рівень, масштаби, гострота, сфера виникнення, динаміка розвитку, технологія врегулювання. Вирізняють певні етапи перебігу конфлікту, тобто його динаміку. Російський вчений В. Смолянський пропонує виокремлювати такі стадії:

- 1) потенційного конфлікту (наявність конфліктної ситуації);
- 2) переходу потенційного конфлікту в реальний (усвідомлення зазіхання на власні інтереси);
- 3) конфліктних дій;
- 4) розв'язання конфлікту.

У сучасній політичній літературі представлено кілька типологій політичних конфліктів. Із точки зору масштабів і рівнів прояву політичних конфліктів розрізняють:

- зовнішньополітичні (міждержавні) конфлікти;
- внутрішньодержавні конфлікти.

Зовнішньополітичні конфлікти — це конфлікти між двома чи кількома суверенними державами за сфери впливу та панування на міжнародній арені.

Внутрішньополітичні конфлікти можуть виникати між елітою та масами в одній державі, якщо правляча верхівка не виражає інтересів більшості. Також до внутрішньополітичних відносять конфлікти між різноманітними об'єднаннями політичних еліт, які змагаються між собою з приводу певних конкретних питань.

Форми конфлікту:

- зовнішньополітичні кризи;

- внутрішньополітичні кризи;
- урядова криза;
- парламентська криза;
- конституційна криза;
- загальнонаціональна криза.

Урядова криза — виражається у втраті урядом авторитету перед народом.

Якщо рішення парламенту не співпадають з волею більшості громадян країни, настає *парламентська* криза, котра призводить до розпуску парламенту й призначення виборів.

Конституційна криза — пов'язана із фактичним припиненням дії Основного закону держави, що викликає потребу в перегляді й якісній зміні його попереднього варіанту. Зволікання з вирішенням цієї проблеми може спричинити поширення негативних соціально-політичних тенденцій.

Загальнонаціональна криза є найнебезпечнішою і може включати у себе усі три попередні. Ця криза зачіпає основи суспільного устрою та призводить до зміни політичної влади, революцій, радикальних реформ.

Види конфліктів

М. Дюверже відповідно до побудови та організації політичного режиму виділяє:

- горизонтальні конфлікти;
- вертикальні конфлікти.

Горизонтальні розкривають зв'язки однопорядкових суб'єктів, наприклад, усередині правлячої еліти.

Вертикальні — характеризують взаємини суб'єктів, що належать до різних рівнів влади.

За рівнем публічності розвитку політичних конфліктів розрізняють:

- відкриті конфлікти;
- закриті конфлікти.

Відкриті виражені у зовнішньо фіксованих взаємодіях конфліктуючих сторін (наприклад, маніфестації, страйки, пікети тощо).

Закриті політичні конфлікти проходять у прихованих *формах прийняття політичних рішень, способах і методах* політичної боротьби; це має прояв усередині правлячої еліти, у відносинах між різними гілками державної влади.

За тривалістю політичні конфлікти поділяються на:

- короткотривалі конфлікти;
- довготривалі конфлікти.

Розв'язання *короткотривалого конфлікту* відбувається відносно швидко, наприклад, шляхом відставки певної посадової особи.

Довготривалі політичні конфлікти мають затяжний характер (конфлікт на Балканах).

Існує також поділ конфліктів на:

- *конфлікт цінностей*;
- *конфлікт інтересів*;
- *конфлікт ідентифікації*.

Конфлікт цінностей. Він постає як зіткнення різних ціннісних орієнтацій (ліві – праві, ліберали – консерватори, інтервенціоністи – ізоляціоністи та ін.). Розбіжності в цінностях – одна з передумов конфлікту, а коли вони виходять за певні межі, виникає конфліктний потенціал, формується передконфліктна ситуація. В Україні конфлікт цінностей у процесі свого формування пройшов три стадії: 1) девальвація колективістських цінностей комуністичного (лівототалітарного) суспільства; 2) відносна перемога індивідуалістських цінностей вільного демократичного суспільства; 3) реанімація колективістських цінностей у ліво- та правототалітарних формах.

Конфлікт інтересів. Пов'язаний із зіткненням різних, насамперед політичних і соціально-економічних інтересів. Наприклад, визрівання їх в Україні започаткував процес приватизації. Правлячі верхівки, утримуючи владні важелі, визначили свої інтереси як номенклатурно-бюрократичну приватизацію. Це дало їм змогу з політично правлячих груп перетворитися на економічно панівний клас. Такий інтерес вступив у суперечність з інтересом широких верств населення, яке було налаштоване на народну приватизацію.

Конфлікт ідентифікації. Виявляється він як суперечність щодо вільного визначення вільним громадянином своєї етнічної та громадянської належності. Властивий передусім країнам, які утворилися внаслідок розпаду комуністичних імперій (СФРЮ, СРСР). Простежується і в країнах, де національні меншини компактно проживають у районах, що колись належали їхнім етнічним батьківщинам (проблема трансільванських і словацьких угорців). Визрівання конфлікту ідентифікації було зумовлене тим, що після краху комуністичних режимів людина одержала право вільного самовизначення своєї етнічної та громадянської належності. Через це у багатьох країнах частина населення не бажала визнавати себе громадянами держави, на теренах якої вона мешкала.

Деякі вчені дотримуються поділу конфліктів на *неантагоністичні* (примиренні) й *антагоністичні* (непримиренні). Вони вважають, що невміння чи небажання вирішення неантагоністичного конфлікту сприяють його

переходу в хронічну форму і навіть переростання в антагоністичну. Натомість пошук взаємних компромісів, способів урегулювання конфліктів може зняти гостроту й перетворити конфлікт на неантагоністичний.

Відомі ситуації імітації конфлікту як спроби ідеологічного, політичного, морального тиску. Такі конфлікти називають *уявними*, але вони можуть перетворитися на реальні, якщо виникне протиборство між сторонами, чий інтереси опиняться під загрозою.

В об'єктивному історичному процесі розрізняють конфлікти, що несуть *позитивний і негативний потенціал*. Вони можуть бути позитивними, продуктивними, а за певних умов — негативними, що гальмують історичний розвиток, і є деструктивними стосовно суб'єктів — учасників конфліктів.

Конфліктна ситуація не завжди переростає в конфлікт, але за початком конфлікту настає його ескалація (англ. «escalation» — поступове розширення, підсилення) до кульмінаційних точок, а потім — спад і завершення. Конфліктowi притаманна багатомірність, оскільки завершення одного конфлікту може спричинити інший, до того ж в іншій сфері. Часто після завершення конфлікту виникає ще один етап — постконфліктний синдром, який характеризується напруженням у відносинах сторін, які щойно конфліктували. У разі загострення він може започаткувати новий конфлікт. Цю гіпотезу ілюструють перманентний близькосхідний конфлікт, конфлікти у Північній Ірландії, Іспанії та ін. Завершення конфлікту може бути класифіковане за *ступенем розв'язання* — як повне або часткове вирішення, та за *характером наслідків* — як успіх, компроміс, вихід із компромісу, поразка.

Французький політолог Б. Гурней зазначив, що у світі існує лише одне місце, де немає конфліктів, — кладовище.

Отже, класифікація конфліктів — метод пізнання, що полягає в об'єднанні їх у групи на основі будь-якої ознаки. Ознака, наявність, відсутність чи рівень виразності якої виступає критерієм віднесення конфлікту до тієї чи іншої групи, називається підставою класифікації. Якщо обрана істотна ознака, то класифікація називається природною, якщо ознака формальна — штучною. Основні види класифікації: типологія і систематика. Класифікація, в основу якої покладено істотну ознаку конфлікту, називається типологією. Систематика полягає в приведенні в систему уявлень про певну сукупність конфліктів. Вона звичайно ширша за типологію.

Базисна типологія конфліктів дозволяє визначити межі об'єктного поля конфліктології і відокремити в ньому найбільш загальні структурні одиниці. Внутрішньоособистісні конфлікти: між «хочу» і «не хочу», між «хочу» і «не можу», між «хочу» і «потрібно», між «можу» і «не можу», між «потрібно» і «не можу». У принципі в основу класифікації може бути покладено

будь-яку ознаку конфлікту. Якщо за основу береться характеристика, притаманна всім конфліктам, то класифікація називається загальною. У протилежному випадку вона буде окремою.

Шляхи попередження та передумови врегулювання політичних конфліктів

Особливості управління політичними конфліктами багато в чому визначаються їхньою специфікою як складного соціального явища. Важливим принципом управління політичним конфліктом є *принцип компетентності*. По-перше, учасники конфліктної ситуації повинні мати загальні знання про характер виникнення, розвитку і завершення політичних конфліктів узагалі. Ці знання можуть бути наслідком їхньої теоретичної підготовки чи багатого життєвого досвіду. По-друге, необхідно зібрати максимально різнобічну, докладно-змістовну інформацію про конкретну ситуацію. Радикальність втручання в політичні конфлікти не повинна перевищувати глибини наших знань про них. Керувати можна тільки тим, що добре знаєш. У протилежному випадку управління може призвести до результатів гірших, ніж ті, які були б при природному розвитку подій.

Регулювання політичних конфліктів вимагає дотримання ще одного принципу. Можна намагатися змусити опонентів відмовитися від своїх намірів, не допускати їхньої боротьби тощо. Краще все-таки дати можливість людям захищати свої інтереси, але домогтися, щоб вони робили це шляхом співробітництва, компромісу, уникання конфронтації.

Бажано не змінювати радикально зміст розвитку подій, а зробити так, щоб форма розв'язання протиріччя, яке назріло, була конструктивною, мирною.

Управління політичним конфліктом. *Управління політичним конфліктом — це свідомо діяльність щодо нього, яка здійснюється на всіх етапах його виникнення, розвитку і завершення учасниками політичного конфлікту чи третьою стороною.*

Управління політичним конфліктом включає: симптоматику, діагностику, прогнозування, профілактику, попередження, ослаблення, врегулювання, вирішення. Вирізняють також такі керівні впливи, як припинення, гасіння, подолання, усунення політичного конфлікту.

Управління конфліктами більш ефективно, якщо воно здійснюється на ранніх етапах виникнення соціальних протиріч. Чим раніше виявлено на проблемна ситуація соціальної взаємодії, тим менше зусиль необхідно

докласти для того, щоб розв'язати її конструктивно. Завчасне виявлення соціальних протиріч, розвиток яких може призвести до конфліктів, забезпечується прогнозуванням. *Прогнозування політичних конфліктів полягає в обґрунтованому припущенні про їх можливе майбутнє виникнення чи розвиток.* Воно ґрунтується на наукових дослідженнях політичних конфліктів, а також на практичній діяльності із симптоматики і діагностики соціальних протиріч, які виникають.

Важливим способом управління політичними конфліктами є їхня профілактика — попередження. *Попередження політичних конфліктів полягає в такій організації життєдіяльності суб'єктів соціальної взаємодії, яка виключає чи зводить до мінімуму ймовірність виникнення конфліктів між ними.*

Профілактика політичних конфліктів — це їх попередження в широкому розумінні слова. Метою профілактики політичних конфліктів є створення таких умов діяльності і взаємодії людей, що мінімізували б ймовірність чи виникнення деструктивного розвитку протиріч між ними.

Попередити політичні конфлікти набагато легше, ніж конструктивно розв'язати їх. Тому проблема конструктивного розв'язання політичних конфліктів, що здається, на перший погляд, більш важливою, насправді не є такою. Профілактика політичних конфліктів не менш важлива, ніж уміння конструктивно їх розв'язати. Вона вимагає менших витрат сил, коштів і часу та попереджає навіть ті мінімальні деструктивні наслідки, які має будь-який конструктивно розв'язаний конфлікт.

Шляхи (способи) вирішення політичних конфліктів. Для локалізації конфліктогенного поля важливо вміти вибрати *способи і стиль поведінки* в конфліктній ситуації. Їх умовно поділяють на такі підходи: морально-правовий, силовий, реалістичний (примусово-переговорний), ідеалістичний, інтегративний.

Морально-правовий (нормативний) підхід. За цього підходу можливе врегулювання конфлікту за допомогою правових і моральних норм. Результативність залежить від того, чи є між сторонами згода щодо цих норм.

Силовий підхід. Використовується, коли сильніша сторона намагається придушити слабшу, нав'язати їй свою волю. Але його використання здебільшого не усуває причини, зберігає загрозу нового загострення. Крім того, слабка сторона може не підкоритися, чинити пасивний опір, що може провокувати «подвійний», «заблокований» конфлікт. Перемога з використанням сили є перехідною, а за певних умов переможець може стати переможеним. Такими засобами користувався тоталітаризм, намагаючись усунути конфлікти. Цей підхід спричиняє поглиблення, ускладнення конфліктів, викликає активний опір і моральний осуд у масовій свідомості й поведінці.

Однак це не означає, що силова модель не може використовуватися взагалі. Будь-яка держава володіє первинною функцією застосування насильства у разі порушення законів, захисту честі й гідності окремих громадян, суспільства в цілому. За таких обставин, якщо для влади (як і для будь-якої іншої панівної структури) сила стає засобом досягнення мети, вона врешті-решт перетворюється на інструмент, з допомогою якого опозиція скидає цю владу. Тому в сучасному світі поширюється політична тенденція до ненасильницьких форм вирішення конфліктів.

Реалістичний підхід. Його називають ще методом торгу, або примусово-переговорним. За такого підходу суть конфлікту розглядається як вроджене прагнення людини до панування. Оскільки всі панувати не можуть, відбувається примус із боку тих, хто панує. Прихильники такого підходу розуміють, що миру не може бути ніколи, можливе тільки перемир'я, яке довготривалої стабільності не приносить, бо відбувається не вирішення, а тимчасове врегулювання проблеми. Цей підхід є актуальним з огляду на суперечливі колізії становлення нових економічних відносин в Україні.

Ідеалістичний підхід. Ефективний, коли між зацікавленими сторонами, незалежно від стану і статусу, встановлені відносини, які цілком відповідають індивідуальним поглядам кожної. В основу покладено визнання того, що на даний час усі сторони зазнають небажаних втрат, але водночас і всі виграють. Задоволення інтересів відбувається без явного чи прихованого примусу, що забезпечує «самопідтримку» досягнутої ситуації. Багато вітчизняних політиків кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст. вважали такий підхід компромісом, найкращим способом розв'язання конфліктів.

Інтегративний підхід. Передбачає, що кожна зі сторін, відмовившись від своїх попередніх цілей і цінностей, знаходить нові, взаємоприйнятні. А позаяк вибір цілей і засобів їх досягнення теоретично безмежний, то обов'язково знайдеться вибір неконфліктного характеру.

Щодо поведінки в конфліктній ситуації вирізняють такі її *туди*: пряме протиборство чи конкуренція; ухилення; пристосовництво; уступки, співробітництво.

Важливу роль у врегулюванні конфлікту відіграє вивчення принципів і стадій управління конфліктним процесом. Деякі вчені серед стадій називають такі: інституціоналізація, інтернаціоналізація, раціоналізація.

Управління конфліктним процесом має такі складові:

- *інституціоналізація* — встановлення чіткої процедури врегулювання конфлікту. Первісний конфліктний аналіз має отримати подальший розвиток у рішеннях державних органів і в нормативних актах;

- *легітимізація конфлікту*. На цьому етапі слід проаналізувати норми та правила у формі законів, указів, протоколів, меморандумів;
- *управління конфліктом — структурування конфліктуючих груп*. На цьому етапі важливо не протидіяти, а допомагати оформленню нових партій, рухів і подібних організацій. Звісно, вони стануть конфліктною силою груп, які репрезентують інші інтереси, але водночас — і посередницькими структурами, що об'єднують індивідів у співтовариства. Неорганізовані індивіди потенційно є більш небезпечними для конфлікту, ніж ті, що належать до організованих груп;
- *послідовне послаблення конфлікту завдяки переведенню його на інший рівень*. Для реалізації даної процедури використовують шкалу, що охоплює можливі рівні напруженості конфліктів у таких варіантах: «друг — союзник — партнер — співробітник — суперник — противник» тощо. Так, французький дослідник Ж. Фове вирізняє такі рівні: «відносини співробітництва — відносини протидії — відносини суперечностей — непримиренні відносини». Американський політолог М. Амстутц включає в простір конфлікту такі етапи: напруженість — незгода — суперництво — суперечка — ворожнеча — агресивність — війна. На його думку, це необхідно для розуміння, наскільки реальним є зменшення конфлікту, а також для того, щоб розмістити на певній шкалі наявний спектр особистостей чи організацій і визначити перспективу конфліктних відносин із ними.

Для вирішення конфлікту існують і спеціальні конфліктологічні процедури: парламентські дебати, узгоджувальні комісії, громадський, арбітражний, третейський суди, адміністративний процес, кримінальне судочинство, конституційний суд.

Отже, можна зазначити, що завершення політичного конфлікту є припиненням конфлікту з декількох причин. Основними формами завершення політичного конфлікту є розв'язання, врегулювання, загасання, усунення, переростання в інший конфлікт. Результат політичного конфлікту — це результат боротьби з погляду стану сторін та їхнього ставлення до об'єкта конфлікту. Основними критеріями конструктивного розв'язання політичного конфлікту є рівень розв'язання протиріччя і перемога в ньому правого опонента.

Серед умов конструктивного розв'язання політичного конфлікту вирізняють: припинення конфліктної взаємодії, пошук загального в цілях та інтересах, зниження негативних емоцій, зміна свого ставлення до опонента, зниження негативних емоцій опонента, об'єктивне обговорення проблеми, врахування статусів (посадового становища) один одного, вибір оптималь-

ної стратегії розв'язання конфлікту. На результативність розв'язання конфлікту впливають фактори: часу, третьої сторони, своєчасності, рівноваги сил, культури, єдності цінностей, досвіду (прикладу) і відносин.

Безпосереднє розв'язання політичного конфлікту є процесом, що включає аналіз і оцінку ситуації, вибір способу розв'язання конфлікту, формування операціонального складу дій, реалізацію плану і (чи) його корекцію, оцінку ефективності дій. Основними стратегіями розв'язання політичного конфлікту є суперництво, співробітництво, компроміс, пристосування і відхід від вирішення проблеми. Залежно від обраних стратегій розв'язання політичного конфлікту можливе у такий спосіб: силове придушення (поступка опонента), шляхом переговорів (компроміс чи співробітництво). Компроміс може бути досягнутий за допомогою техніки відкритої розмови, а співробітництво — завдяки методу принципівих переговорів.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Поняття та сутність політичного конфлікту.
2. Позитивна та негативна роль конфліктів.
3. Типи політичних конфліктів.
4. Шляхи розв'язання політичних конфліктів.
5. Політичні конфлікти в Україні: причини виникнення, способи розв'язання.

ЛЕКЦІЯ 14.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА І СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

§ 1. Система міжнародних відносин

1.1. Міжнародні відносини: сутність, суб'єкти, сучасні принципи

Міжнародні відносини є особливим видом суспільних відносин і сьогодні розглядаються як система міждержавних і недержавних взаємодій в глобальному, регіональному масштабі або на рівні двосторонніх відносин. Метою таких взаємодій і, відповідно, метою міжнародних відносин є створення сприятливих умов для функціонування і розвитку суб'єктів взаємодії (суб'єктів міжнародних відносин).

Суб'єкти міжнародних відносин:

- національні держави;
- міжнародні урядові і неурядові (недержавні) організації;
- транснаціональні корпорації;
- релігійні об'єднання;
- суспільно-політичні рухи.

Деякі дослідники звертають увагу на те, що окремі особи, діяльність яких значною мірою впливає на міжнародну взаємодію, також можуть розглядатися як суб'єкти міжнародних відносин. Це так звані світові лідери, чий авторитет є загальноновизнаним, наприклад, колишній понтифік Іван-Павло II.

Серед суб'єктів міжнародних відносин особливе місце належить державі, оскільки саме вона презентує на міжнародній арені суспільство в цілому, а не окремі соціальні групи або організації. Держава розглядається як єдиний загальнонаціональний інститут, який має легітимні повноваження здійснювати політику на міжнародній арені: оголошувати війну, укладати договори про співпрацю тощо. *Тому найважливішою складовою міжнародних відносин є міждержавні відносини.* Вплив окремих держав на міжнародні відносини різний: він пов'язаний із визнанням потужності держави, її міжнародною конкурентоспроможністю, що визначається економічним, військовим потенціалом, природними і трудовими ресурсами, рівнем розвитку науки і культури, досягненнями у сфері високих технологій, рівнем

соціальної стабільності та ін. Могутність держави є показником того, які сили держава має в своєму розпорядженні і якою мірою вона може їх використовувати у відносинах із іншими державами або недержавними учасниками міжнародних відносин.

Серед учасників міжнародних відносин є так звані *наддержави*, які отримали цей статус завдяки можливості впливати на умови існування всього людства; *великі держави*, які істотно впливають на світовий розвиток; *середні держави*, які серйозно впливають на своє близьке оточення, але такий вплив не виходить за межі регіону; *малі держави*, які мають достатньо сил для забезпечення свого суверенітету, територіальної цілісності і незалежності, але їхній вплив на найближче оточення слабкий; *мікродержави*, які не здатні захистити свій суверенітет власними силами.

В основі такого суб'єкта міжнародних відносин, як міжнародні урядові організації, знаходяться співпадаючі інтереси й цілі держав-учасників, прагнення використовувати сукупну силу для досягнення своїх цілей. Найважливішою універсальною організацією є ООН (створена в 1945 р.), яка покликана сприяти стабілізації міжнародних відносин, врегулюванню конфліктів і послабленню конфронтації між державами. Серед міждержавних регіональних об'єднань, що відіграють певну роль у світовій політиці, слід відзначити Організацію Африканської єдності, Організацію Американських держав, Раду Європи, Європейський Союз, Співдружність незалежних держав (СНД), Асоціацію країн Південно-східної Азії (АСЕАН), Лігу арабських держав (ЛАД) та ін.

Неурядові організації об'єднують людей доброї волі різних держав у справі досягнення яких-небудь загальних цілей. Найбільш поширеними є різні правозахисні організації на зразок Гельсінських груп на території колишнього Радянського Союзу; *серед неурядових асоціацій слід назвати міжнародні організації учених, громадських діячів, політиків*: Римський клуб (1968), який об'єднав представників різних країн для вивчення проблем ефективного природокористування і перспектив світового розвитку; схожі цілі переслідує і Комісія Улофа Пальме.

Транснаціональні корпорації, як суб'єкти міжнародних відносин, почали розглядатися в ХХ ст., що пояснюється їхнім впливом і величезними економічними можливостями, коли, по суті, їх діяльність дуже часто має глобальний характер.

Сучасні принципи міжнародних відносин закріплені в Статуті ООН і покликані стабілізувати міжнародні відносини, обмежуючи їх певними нормативними рамками, які не можуть бути скасовані державами в односторонньому порядку або за угодою. Вони визнані всіма державами, і на міжнародних

відносинах ґрунтуються всі документи, що фіксують міжнародні угоди і домовленості.

Основні принципи міжнародних відносин:

- принцип суверенної рівності держав: кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших учасників міжнародних відносин, тобто їх право в межах власної території здійснювати державну владу без якого-небудь втручання з боку інших держав, а також самостійно проводити свою зовнішню політику;
- принцип незастосування сили і погрози силою, який означає, що всі держави повинні стримуватися в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосуванням проти територіальної недоторканності і політичної незалежності будь-якої держави;
- принцип непорушності державних кордонів – зводиться до трьох елементів: визнання вже існуючих кордонів, відмова від будь-яких територіальних претензій наразі і в майбутньому, відмова від будь-яких інших посягань на кордони;
- принцип територіальної цілісності держави проголошує, що держави повинні утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення національної єдності і територіальної цілісності будь-якої іншої держави; територія держави не може бути об'єктом придбання іншими державами в результаті погрози силою або її вживанням;
- принцип самовизначення народів і націй декларує безумовну повагу права кожного народу вільно вибирати шляхи і форми свого розвитку;
- принцип співпраці проголошує, що держави зобов'язані здійснювати міжнародну співпрацю в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, а також підтримувати міжнародний мир і безпеку.

У Статуті ООН також зафіксовані: *принцип невтручання у внутрішні справи держави; принцип мирного розв'язання міжнародних суперечок; принцип загальної поваги прав людини; принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань.*

З вищевикладеного можна дійти висновку, що **основна ідея зовнішньополітичної діяльності держави — мирне співіснування і забезпечення колективної безпеки.** *Інтенсивна взаємодія людини з природою, її втручання в природне середовище сприяли висуненню на одне з перших місць в міжнародних відносинах, разом із завданням запобігання ядерної війни, питання збереження навколишнього середовища людини, що можна досягнути лише спільними зусиллями всіх країн і народів.* Тому окреслена проблема стає одним із аспектів міжнародних відносин, що розглядається як додатковий принцип.

1.2. Зовнішня політика держави як відображення її національних інтересів

Реалізуючи свої зовнішньополітичні функції, кожна держава проводить певну політику за межами своєї країни на міжнародній арені. **Зовнішня політика держави — це комплекс дій, спрямованих на встановлення і підтримку відносин із міжнародним співтовариством, захист власних інтересів і розширення свого впливу на інших суб'єктів міжнародних відносин.** Зовнішня політика держави пов'язана із внутрішньою, і в кожній конкретній ситуації пріоритет внутрішньої або зовнішньої політики визначається окремо, хоч зазвичай внутрішня політика є пріоритетною і саме вона визначає зовнішню політику, оскільки заради внутрішніх інтересів проводиться зовнішня політика. Зовнішня політика спирається на економічний, демографічний, військовий, науково-технічний, культурний потенціали держави; їх поєднання визначає можливості зовнішньополітичної діяльності держави на окремих напрямках, створює ієрархію пріоритетів у постановці і реалізації цілей зовнішньої політики.

Форми традиційного здійснення зовнішньої політики — встановлення дипломатичних відносин між державами, відкриття представництв держав при міжнародних організаціях або членство в них. наявність стійких каналів зв'язку із зарубіжними партнерами дозволяє державі урізноманітнити поєднання засобів і методів зовнішньополітичної діяльності, здійснювати регулярний обмін інформацією, візитами на різних рівнях, укладати договори з різних питань.

Зовнішня політика держави визначається безліччю детермінант: рівнем суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку, географічним положенням країни, її національно-історичними традиціями, цілями і потребами забезпечення суверенітету, безпеки тощо. У перекладенні на зовнішню політику ці чинники фокусуються в концепцію національного інтересу. **Зміст зовнішньої політики визначається тим, що кожна національна держава на міжнародній арені прагне реалізувати свій інтерес.** І хоч зовнішня політика більшості держав у різні епохи значною мірою визначалася тим, що тепер називають національним інтересом, саме поняття «національний інтерес» увійшло до наукового обігу лише в першій половині ХХ ст. Основоположниками розробки цього терміна прийнято розглядати американських учених Р. Нібура, Г. Моргентгау та ін. Концепція національного інтересу, незважаючи на свою достатню розробленість, донині залишається категорією абстрактною і суб'єктивною, оскільки її параметри визначаються картиною світу і ціннісною системою, пануючою в певному суспільстві і державі.

Національні інтереси формуються відповідно до геополітичних параметрів, ресурсних можливостей держави, рівня економічного розвитку країни, її місця в світовій спільноті, національно-культурних традицій. Формування національних інтересів є тривалим історичним процесом, що здійснюється в складному переплетенні економічних, соціальних, національно-психологічних та інших чинників, у сукупності визначених змістом і характером національно-історичного досвіду країни. Тому національні інтереси не можуть існувати незалежно від свідомості їх носіїв, вони мають тісний взаємозв'язок з ідентичністю конкретної нації.

Національні інтереси розрізняються за своєю значущістю і впливом на міжнародній арені. За цими показниками вони поділяються на життєво важливі (головні) й другорядні; постійні і змінні; довгострокові й кон'юнктурні. *Життєво важливі і постійні національні інтереси визначаються найважливішими геополітичними параметрами; місцем і роллю держави в системі міждержавних відносин, її потенціалом, престижем, здатністю відстоювати свій суверенітет і гарантувати безпеку своїм союзникам.* Кожна держава по-своєму оцінює відносну важливість кожної із своїх цілей. Здатність реалізувати їх залежить від багатьох чинників, але арсенал засобів забезпечення інтересів є незмінним протягом століть: політичні, економічні, дипломатичні, військові.

Головною складовою національного інтересу є імператив самозбереження держави, який доповнюється питаннями безпеки від зовнішньої загрози, захисту економічних і політичних позицій своєї держави у стосунках із іншими державами, розширення впливу держави у світовій політиці.

Реалізуючи свої національні інтереси, держави діють на міжнародній арені по-різному.

Сучасна політична наука визначає чотири основні види зовнішньої політики:

- **агресивна політика** — виявляється у прагненні розширити свій вплив і вирішити внутрішні проблеми засобами зовнішньої політики. Лідери держав, що реалізують таку політику, використовують агресивні, експансіоністські методи;
- **консервативна політика** — різновид політики, характерний для колишніх «великих» держав, імперій, що заснований на бажанні зберегти свій вплив на міжнародній арені і раніше досягнуте положення без урахування розставлення сил і реального потенціалу;
- **активна політика** — ґрунтується на балансі між внутрішньою і зовнішньою діяльністю держави, коли вона в цілому успішно виступає в ролі суб'єкта міжнародних відносин, захищаючи свої інтереси;

- **пасивна політика** — властива «слабким» державам, які не володіють необхідним потенціалом для відстоювання свого суверенітету і тому вимушені відмовлятися від частини свого суверенітету на угоду «сильнішим» сусідам або захисникам. Ці країни пристосовуються до міжнародного середовища з метою виживання в обставинах, що склалися.

Протягом історії людства політичні лідери апелювали до національних інтересів для виправдання обраної ними політики. І сьогодні національні інтереси — важлива рушійна сила в політиці кожної країни. На основі національних інтересів повинна будуватися і внутрішня, і зовнішня політика. Вони служать збереженню нації як єдиного цілого. Тому розуміння нацією своїх національних інтересів — актуальна проблема для будь-якого суспільства. *У цьому контексті слід підкреслити, що сучасна політична наука розглядає всі існуючі держави як держави-нації, тобто суспільства з поліетнічною спільнотою, яка формується історично, і люди усвідомлюють себе громадянами певної держави незалежно від етнічної приналежності, розуміючи під національним інтересом життєво важливі для всієї спільноти цілі.*

Національні інтереси втілюються в прагненні представників однієї спільноти до об'єднання на основі загальної культури, мови, родинних, релігійних, моральних, етичних традицій, звичаїв, на основі загальної політичної системи і загальної політики. **У цьому аспекті національний інтерес можна визначити як збереження і примноження тих цінностей, що є найважливішими для існування даної спільноти і держави.** У сучасних умовах більшість держав заявляють про прагнення до забезпечення національної безпеки, співпраці з іншими державами, створення сприятливих умов для вирішення внутрішніх проблем, зростання загального потенціалу держави, підвищення міжнародного престижу своєї країни. *Ці завдання визначають як складові національних інтересів, по суті вони підпорядковані гарантії національної безпеки, яка в такому розумінні розглядається як найвищий пріоритет серед національних інтересів.*

Важливим аспектом зовнішнього прояву національних інтересів, зовнішньої політики держави є їх визнання іншими державами. Невизнані національні інтереси сприймаються іншими країнами як замах на їх національні інтереси, як вираження агресивності і нестабільності в політиці (пригадайте ставлення світової спільноти до введення радянських військ до Афганістану).

Кожна держава має на міжнародній арені свій національний інтерес, який полягає в гарантії державної безпеки, внутрішньої стабільності, економічному прогресі, сприятливому зовнішньому оточенні, створенні позитивного

міжнародного іміджу, і зіткнення цих інтересів породжує конфлікти. Визначення національного інтересу дозволяє зрозуміти, що рухає державою в її діяльності на міжнародній арені, і спрогнозувати розвиток відносин між країнами.

Для визначення національних інтересів України слід взяти до уваги економічні, історичні, соціально-політичні, географічні чинники. Національний інтерес постає інтегральним виявленням інтересів усіх членів суспільства, які реалізуються через політичну систему, тому українські національні інтереси — об'єднуючий чинник існуючих в українській державі представників різних етнічних груп, які пов'язують поліпшення умов свого соціального, політичного, культурного життя з українською державою.

У структурі національних інтересів України можна виділити *постійні* — базові, і *тимчасові* — проміжні інтереси. Як постійні інтереси можна розглядати зміцнення і розвиток незалежної української демократичної держави, захист її суверенітету, збереження стабільності в суспільстві і державі, територіальної цілісності і недоторканності кордонів, стабільний економічний і політичний розвиток для підвищення добробуту народу України, захист прав та інтересів громадян України за кордоном, надання їм допомоги відповідно до міжнародного права. **Більшість дослідників пропонують розглядати основні національні інтереси України як стратегічні завдання зовнішньої політики України, що дозволяють визначити головні функції зовнішньої політики української держави:**

- гарантія національної безпеки України;
- створення умов для розвитку національної економіки і підвищення добробуту народу;
- забезпечення науково-технічного прогресу в Україні;
- сприяння входженню національного господарства в світову економічну систему;
- захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб за кордоном.

На сучасному етапі національні інтереси України сконцентровані в необхідності раціонального державного будівництва та демократичної трансформації суспільних відносин. У цих умовах держава, спираючись на систему національних інтересів, покликана подолати кризу, забезпечити розвиток і підтримку соціально-культурного і духовного відродження українського суспільства, забезпечити ефективне функціонування політичної системи в умовах стабільності, соціальної згоди і сприятливих міжнародних умовах при дотриманні колективної безпеки.

§ 2. Основні тенденції сучасного світового політичного процесу

2.1. Соціальна і політична модернізація

Однією з умов становлення нового світового порядку стала модернізація. Поняття «модернізація» з'явилося після другої світової війни, коли на планеті почалися глобальні зміни. В умовах різкого протистояння двох суспільно-політичних систем (капіталістичної і соціалістичної), з одного боку, а також появи так званих країн третього світу (колишні колонії і залежні країни) — з іншого, постало важливе завдання окреслити нові парадигми всесвітнього розвитку. Саме в цей час і була створена теорія модернізації як відгук на серйозні проблеми, з якими зіткнулися відсталі країни в усіх сферах своєї життєдіяльності. Поняття «модернізація» з'являється на початку 50-х рр. XX ст. для позначення процесів у країнах, які здійснювали перехід до сучасного суспільства (індустріального) від традиційної системи шляхом удосконалення економічної інфраструктури. У загальному розумінні модернізація означає процес оновлення (від англ. *modern* — сучасний).

Спираючись на досягнення сучасної науки, можна визначити, що **політична модернізація** — це зміни політичної системи в процесі переходу від традиційного до сучасного суспільства, які в найзагальнішому вигляді виявляються у формі поступового поширення демократичних інститутів, підвищення політичної участі громадян і закріплення демократичних цінностей і норм у політичній культурі.

На різних етапах становлення теорії модернізації значний внесок у її формування зробили такі дослідники, як Алмонд, Верба, Ростоу, Бжезінський та ін. Теорія модернізації була спрямована на подолання песимістичних концепцій Шпенглера, Тойнбі та ін. щодо майбутнього сучасної цивілізації.

Сучасна політична наука виділяє два типи модернізації:

Первинна (органічна або спонтанна) *модернізація характерна для країн Заходу, які здійснювали її поступово, протягом декількох століть у ході індустріального розвитку і демократизації суспільства. У часовому відношенні цей процес починається в період першої промислової революції, руйнування спадкових привілеїв і проголошення рівних громадянських прав, розвитку процесу демократизації і триває до сьогодні, оскільки модернізація — процес перманентний (такий, що безперервно продовжується). У зазначений період виділяють історичні типи первинної модернізації: доіндустріальна (XVI–XVII ст.), ранньоіндустріальна (XVIII–XIX ст.), пізньоіндустріальна (початок — 60-і рр. XX ст.), постіндустріальна (70-і рр. XX ст. — сьогодні).*

Вторинна (неорганічна, наздоганяюча, відображена) *модернізація* характерна для розвитку країн, що затрималися на традиційній стадії. Основним чинником такої модернізації є соціокультурні контакти країн, що відстали в своєму розвитку, з уже існуючими центрами індустріальної культури. Вторинна модернізація має характер «наздоганяючого» розвитку і передбачає порівняно швидке досягнення відсталими країнами економічного, соціального, політичного і культурного рівня західних держав за допомогою використання їх досвіду і підтримки.

У розвитку процесу модернізації в країнах «третього світу» можна виділити декілька етапів:

- 1) **50–60-і рр. XX ст.** — передбачався шлях економічного удосконалення для так званих країн «третього світу» (що відстали у своєму розвитку) як основа їх політичних перетворень. При цьому ігнорувалися місцеві культурні цінності, традиції і вважалося, що ці країни автоматично сприймуть західні норми;
- 2) **70–80-і рр. XX ст.** — запропонована модель економічного розвитку дала збої: механічне перенесення закономірностей європейської цивілізації в процесі переходу від традиційного суспільства до сучасного виявилось невірним: тобто наявною була неадекватність західного підходу до цінностей азійської, африканської і латиноамериканської культур;
- 3) **сучасний** (почався з кінця 80-х рр. XX ст. і триває до сьогодні) — було зроблено висновок про те, що модернізація не може обмежитися лише економічними підходами (людські і природні ресурси, накопичення капіталу, нові технології). Разом із ними величезне значення мають і позаекономічні чинники: геополітичні, соціальні, культурні тощо, **тобто концепція модернізації набула соціокультурного характеру**. На цьому етапі був подоланий європоцентризм, визнана самоцінність місцевих культур і неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на інші країни.

Сучасні теорії модернізації розглядають модернізаційний процес у межах певного суспільства як свідому націленість держави на здійснення якісних перетворень в суспільстві не шляхом копіювання досвіду передових країн, а гармонійним поєднанням найбільш поширених політичних структур, цінностей, що мають універсальний (загальнолюдський) характер, зі специфікою конкретного регіону, країни, суспільства.

Детальний розгляд процесу політичної модернізації дозволяє визначити такі зміни:

- територіальне і функціональне розширення сфери центрального законодавства, адміністрації і політичної активності;

- створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією ролей і інститутів;
- постійне розширення залучення до політичного життя соціальних груп та інтересів;
- виникнення і швидке збільшення кількості раціональної політичної бюрократії;
- послаблення традиційних еліт і їх легітимація;
- заміна традиційної еліти модернізованою елітою.

На сучасному етапі політична модернізація здійснюється в руслі модернізації суспільства в цілому і органічно вплетена в процес економічних, політичних і соціально-культурних перетворень. *Тобто це процес, який відбувається одночасно і паралельно з економічною модернізацією (впровадження ринкових відносин, нової техніки і технологій) і соціальною модернізацією. Соціальна модернізація включає процес розвитку, який характеризується соціальною мобілізацією, урбанізацією, зростанням освітнього і професійного рівнів, підвищенням мобільності населення, що відбувається на тлі поширення індивідуалістичних цінностей і формування сучасної політичної культури.*

Таким чином, політична модернізація — процес трансформації суспільства, що супроводжується розширенням демократичних цінностей і норм, формуванням політичних інститутів і соціальною мобілізацією. *Сьогодні модернізація більшістю дослідників розглядається як усвідомлена постановка держави, суспільства на здійснення якісних перетворень у суспільстві з урахуванням досягнень передових країн. Модернізація сприймається як одна з необхідних умов становлення нового світового порядку. Відповідно до цього погляду основна закономірність соціального розвитку полягає в постійних змінах, ускладненні політичних, економічних, культурних структур, їх функцій відповідно до потреб ефективного функціонування суспільства як соціальної системи. В умовах, коли все більш активно відбувається становлення єдиного світового політико-економічного, культурного і правового простору, з одного боку, а з іншого — продовжується процес самовизначення народів як самостійних державних суб'єктів, модернізація залишається важливим «механізмом» не тільки становлення, а і укріплення нового світового порядку.*

Якщо розглядати політичну модернізацію як процес демократизації суспільства, то слід враховувати, що демократичні цінності не виникають самі по собі — їх поява безпосередньо пов'язана із загальним розвитком нації. Про це варто пам'ятати, приступаючи до розгляду процесів соціальної і політичної модернізації в українському суспільстві.

2.2. Політична і соціальна трансформація в Україні

Після краху радянського ладу і виникнення незалежної української держави радикальна зміна урядового курсу виявилася в загальній орієнтації правлячої еліти на політичну модернізацію. Результатом цього з'явилася політична, індивідуальна свобода, плюралізм суспільного і політичного життя, але одночасно з цим українське суспільство зіткнулося з катастрофічним падінням виробництва, масовим зубожінням, поляризацією суспільства на надзвичайно багатих і надзвичайно бідних; як у столиці, так і на периферії зростає корупція і криміналізація влади.

Спираючись на типологію суспільств (систем) у межах теорії модернізації, слід зауважити, що *Україна радянського періоду була не традиційною системою, а індустріально розвиненим в економічному відношенні суспільством, що повною мірою характеризувалося політичною і соціальною диференціацією. Унаслідок чого стосовно України деякі дослідники вважають за краще говорити, перш за все, про трансформацію і реальний перехід від авторитарно-тоталітарної моделі до демократичної.* У межах рамки такого підходу політичний розвиток українського суспільства є більшою мірою демократичним транзитом, який лише частково супроводжується модернізацією в аспекті постійного розширення залучення до політичного життя соціальних груп, становленням раціональної політичної бюрократії і модерної еліти, а також впровадженням сучасних ринкових відносин і поширенням індивідуалістичних цінностей як противаги домінуючому в радянській період колективізму. *У цих напрямках історично процес модернізації в Україні є вторинною (неорганічною) модернізацією, що обумовлено своєрідністю державного процесу в Україні, який характеризується переходом від колоніального статусу до самостійної незалежної держави, від тоталітарного (командно-адміністративного) способу управління суспільством — до демократичного.*

Розрив між очікуваннями населення від трансформації (модернізації) і реаліями призвів до так званого кризового синдрому модернізації — протиріччя між процесами диференціації та здатністю політичної системи до інтеграції. Його прояв супроводжується корупцією, нерозвиненістю інформаційного суспільства, диспропорціями в економіці, слабкістю конкуренції і в економіці, і в політиці, тому особливої актуальності на сучасному етапі набуває необхідність забезпечення політичної стабільності в українському суспільстві. Серед завдань, які є першорядними на цьому шляху, — подолання кризи легітимності, яка стає все більш загрозливою, а також необхідність значного зниження соціально-економічними засобами гігантського розриву між соціальними верствами. Взаємозв'язок, діалог між владою і суспіль-

ством у всіх питаннях дозволить зберегти віру народу в ідеали демократії і необхідність демократичних перетворень. Держава і правляча еліта повинні прагнути до забезпечення формування політичного режиму, який відповідає потребам українського суспільства і не протидіє цінностям політичної культури українського народу. Українці важливо враховувати українські національні особливості, конкретну ситуацію в країні і творчо використовувати всілякий досвід модернізації інших суспільств. Без вирішення цих завдань трансформаційні, модернізаційні процеси в українському суспільстві будуть розвиватися повільно.

2.3. Глобалізація — головна тенденція світового політичного процесу. Сутність глобалізації

Серед різноманітності процесів сучасного світу з середини ХХ ст. все більше уваги привертає глобалізація, яка визнана головною тенденцією світового політичного розвитку. Слід підкреслити, що в науці поки що не вироблено єдиного визначення цього поняття (від фран. *global* — загальний, лат. *globus* — куля). **Політологічний словник дає доволі узагальнене визначення глобалізації: «загальноцивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на політичну та інші сфери людського буття».**

Глобалізація виявляється в найрізноманітніших формах і охоплює виробництво, торгівлю, політичні інститути, культуру, соціальну сферу, ідеологію, етнополітику і багато що інше. *Так, діяльність транснаціональних корпорацій — характерний прояв глобалізації у сфері ринку, технологій, комунікацій та ін. Прояв глобалізації в гуманітарній сфері — процес все зростаючої цілісності людства, його взаємозалежності і взаємозв'язку. Глобалізація в соціокультурному розумінні означає «втягування» народів і культур у всесвітній планетарний комунікаційний простір.*

Дослідники, що вивчають феномен глобалізації, підкреслюють, що вона має суперечливі прояви і може привести до непередбачуваних, а інколи протилежних результатів. Так, поширення англійської мови в глобальному масштабі — один із проявів глобалізації у сфері культури; з іншого боку, сьогодні в світі існують цілі «сім'ї» англійської мови, носії якої не розуміють один одного. Можна дійти висновку, що в результаті глобалізаційних процесів на планеті Земля відбувається трансформація макросоціуму. Цей процес є природним, важко контрольованим, і його неможливо визначити однозначно. Безумовно, це, як підкреслює дослідник Л. М. Герасіна, є викликом сучасності, на який повинна дати відповідь світова наукова спільнота.

2.4. Глобальні проблеми сучасності

В умовах, коли світ стає усе більш взаємопов'язаним і взаємозалежним, тенденції світового суспільного розвитку виявили гостроту значення низки чинників для долі сучасної цивілізації, що **отримали назву глобальних проблем сучасності, тобто таких, які мають всесвітній характер, зачіпають життєво важливі інтереси населення всіх країн і континентів і невирішеність яких створює загрозу майбутньому всього людства.** Щодо причин виникнення глобальних проблем в сучасній науці існують різні точки зору, узагальнюючи які можна дійти висновку, що їх генезис має глибоке історичне коріння і пов'язаний перш за все із не-ефективним використанням природних ресурсів і науково-технічних досягнень, в основі яких – протиріччя у взаємодії людини, суспільства і природи.

Прийнято поділяти глобальні проблеми на три групи:

1. Глобальні проблеми, пов'язані з міжнародними відносинами. Ці проблеми охоплюють питання збереження миру і припинення гонки озброєнь, запобігання термоядерної війни і збереження світової цивілізації.

2. Проблеми, пов'язані із відносинами людини і суспільства. Сюди належить проблема постійно зростаючого населення планети, що спричиняє дисбаланс між потребами в необхідних продуктах і фактичними можливостями (населення планети до 2000 р., за даними ООН, складало понад 6,5 млрд чоловік, з них 90% – в країнах, що розвиваються. Згідно з цими показниками, жертвами недоїдання, голоду стають щорік 20 млн осіб, тобто стільки ж, як і втрати у другій світовій війні). До цієї групи проблем також відносять питання охорони здоров'я, освіти, культурно-інформаційного обміну та ін.

3. Проблеми, що стосуються відносин людини і природи: екологічна (охорона довкілля), енергетична (запаси вугілля, нафти, газу не безмежні), продовольча (скорочення площі ефективно використовуваної родючої землі), демографічна (за даними ООН людство щодня збільшується на 250–300 тис. чоловік, і до 2030 р. на Землі проживатиме близько 10 млрд, у зв'язку з чим проблема забезпечення продовольством стає однією з найважливіших).

Можна визначити такі особливості глобальних проблем: вони зачіпають інтереси всіх людей, що живуть на Землі, і тому мають планетарний, світовий характер, загрожуючи всьому людству, і вимагають ефективних колективних зусиль всіх народів, всіх держав.

Глобальні політичні зміни в світі, що мають місце на рубежі ХХ–ХХІ ст., додали новий імпульс геополітиці – політологічній концепції, що визнає значну роль географічних чинників у політиці держави. Вперше

термін «геополітика» ввів у науку шведський професор **Рудольф Челлен** (1846–1922 рр.), визначивши геополітику як науку, що вивчає державу як географічний організм, просторовий феномен.

У післявоєнний період термін «геополітика» набув значення певних зовнішньополітичних і військово-стратегічних завдань, пов'язаних із конкретним географічним простором, напрямом тощо. **Початок такого підходу відображено в доктрині Г. Трумена, (президента США в 1945–1953 рр.), яку він виклав у зверненні до Конгресу в 1947 р.** У ній передбачалося надання фінансової допомоги Греції та Туреччині з метою створення надійного бар'єру проти постійно зростаючої радянської загрози. Ця тенденція закріплюється в «Плані Маршалла». («Програма відбудови Європи», запропонована державним секретарем США Д.К. Маршаллом, реалізована в 1948–1952 рр.). Його головне завдання — відновлення за допомогою американського капіталу зруйнованої війною Західної Європи як форпосту проти СРСР. **У 1957 р. президент Д. Ейзенхауер, з огляду на ту ж «радянську загрозу», проголосив доктрину, зорієнтовану на розширення американського впливу на Близький Схід.**

Надалі поняття «геополітика» набуло широкого розповсюдження як позначення не лише географічної спрямованості політики, але і змісту концепцій, що детермінують тенденції сучасного соціально-політичного розвитку. Так, у зв'язку з розпадом СРСР і біполярної системи міжнародного ладу виникають геополітичні концепції стосовно шляхів розвитку молодих держав, що тільки утворилися, а також способів розв'язання існуючих конфліктів. **С. Хангінгтон**, передбачаючи після розпаду радянської системи конфлікти між країнами на основі різних культурно-цивілізаційних типів, які можуть призвести до порушення існуючої системи міжнародного ладу, вважав згубними ілюзіями можливість поширення західної культурної традиції на суспільства з іншими типами культури і пропонував західним політикам укріплювати свої позиції шляхом інтеграції країн Східної і Центральної Європи, зокрема, через їх вступ до НАТО.

Інший американський політолог польського походження **З. Бжезінський** вважає головним в геополітичній стратегії Заходу — консолідацію геополітичного простору в межах колишнього СРСР. У зв'язку з цим *він поділяє Європу на три частини: Західна Європа, центральноевропейські і східноєвропейські країни* (Балкани, Балтика, Україна, Білорусь). Вважаючи, що процес інтеграції Західної Європи і центральноевропейських країн відбуватиметься без особливих труднощів, а Росія ще довго залишатиметься євразійською країною, Бжезінський пропонує надавати допомогу східноєвропейським країнам (і перш за все Україні) в необхідних перетвореннях

для здійснення інтеграції в європейський політичний простір і тим самим змусити Росію відкритися від імперської геополітики.

Американський соціолог голландського походження **Н. Дж. Спайкмен** визначив об'єктивні чинники, від яких залежить геополітична характеристика будь-якої держави:

- поверхня території;
- особливості кордонів;
- чисельність населення;
- наявність або відсутність корисних копалин;
- економічний і технічний розвиток;
- фінансова могутність;
- етнічна однорідність;
- міра соціальної інтеграції;
- політична стабільність;
- національний дух.

Відповідно до цих критеріїв держава, на думку Спайкмена, визначає свій зовнішньополітичний курс.

У цілому геополітика як сфера знання все ще перебуває у процесі становлення, але розроблений нею категорійний апарат, методи вивчення геополітичних проблем слугують моделюванню не лише глобальних тенденцій і процесів, а і специфіки національних, регіональних і місцевих проблем.

2.5. Геополітичні орієнтири України

Наприкінці ХХ ст., у зв'язку з кардинальними трансформаціями в світі (розпад СРСР, зміна суспільного устрою колишніх соціалістичних країн, об'єднання Німеччини, усе більш тісною інтеграцією країн ЄС і все більш активним розширенням Північноатлантичного альянсу), Україна, як одна з нових держав, повинна була визначити своє місце в світі, що змінився. Це місце значною мірою було обумовлене об'єктивно: в українських Карпатах знаходиться географічний центр Європи, у Криму — геополітичний полюс Євразії, за територією країна займає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії, географічно розташована на континенті Євразія. В умовах геополітичних координат, що вже склалися, Україна, відповідно до свого географічного положення, **повинна була вибирати між двома головними напрямками — євразійським і євроатлантичним.**

У євразійському напрямі важливе місце займає співпраця з Росією. У 1997 р. був підписаний «Договір з Росією про дружбу, співпрацю і партнерство», що відкрив широкі можливості для розвитку дружніх стосунків

у політичній сфері як рівноправних суверенних держав. Проте на подальший розвиток українсько-російських відносин на рубежі ХХ–ХХІ ст. стала істотно впливати ситуація в Росії. Після відставки в кінці 1999 р. Президента Російської Федерації Б. Єльцина обраний на цю посаду В. Путін узяв курс на відновлення сильної централізованої держави, що претендує на роль одного з полюсів сили в світовій політиці. Це позначилося на стосунках з країнами СНД, у тому числі і з Україною: підхід російського керівництва став жорсткішим, прагматичнішим. Наприклад, постачання нафти і газу стали не лише засобом економічного, але і політичного тиску. У 2002 р. відносини між двома країнами стали особливо напруженими у зв'язку з територіальними домаганнями Росії на частину коси Тузла (Крим). Але з часом обидві сторони стали шукати оптимальні шляхи для будівництва своїх відносин як двох рівноправних партнерів на основі норм міжнародного права, що відзначилося, зокрема, у збільшенні обсягу товарообігу між двома країнами. Розвитку цієї тенденції сприяло підписання на початку 2001 р. у Дніпропетровську Президентами України і Росії «Угоди», націленої на розширення співпраці у сфері ракетно-космічної і авіаційної техніки.

У січні 2003 р. в Києві Президенти обох країн підписали «Договір про російсько-український кордон», а в грудні цього ж року був укладений «Договір між Україною і Росією про співпрацю у використанні Азовського моря і Керченської протоки». (Підписанням цього Договору була знята і «тузлівська» проблема).

Варто звернути увагу на існування в Росії окремих політиків, які розглядають Україну не як незалежну державу, а як тимчасове державне утворення, яке обов'язково повернеться в лоно Російської федерації (В. Жириновський, Ю. Лужков, К. Затулін та ін.), що впливає і на менталітет російських громадян (згідно з соціологічними дослідженнями, 70% росіян поділяють цю точку зору). Безумовно, такі думки не сприяють зміцненню добросусідських відносин. Виразимо надію, що з обранням Президентом Росії в 2012 р. В. Путіна політика рівноправного і взаємовигідного партнерства між двома країнами здобуде подальшого розвитку.

У євразійському напрямі Україна також приділяє велику увагу відносинам із колишніми радянськими республіками, що створили після розпаду СРСР «Співдружність Незалежних Держав» – СНД (грудень 1991 р.). Ці відносини будуються на базі основних документів: «Основні напрями зовнішньої політики України», «Концепція національної безпеки», «Угода про утворення Співдружності Незалежних Держав», які дають можливість доволі повно реалізувати національні інтереси України як у межах Співдружності, так і в двосторонніх відносинах з окремими державами.

З самого початку організації СНД Україна виступала з пропозиціями, що передбачають трансформацію цієї організації в раціональний механізм економічного співробітництва, спрямований на створення зони вільної торгівлі, що має сприяти інтеграції країн СНД у світовий економічний простір. Ця політика одержує все більшу підтримку інших країн-учасниць, але й досі не досягнуто ефективних результатів. Слід зазначити, що Україна не є стороною Договору про колективну безпеку цих держав (15 травня 1991 р.). У той же час вона взяла участь в обговоренні питання про виділення асигнувань на створення об'єднаної системи оборони держав СНД, а також деяких інших військових питань.

У жовтні 1997 р. був створений консультативний форум чотирьох держав: Грузії, України, Азербайджану і Молдови (ГУАМ) — як спроба знайти ефективні форми економічного співробітництва в рамках євразійського простору. Співпраця України з країнами СНД і ГУАМ сприяє гармонізації відносин як з Росією, так і з іншими членами Співдружності і не суперечить прагненню нашої країни до інтеграції в європейське співтовариство.

Євроатлантичний напрям. Після проголошення незалежності європейський вибір став головним напрямом зовнішньої політики України, що визначалося як всією попередньою історією українського народу, так і його життєво важливими інтересами. *В 1993 р. членство в Європейському Союзі було оголошено перспективною метою української зовнішньої політики.* Сьогодні 27 держав Європи упевнено просуваються шляхом економічного і політичного об'єднання до створення унікального міждержавного співтовариства з єдиним громадянством, валютою, внутрішньою і зовнішньою політикою. Основа цьому співтовариству була покладена в 1951 р. створенням ЄСВС — Європейського Співтовариства вугілля і сталі, до якого увійшли Бельгія, Західна Німеччина, Люксембург, Франція, Італія і Нідерланди. **У 1992 р., згідно з Маастріхтським Договором, було створено ЄС — Європейський Союз.** Стосунки України і ЄС базуються на низці міжнародних документів. У 1994 р. у Люксембурзі було підписано «Угоду про партнерство і співпрацю ЄС з Україною», а в 1999 р. найвищий орган ЄС — Європейська Рада — затвердила загальну стратегію ЄС щодо України. Хоча в цьому документі не стверджувалося, що Україну в недалекому майбутньому запросять стати повноправним членом ЄС, в ньому передбачалася підтримка процесу демократичних і економічних перетворень в країні, її внутрішньої і зовнішньої політики, правових основ. *У лютому 2005 р. Рада з питань співпраці «Україна — ЄС» прийняла «План дій Україна — ЄС». Важливим кроком на шляху інтеграції в європейську і світову співдружність стало прийняття України в 2008 р. в Світову організацію торгівлі — СОТ.*

Головна проблема реалізації євроінтеграційної стратегії України — це якісні перетворення в економіці і в суспільстві в цілому: встановлення верховенства права, досягнення стійких темпів економічного зростання, подолання корупції, «тіньової економіки», влади бюрократів, яка сьогодні перевищує параметри адміністративної системи минулих років. Лише подолання цих край негативних явищ в соціально-політичній, економічній і правовій сферах може реально прискорити євроінтеграційний курс України.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Розкрийте сутність понять: «міжнародна політика», «міжнародні відносини».
2. Назвіть основні види міжнародних відносин.
3. Охарактеризуйте функції міжнародної політики сучасності.
4. Які завдання, цілі і методи зовнішньої політики України?
5. Як ви розумієте поняття «геополітика»?
6. Які чинники впливають на геополітичну орієнтацію сучасної України?
7. З яких складових постають національні інтереси України?
8. Розкрийте сутність ключових глобальних проблем сучасності.
9. Як впливають глобальні проблеми сучасності на політичні реалії України?
10. Як Ви розумієте поняття «політична модернізація»?
11. Які типи модернізації визначає сучасна політична наука?
12. Визначте, який тип політичної модернізації є домінуючим в Україні від часу здобуття національно-державної самостійності дотепер?

ЛЕКЦІЯ 15.

ДЕМОКРАТІЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОГО СВІТУ

Поняття демократії та основні критерії демократичного устрою

Слово «**демократія**» (буквально — народовладдя) походить від давньогрецького словосполучення, котрим позначали державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті рішень і управлінні належала народним зборам і голосуванню. Вважають, що вперше слово «демократія» пролунало з вуст афінського стратега (головнокомандувача) **Перікла** (прибл. 490–429 рр. до н.е.): «Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління перебуває в руках багатьох, а не декількох».

Проте процедура визначення поняття демократії — надзвичайно складна річ. У сучасному суспільстві майже кожен освічений громадянин вважає, що демократія означає «владу людей», що влада належить народу. У той же час мало хто з громадян відчуває свою безпосередню причетність до реальної влади, до рішень, які вона приймає. І серед фахівців немає узгодженого, прийнятого усіма розуміння демократії.

Як зазначає М. Сазонов, етимологічне трактування демократії передбачає щонайменше чотири висновки. Перший — неприпустима фетишизація поняття «народ», демократія — це аж ніяк не демофілія. Створення з народу ідола може поєднуватись із презирством до фактично існуючих людей. Другий — у демократичному суспільстві необхідний захист прав меншості. Третій — вислів «влада народу» позначає лише початок процесу і залишає його незакінченим. Адже влада здійснюється над ким-небудь, управління передбачає не тільки керівників, а й керованих. *Четвертий* — характер демократії залежить від розуміння народу і здійснюваного ним суверенітету. Обмеження народу певними класовими чи демографічними рамками дає підстави характеризувати державу, що піддає дискримінації якісь групи населення, як соціально обмежену демократію і відрізнити її від загальних демократій — держав із рівними політичними правами для всього дорослого населення, а також від охлократій, тобто таких типів правління, що означають (у перекладі з грецької) владу черні та юрби.

Труднощі в розумінні і дослідженні демократії пов'язані не тільки з її чітким визначенням, але й із тим, що термін «демократія» вживається в **різних значеннях**, основними з яких є такі:

1. Переважаючим в сучасній політичній науці є розуміння демократії як форми державно-політичного устрою, що ґрунтується на **визнанні народу джерелом і суб'єктом влади**.

2. Друге розуміння близьке до першого, проте акцентує увагу на **історичному типі держави**, котра проголошує загальне виборче право.

3. Демократія розглядається також як **ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд, що заснований на певній системі цінностей**. До визначальних демократичних цінностей цього ідеалу відносять свободу, права людини, а також такі цінності, як народний суверенітет, людська гідність, моральна автономія особи, права меншин, наявність політичної опозиції і вільна її дія в правових межах тощо.

4. Демократія розуміється як **соціальний та політичний рух за народовладдя**, за здійснення демократичних цілей, цінностей, ідеалів.

Незважаючи на багатство різних визначень і розумінь змісту демократії, з усією впевненістю можна констатувати про існування серцевинного набору певних критеріїв, що дозволяють дійти висновку, наскільки в тих чи інших умовах наявна демократія і чи розвинена вона. До них належать елементи демократичного ладу, які існували вже в античні часи.

В першу чергу таким необхідним елементом є вільні громадяни як головні дійові особи суспільного самоврядування. Вони мають інтерес до суспільного життя, обізнані в ньому і власними силами та участю впливають на нього в тому напрямі, який вони вважають бажаним і правильним. Отже, недостатньо мати просто «населення», таких собі пересічних « мешканців », які ведуть відокремлене від усіх існування. Варто усвідомлювати, що без наявності вільних, гідних, таких, що поважають себе, громадян демократія по-справжньому відбутися не може.

Другим елементом, що формує основи демократичного ладу, є **визнання усіх громадян рівними й рівноправними**. Кожен учасник демократичного процесу, будь-якої демократичної процедури повинен знати й визнавати принцип формальної рівності громадян. Кожен голос важить стільки ж, скільки й будь-який інший голос. Це не означає знеособлення й нехтування унікальністю окремої неповторної особистості. Для того, щоб демократія запрацювала й давала наслідки, спільнота повинна стати тим механізмом, який перетворить свідомість, волю й сумління (як почуття обов'язку) кожного громадянина на його голос, котрий він віддасть за рішення, яке вважатиме істинним, за особу, яку вважатиме найбільш гідною (досвідченою, мудрою, наділеною чеснотами).

Третім важливим елементом демократичного устрою є **повага до спільно прийнятих рішень і готовність сумлінно виконувати їх**. Основу цього принципу становить припущення (яке давно набуло характеру переконання), що рішення, прийняте внаслідок публічного обговорення, шляхом проголошення і зіставлення різноманітних альтернатив і пропозицій, найчастіше буває найбільш прийнятним, виваженим і таким, що відповідає здоровому глуздові. На цьому ґрунтується один із основних принципів демократії — принцип влади більшості, коли загальнообов'язковим вважається рішення, за яке віддала свої голоси більшість тих, хто брав участь у голосуванні.

Четвертий елемент демократії, в якому поєднуються і втілюються з відповідною повнотою вищезазначені першоелементи, — це **вільні й чесні вибори**. Вибори є важливою ознакою демократичного ладу. Без справжніх виборів про демократію неможливо вести мову, хоч демократія жодною мірою не зводиться до виборів і не вичерпується ними. Для демократії вибори — це «момент істини», волевиявлення вільних громадян, утворення влади, уособлення самокерування, спроможність дорослих і самодостатніх людей адекватно розуміти свої справжні інтереси й захищати їх зі знанням справи.

Елементарною вимогою для здійснення істинного вибору є обізнаність громадян у тих справах, щодо яких приймається рішення. Саме тому п'ятим елементом демократії є **свобода зборів і свобода висловлення власної думки**. Демократія нічого не варта без можливості звернутися до загалу, без переконливої риторики й критики, коли увазі громади пропонуються точки зору, аргументи, інформація — усе те, без чого важко прийняти правильне рішення. Тому демократія мусить затверджувати і підтримувати свободу слова, без якої неможливо вільно обговорювати нагальні потреби і знаходити оптимальні способи розв'язання проблем.

Виходячи з перелічених елементів демократії, що створюють певний її образ, можна дати таке її визначення:

*«Демократія — це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через **безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування)**».*

Основні підходи до розуміння демократії

Численні демократичні теорії умовно можна поділити на три основні різновиди або напрями.

Романтичний напрям. Його представники ідеалізують західну демократію. Найбільш типовою для цього напрямку є теорія плюралістичної де-

мократії. Основне положення цієї теорії сформулював ще на початку минулого століття французький дослідник американської демократії Алексіс де Токвіль, але детального тлумачення й розвитку вона набула в перше десятиліття ХХІ ст. Плюралісти (Артур Бентлі, Дейвід Трумен і багато інших) виступають проти положення про концентрацію державної влади в руках істеблішменту й розвивають положення про різномірність сучасного суспільства, де всі члени рівні, а держава виступає в ролі арбітра. Різні групи суспільства представлені «групами тиску», що здійснюють власні цілі. Романтичний напрям представлений також теорією компромісної демократії, що набула значного поширення в деяких розвинених (головним чином англосаксонських) країнах: існує згода більшості населення з основних питань внутрішньої і зовнішньої політики, а розбіжності спостерігаються тільки з другорядних питань, що не зачіпають основ економіко-політичної організації суспільства (тобто більшість населення підтримує чинну систему в основних питаннях). У цих умовах демократія діє як механізм досягнення угод, компромісів.

Реалістичний напрям зародився ще до Першої світової війни. Прихильники його не приховують вад реальної демократії. Вони відкрито констатують про концентрацію державної влади в руках привілейованих груп, про обмеження прав більшості. Реалісти обґрунтовують розумність і доцільність суцього. Вони повністю відкидають концепцію народного суверенітету, правління з волі народу і висувають поняття правлячої еліти, що зародилася на межі ХІХ–ХХ ст. і була сформульована в працях італійських соціологів Вільфредо Парето й Гаetano Моска, а в наступні десятиліття набула тлумачення в роботах їхніх численних послідовників (Р. Міхельса, Ф. Хантера та ін.). Відповідно до **вчення елітистів**, у будь-якому людському суспільстві існує правляча меншість, що має монопольне право прийняття рішень. Ця меншість отримує свій статус не в результаті виборів, а внаслідок перевороту, завоювання панівного становища в економіці. Вибори лише оформлюють фактично олігархічну владу правлячої еліти й ніколи не можуть створити механізму, що контролює її діяльність. Еліта існує за будь-якого суспільства та ладу. Прихильники теорії еліт вважають, що вона становить органічну єдність. Принципи доступу до неї визначаються самою елітою. Життєстійкість еліти визначається її пристосованістю й умінням поновлювати свій склад, якщо обставини до цього примушують. Влада має кумулятивні властивості, вона накопичується і зростає в міру її здійснення. Елітисти вважають, що позитивними рисами еліти є добра організованість меншості стосовно більшості, згуртованість, внутрішні канали зв'язку прості й легкодоступні всім членам еліти, що дає можливість

швидко реагувати та приймати рішення, неоднорідність. Еліта складається з двох частин: вищого і нижчого прошарків, які є органічними частинами й не можуть існувати один без одного. Вищий прошарок становить динамічне ядро еліти, нижчий прошарок, незрівнянно більш численний, є опорою для вищого прошарку (сполучна ланка, посередник між елітою і суспільством з усіма наслідками, що звідси випливають). Нижчий прошарок — це резервуар, з якого поповнюється ядро еліти. Таким нижчим прошарком визнається бюрократія.

Елітарні теорії близькі до теорій масового суспільства та масової держави, що особливо поширилися в епоху науково-технічної революції й урбанізації. Вихідні положення теорії масового суспільства розробив ще на початку минулого століття німецький соціолог Макс Вебер, але детального розвитку і тлумачення вона набула в працях теоретиків католицького напрямку й екзистенціалістів (Еміль Ледерер, Х. Ортега-і-Гассет, Пауль Тілліх, Габріель Марсель та ін.) у період між двома світовими війнами й особливо нині. Демократичні ідеї ґрунтувалися на двох головних посиленнях: людина — істота розумна і прагне загального блага; досягнення егоїстичних цілей приведе до загальної гармонії індивідуальних і суспільних інтересів. Визнання непорушності влади, яке панувало в ХІХ ст., у минулому столітті змінилося на протилежне. На теоретиків вплинув аналіз ролі влади напередодні й під час революцій, громадянської війни і двох світових воєн. У результаті політичні процеси стали розглядатись як масові народні рухи, які не могли успішно розвиватися за відсутності лідерів. Потреба у вождях не залишилася незадоволеною. При цьому народний рух розцінювався не більш ніж юрба. Відповідно до принципів прихильників теорії масового суспільства юрба безлика, потребує лідера (якого може знайти сама) і реагує тільки на найпростіші емоції: любов, ненависть та ін. Лідер у такому разі — харизматична особистість, що має титанічними зусиллями підтримувати юрбу в збудженому стані, інакше вона зневіриться у вожді. Однак, граючи на потребах і емоціях юрби, лідер домагається беззаперечного підпорядкування, і юрба стає слухняним інструментом для вождя.

Синтетичний напрям був спробою поєднати в межах єдиної концепції теорію масового суспільства і концепцію держави з окремими елементами демократизму.

Найбільш повно ця тенденція спостерігається в теорії плебісцитарної демократії, розробленої на базі політичного досвіду п'ятої Республіки Франції голлістського періоду. Синтетичний характер цієї теорії пояснюється бажанням створити сплав з теорій прихильників романтичного і реалістичного напрямів. Теорія плебісцитарної демократії виходить із по-

ложення про те, що єдиною ознакою, що поєднає країни в родинні групи, є ступінь їхнього промислового розвитку. Управління в цих країнах здійснюють професійні експерти і технократи, а засоби масової комунікації повністю монополізовані істеблішментом для мобілізації мас і контролю за їхньою поведінкою. Однак плебісцитарні демократи, на відміну від елітистів, не вважають авторитаризм кінцевим продуктом розвитку цивілізації, їхні прогнози щодо майбутнього мають оптимістичний характер. Сучасний авторитаризм, на їхню думку, є перехідним періодом, подібно до того, як етап всевладдя абсолютних монархів був своєрідним перехідним періодом до демократії XIX ст. У питанні ставлення до держави прихильники цієї концепції близькі до елітистів, але в оцінці ролі керівників йдуть далі, заявляючи, що ідеальна форма еліти — це вождь. І як приклад такого суспільства наводять республіку у Франції часів де Голля. Великий французький політик, як відомо, виходив з того, що до 60-х рр. XX ст. традиційні інститути парламентаризму та демократії вичерпали свої позитивні можливості. На його думку, партійна боротьба на виборах і всередині законодавчого органу через неможливість погодити позиції різних політичних сил призводить до ослаблення держави. У цих умовах держава може успішно функціонувати, ґрунтуючись тільки на плебісцитарній демократії. Під нею Ш. де Голль розумів практику звернення безпосередньо до народу. У ході конституційного будівництва у Франції в період кризи четвертої республіки йому, як вважають прихильники синтетизму, вперше вдалося реалізувати на практиці цю ідею.

Теоретики синтетичного напрямку переконані, що майбутнє державного управління — за бюрократією, яка вже оформилась як самостійний соціальний прошарок у всіх розвинутих країнах. До переваг бюрократичного методу управління, на думку авторів теорії, належать відсутність відкритого терору, формальна прихильність ідеям панування права. Бюрократичне правління за допомогою права буде фундаментом так званої адміністративної держави, що, переборюючи авторитаризм, перетвориться на історично новий різновид демократії — плебісцитарну демократію. Професійні адміністратори, які представляють бюрократію, стануть наднаціональною позакласовою кастою.

Основні цінності сучасної демократії

За визначенням соціологів, **цінності** — це загальні ідеї, які допомагають людям відрізнити добре від поганого, бажане від небажаного і формулювати на цій підставі суспільні орієнтири та принципи поведінки. Як уже

ззначалося, демократія в сучасну епоху сама собою є важливою й загальноновизнаною цінністю. Але вона утверджується й набирає справжньої сили тільки за умови, що люди знають, за що вони цінують демократію, чого хочуть досягти і що захищатимуть. Ці основоположні риси демократії перетворили її на соціальну цінність в уяві людей ХХ ст. і можуть бути охарактеризовані як демократичні цінності. Демократичні цінності — це те, заради чого демократію варто захищати, це уособлення її значущості і життєдайності, її привабливості для мільйонів людей, те, завдяки чому демократія здобуває нових прихильників в усьому світі.

Громадянство і громадянськість. Ядро демократії становлять громадянство і громадянськість. Вони означають не тільки (і не стільки) формальну належність людини до держави, політико-юридичний зв'язок із її структурами, скільки розвиненість соціальної свідомості й індивідуальної гідності, спроможність людини усвідомлювати власні інтереси і захищати їх зі знанням справи та з урахуванням інтересів усього суспільства.

Громадянин, його життя і здоров'я, його гідність і чесноти — найголовніше для демократії. Сила суспільства і його міць складається саме з освічених і організованих громадян, які шанують силу спільного існування, спільного рішення і відповідної дії. Безсилля і відчай окремого громадянина, його зневіра у власних силах є небезпечною річчю, адже демократія не може і не повинна нехтувати кимось окремим заради примарних інтересів цілого. Громадянство як суспільна роль і громадянськість як сукупність рис, суспільних якостей виконувача цієї ролі уособлює саме дійовий, активний характер соціального буття людини, намагання бути в центрі тих важливих подій, що впливають на життя, визначають майбутнє.

Компетентність і відповідальність. Компетентність громадянина — це його знання про те, які існують способи відстоювання прав, свобод, захисту власних інтересів, це та цінність, яка забезпечує життєздатність і стійкість демократичного ладу. Готовність і бажання діяти передбачають відповідальність.

Підтримання компетентності — це постійне піклування про те, щоб бути поінформованим й освіченим, щоб нічого суттєвого і значущого не відбувалося поза твоєю власною увагою та участю. Компетентність громадянина — це його громадянська пильність, розуміння того, що «споживацьке» ставлення до надбань і цінностей демократії можуть призвести до їх втрати.

Свобода. Простір свободи — це своєрідний Всесвіт, у якому людина належить сама собі і може приймати будь-які рішення, які стосуються її. Мінімально необхідне обмеження свободи одного громадянина, згідно з ідеологією лібералізму, визначається потребою захисту свободи іншого грома-

дянина. У випадку порушення цих меж вступає в дію закон, який накладає обмеження і відновлює порушену свободу. Тому в основу правових відносин у процесі їх поступового розвитку був покладений імператив свободи.

Конституція і конституціоналізм. Для того щоб визначити межі свободи й відповідальності, уникнути надмірних моральних претензій, повинна існувати якась інстанція, яка не залежала б від чийось особистих уявлень і уподобань, від чийєсь окремої волі чи сваволі. Саме таку інстанцію уособлює закон і особливо — Конституція. Її призначення — чітко визначити принципи соціального співіснування людей у демократичному суспільстві. Непорушність конституційних засад дає змогу зробити соціальний порядок і соціальну свободу незалежними від того, який саме президент стоїть на чолі держави або яка партія здобула більшість у парламенті. Конституція, звичайно, не є констатацією існуючого становища (тому немає сенсу говорити, що та чи інша конституція «відповідає» чи «не відповідає» дійсності), а є своєрідним «проектом», тим дороговказом, на який орієнтуються законодавці та громадяни в цілому.

Права і свободи людини є такою цінністю демократії, яка репрезентована в усіх її формах і процедурах. Саме для захисту і реалізації цієї цінності існує демократія. Демократія має сенс тільки з огляду на те, що кожна людина є носієм певних невідчужуваних прав і свобод, навіть за умови, коли багато хто з громадян нехтує цими правами, зневажає їх і вважає розмову про них «балачками». Конституційний правовий порядок є такою системою відносин, за якої всім надається найбільша з можливих свобода самодіяльності і самовизначення.

Свобода совісті. Ліберальна демократія породила й затвердила як одну із основних своїх цінностей свободу совісті й віротерпимість, а деякою мірою й сама була породжена нею. Адже історично свобода совісті (визнання того факту, що найвищим суддею щодо вірування і переконання людини є її совість) була тим здобутком Реформації, який викликав великі зрушення у людській свідомості і з часом спричинився до формулювання й конституційного затвердження інших ліберальних прав та свобод. Нині принципи свободи совісті знайшли відображення в міжнародних документах з прав людини, конституціях демократичних держав. Але міжрелігійні та міжконфесійні протиріччя, сутички і конфлікти не відійшли безслідно у минуле. Ще й сьогодні релігійні екстремісти і фанатики намагаються засобами терору домогтися своєї мети, здолати «опонентів» (найчастіше — просто знищити їх). Це змушує демократію шукати гідну й адекватну відповідь на такі виклики.

Свобода слова, вільні засоби масової інформації і громадська думка. Для того щоб громадянин міг реалізувати себе як головний агент (актор)

демократичного суспільства, необхідна наявність певних чинників і умов, які також становлять (і репрезентують) основні цінності демократії. Це — свобода слова, контекст якої створюють вільні в своїх діях і захищені законом ЗМІ, котрі дають змогу громадянам бути по-справжньому обізнаними зі станом справ у країні. Через ЗМІ людина може висловити своє судження стосовно тієї чи іншої суспільної проблеми, того чи іншого політичного діяча.

Громадська думка — наслідок свободи слова. Адже спільне судження стає можливим тільки тоді, коли люди можуть вільно, не побоюючись покарання або стягнення, виявляти своє істинне ставлення до тих чи інших подій, інституцій, діячів тощо. Отже, свобода слова, вільні ЗМІ — одна з найбільших цінностей демократії. Проте, як і будь-яка інша свобода, вона не може існувати без обмежень. Уявімо ситуацію, за якої преса може не тільки «казати усе», а й «казати усе безкарно» (чинити наклепи на людей, брехати тощо). За нею ми побачимо виникнення нової тиранії. Цей приклад наочно доказує, наскільки важко втілювати у життя принципи свободи, у тому числі й свободи преси та інших ЗМІ.

Приватність, невтручання в особисте життя. Сфера, у якій людина має змогу визначати власне життя й існувати незалежно від інших, називається приватним (особистим) життям. Право на невтручання в приватне життя, «усамітнення», збереження «таємниці» приватної сфери позначають прихливо-витонченим англійським словом *privacy*. Приватність передбачає гарантії невтручання інших (як окремих людей, так і держави) у справи, що не стосуються публічної діяльності людини, в приватну сферу, єдиним подарем якої є сама людина.

Приватність особистого життя, як і недоторканність особи, — цінності, що органічно випливають із суті демократії. Було б дивним міркувати про можливість громадянської участі в демократичному процесі без визнання можливості людини самостійно керувати власним життям. Це означає, що в демократичній правовій державі закон охороняє людину і коло її спілкування від стороннього інтересу (таємниця телефонних розмов, листування, заборона фотографувати без дозволу людини тощо). На ведення оперативного підслуховування або перлюстрації надається відповідний дозвіл правоохоронних органів, якщо це потрібно для розкриття тяжких і небезпечних злочинів та притягнення злочинців до відповідальності.

Громадянська асоціація. Демократія є соціально-орієнтованою (тобто спрямованою на спільноту, суспільство) формою світогляду. Вона орієнтує людину на стійкий і свідомий інтерес до соціального життя, на усвідомлення власних інтересів і пошук шляхів їх втілення (захисту). Зазвичай людина не буває одинокою у тих чи інших вимірах свого соціального існування.

Демократія ж послідовно передбачає і виходить із того, що людина налаштована на взаємність, відповідальність, сумлінне ставлення до громадянських обов'язків.

Соціальна солідарність і довіра покладені в основу ідеї «відкритого суспільства», де не існує штучних і невиправданих перешкод для вільного існування й самоствердження людини в будь-яких сферах соціальної діяльності — у праці, творчості та ін. Якщо громадяни не вміють відверто і публічно обговорювати спільні соціальні проблеми, вади і недоліки суспільних відносин, то демократія стає примарною.

Соціальний порядок. Це універсальна цінність будь-якого суспільства. Мається на увазі, що більшість людей хотіли б жити в умовах стабільності, впорядкованості й безпеки. Але специфіка соціального порядку в умовах демократії полягає в тому, що він досягається не за рахунок ліквідації розбіжностей і багатоманітності, властивій живому соціальному організмові. Демократія — це постійно діючий, але впорядкований (законами, процедурами, громадянською зваженістю, обізнаністю і досвідом) конфлікт. Це один із парадоксів, яким живиться демократія. В ній постійно жевріє конфлікт, іноді він набуває значних масштабів (зокрема, під час виборів), але від цього суспільство у підсумку тільки виграє. Принаймні проблеми не заганняються всередину і не набувають прихованого характеру. Отже, культура конфлікту є важливим здобутком демократії.

Передумови поширення демократії в сучасному світі

В основу первинних форм демократії був покладений різноманітний досвід життя усіх народів. Однак не всюди демократична традиція змогла успішно реалізуватися у життєздатні форми і чинні структури. В одних країнах демократія розвивалася висхідною і вкоренилася відносно швидко та безболісно, а в інших вона утверджувалася через драматичні конфлікти, кризи та інші негаразди.

Як правило, передумови демократії поділяються на такі: об'єктивні внутрішні, що характеризують ситуацію (економічну, культурну, соціопсихологічну), яка складається в тій чи іншій країні у процесі історичного розвитку та спонукає її стати на шлях демократії і більш чи менш успішно рухатися ним; об'єктивні зовнішні, які вказують на вплив геополітичного становища і міжнародних відносин на вибір державою напряму розвитку та на її спроможність перейти до демократії, на значущість процесів глобалізації, що впливають на внутрішню та зовнішню політику держави, створює певне

середовище, в якому здійснюється демократизація; суб'єктивні причини, пов'язані зі свідомими діями людей (насамперед, інтелектуальної та політичної еліти), які демонструють певний ступінь розуміння проблем, що постали перед країною, й можливостей їх розв'язання за допомогою демократичних механізмів, виявляють політичну волю й уміння керувати процесом переходу до демократії.

На суб'єктивних чинниках утвердження демократії наголошують здебільшого представники так званого процедурного підходу. Це в основному дослідники-транзитологи, які спеціалізуються на процесах переходу від недемократичних режимів до демократії в сучасну епоху (Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Х. Лінц, А. Пршеворскі та ін.). Сам предмет їхнього дослідження – вибір демократичних інститутів та процес їх «вживлення» у найрізноманітніші умови конкретних країн – спонукає цих дослідників акцентувати увагу насамперед на тому, як поводить, що робить та наскільки підготовлена до цієї роботи політична еліта різних країн. Транзитологи підкреслюють важливість правильного вибору стратегії й тактики демократичних змін, послідовності та обґрунтованості рішень і дій людей, що ініціюють демократизацію, свідомий вибір ними тих чи інших моделей політичної поведінки, процедурних норм та організаційних форм нових політичних інститутів. До об'єктивних внутрішніх передумов демократичного розвитку належать: економічні (економічне зростання і достатньо високий рівень добробуту, приватна власність, ринкові відносини (наявність агентів ринку та їх правова захищеність), соціальні (наявність доволі численного середнього класу, розвиток громадянського суспільства, «соціальний капітал»), культурно-психологічні (певний рівень масової освіченості, громадянська політико-правова культура, достатньо високий рівень моралі, демократична соціокультурна традиція).

Називають й інші чинники, такі як високий рівень індустріалізації та урбанізації, раціоналізація й індивідуалізація масової свідомості тощо. Як передумови демократії всі вони не діють автоматично, а їх комбінація неоднакова в різних країнах. Деякі з цих чинників з'являються паралельно зі становленням демократичних інститутів, інші просто бажані, вони прискорюють та полегшують становлення демократії. Розвинена, стійка демократія у будь-якій країні неможлива за їх відсутності. Принаймні так стверджують представники структурного підходу до розуміння цієї проблеми – С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Д. Растоу та ін.

Від виникнення демократії у стародавній Греції і до початку III тис. н.е. відбулася кардинальна зміна територіальних меж того політичного утворення, на яке поширюються інститути та цінності демократії: від міста-дер-

жави до національної держави і транснаціональних об'єднань. Процес демократизації, що розпочався у XIX ст. у країнах Західної Європи та Північної Америки, у XX ст. набув глобального виміру. Найдинамічніше демократія розвивалася після II світової війни, а також наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. Останній період пов'язаний із радикальними політичними змінами в державах Південної й Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР.

Швидкий процес поширення демократії в сучасному світі призвів до того, що на світовій арені з'явилися держави, які багато в чому не відповідають усталеним уявленням про ліберально-демократичний лад. Це насамперед стосується так званих молодих демократій, у яких процес становлення демократичних інститутів ще не завершився. Вони не лише мало схожі на західні зразки демократичного устрою, а й відрізняються між собою як типом, так і розвиненістю демократичних інститутів. Тому одним із способів класифікації сучасних демократичних суспільств є поділ їх на «вільні країни», де панують принципи ліберальної демократії, а демократичні інститути стійкі й розвинені, та країни з неповною, або електоральною, демократією, де участь громадян у політичному процесі обмежена здебільшого виборами.

Електоральні демократії мають конституції і формально створені на їхній основі інститути демократії. Формування урядів відбувається на підставі регулярних виборів. Проте і система державного правління, і соціальний статус особи істотно відрізняються від ліберальних демократій. Найголовніша відмінність полягає в тому, що в ліберальних демократіях інститути демократії становлять необхідні механізми гарантування громадянських прав і свобод, котрі є самоцінністю. Натомість в електоральних демократіях панує ставлення до громадянських свобод як до засобу, що забезпечує нормальний перебіг виборчого процесу та мінімальну участь населення в ньому.

За даними міжнародної правозахисної організації «Freedom House», яка проводить щорічні моніторинги рівня свободи й демократії у більшості або й в усіх країнах світу, наприкінці 2000 р. у світі налічувалось 192 країни, з яких 120 були ідентифіковані як такі, що мали електоральну демократію, тобто уряди в них формувалися шляхом виборів. У 86 країнах панував ліберально-демократичний лад (вони були визнані вільними).

Рівень досягнутої свободи визначається шляхом з'ясування питання про те, чи не порушуються права громадян у тій чи іншій країні, чи справді виборці вільно переобирають еліту, чи наявна політична конкуренція, чи інституціалізована опозиція тощо. Оцінка здійснюється за 7-бальною шкалою, де 1 балом позначається наявність найвищого рівня свободи, а 7 балами – найменший рівень свободи. Країна, яка в цілому досягла показника

2,5 балів, має високий рівень свободи; від 3 до 5,5 — середній; понад 5,5 — низький. Кількість держав з розвинуеною свободою (ліберальних демократій) зросла з 42 (29,0%) у 1972 р. до 86 (44,8%) у 2000 р. Значно збільшилася й кількість держав із середнім рівнем свободи: з 36 (24,8%) до 59 (30,7%), у той час як кількість держав з низьким рівнем зменшилася з 67 (46,2%) до 47 (24,5%).

Розширенню сфери демократії в останній чверті XX ст. особливо сприяло падіння авторитарних та тоталітарних режимів у країнах Латинської Америки, Південної та Центрально-Східної Європи, а також у державах колишнього СРСР. Завдяки переходу великої кількості країн на шлях демократичного розвитку співвідношення сил у світі радикально змінилося на користь демократії, а процес її поширення, охопивши усі континенти, набув справді глобального масштабу.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Який зміст сьогодні має поняття «демократія»?
2. Які змістовні, системоутворюючі ознаки демократії?
3. Назвіть основні визначення та моделі демократії.
4. Назвіть найважливіші конституційні принципи демократії.
5. Яке співвідношення між демократією та капіталізмом, демократією, свободою, приватною власністю та ринковими відносинами?

ЛЕКЦІЯ 16.

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Загальновідомо, що люди для забезпечення власного добробуту повсякчас мають реалізовувати (задовольняти) свої різноманітні ціннісні потреби. Також відомо, що на заваді цій реалізації стають соціальні та природні сили, в результаті чого виникають такі явища, як експлуатація, гноблення, переслідування та інші форми позбавлення прав. Саме на цих принципах ґрунтується те, що сьогодні називають «правами людини», а також пов'язані з ними національні та міжнародні законодавчі процеси.

Гене́за уявлень і понять про людські права

Формування уявлень і понять про права людини почалося з найдавніших часів людської історії, з витоків людської цивілізації. Першим і, безумовно, найважливішим письмовим свідченням цього тривалого процесу є Біблія, у якій стверджувалася найголовніша істина: *людина* — найцінніше з-поміж усього створеного Богом. У Біблії часто зазначається про необхідність забезпечення рівності людей; неабияка увага приділяється праву на власність і її охорону; регулюються людські взаємини; чільне місце посідають правила судового розгляду суперечок, конфліктів. Біблія є, безперечно, одним із визначних джерел, із яких поступово розвинулися існуючі нині уявлення про права людини.

Окрім того, у VI–V ст. до н.е. ідеї рівності усіх людей обстоювалися давньогрецькими філософами-софістами (Лікофрон, Антифон, Алкідам). Вони доводили, що всі люди від народження мають однакові зумовлені природою права, оскільки створені Космосом і над усіма «рівно тяжіє доля». Відомий філософ Сенека, наприклад, вважав, що всі люди є співтоваришами як раби долі. Аналогічні ідеї з'явилися і на Сході. Так, китайський мислитель Мо-Цзи (V ст. до н.е.) доводив, що всі люди рівні перед небом; держава ж є результатом їхньої угоди. Проте так звана небесна рівність аж ніяк не розповсюджувалась на грішну Землю.

Перше закріплення низки ідей щодо прав людини у законодавстві пов'язується з англійською **Великою хартією вільностей**, яку підписав у 1215 р. в Англії король Іоан Безземельний внаслідок угоди між ним і повсталими проти нього англійськими баронами. Статті хартії захищали право на приватну власність, недоторканність та свободу особистості від абсолютизму — таким чином обмежувалася влада монарха над людиною. Цей важливий правовий документ і сьогодні є одним із чинних конституційних законів у Великій Британії. Донині зберігають своє значення зафіксовані у ньому принципи, зокрема принцип недоторканності особи: *«Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, позбавлена володіння або будь-яким іншим способом знедолена ... інакше як за законним вироком рівних їй і за законами країни»*.

Хартія справила значний вплив на розвиток ідеї прав людини не тільки у Великобританії, але й у світовій правовій думці взагалі. У **«Петиції про права»** (Англія, 1628 р.) конкретизувалося положення про неможливість позбавити волі та ув'язнити вільного громадянина без законних підстав і, що особливо важливо, підкреслювалася незаконність функціонування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які б не керувалися загальним законодавством, і неприпустимість позасудових репресій. **«Біль про права»** 1689 р. став юридичною основою конституційної парламентської монархії у Великобританії. У ньому закладено основи демократичного парламентаризму, зокрема, вільні вибори членів парламенту, їхня недоторканність.

Згадані документи визначали окремі права, які можна було захищати за певних обставин. Але вони ще не містили всеосяжної філософської концепції особистої свободи. Свободи розглядалися здебільшого як такі, що випливають із станового статусу (чи звання) людини. Лише у XVII–XVIII ст. у працях видатних мислителів лібералізму й просвітництва (*Локка, Монтеस्क'є, Руссо, Канта, Джефферсона, Мілля, Бентама*) було закладено основи сучасного розуміння прав людини — на життя, свободу, власність тощо — як священних імперативів і норм взаємовідносин особи і влади. Ці природні права мають бути священними, що тлумачилось як найбільша повага до прав людини, як найвищий статус їх у суспільній системі цінностей, та невідчужуваними — наголошувалося на їх невідривності, невід'ємності від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе як саме людська істота взагалі, незалежно від місця і часу її існування. Погляди Локка і Монтеस्क'є, насамперед про розподіл влади та забезпечення прав і свобод громадян, справили політичний вплив не тільки на наступні наукові концепції, але й на державно-правову практику, яка здійснювалася на основі ліберального світогляду.

Уперше ліберальна концепція прав людини дістала систематизованого юридичного вираження у **1776 р. у Вірджинській декларації** (Декларації прав американського штату), яку було покладено в основу прийнятої у тому самому році **Конституції США**, а згодом, у **1791 р.**, — в основу поправок до цієї Конституції («**Біль про права**»). У Декларації відзначається, що всі люди від природи однаково вільні й незалежні, мають певні невід’ємні права, а саме: втішатися життям і волею, набувати й володіти власністю, шукати щастя й безпеку. Ще більшого значення у цьому відношенні набула прийнята у **1789 р.** в Парижі, після перемоги Великої Французької революції, **Декларація прав людини і громадянина**. У ній у самому вступі зазначалося, що причиною будь-якого суспільного лиха є забуття прав людини і зневага до них.

Таким чином, можна стверджувати, що чинні правові норми людських свобод і цінностей мають під собою міцний фундамент, нарощуваний поколіннями різних у особистих поглядах мислителів.

Сучасне розуміння прав людини

Після Другої світової війни, що принесла страхіття, смерть та спустошення, у світовому співтоваристві народилася нова політична воля забезпечити людству тривалий мир і захистити людину від бідувань диктатури та гноблення. Таким чином, у середині ХХ ст. в світі відбулися процеси, пов’язані у першу чергу з утворенням Організації Об’єднаних Націй, які започаткували затвердження в сучасних міжнародних відносинах принципу всезагального поважання прав і головних свобод людини без жодних винятків та дискримінацій. Поступово поширювалося визнання цього принципу як норми взаємин між державами, що було закріплено у низці міжнародних документів. Головними серед них є **Загальна декларація прав людини (1948)**, **Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1963)**, **міжнародні Пакти про права людини**, прийняті ООН у 1966 р. Майже всі права людини, що містяться в Загальній декларації, відповідають «базовим інстинктам»; ці права безпосередньо або опосередковано сприяють можливості повного виявлення основних інстинктів індивіда, без чого він просто не може існувати як особистість; основні права людини, так само як і її «базові інстинкти», властиві кожній людині, безвідносно до її культурних або етнічних ознак.

Міжнародні пакти про права людини поклали на держави зобов’язання дотримуватися проголошених у них прав. Так, Міжнародний пакт про

економічні, соціальні та культурні права зобов'язав кожну державу, «зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступове повне здійснення визначених у цьому пакті прав ...». Права, визначені пактом, такі як право на працю, право на соціальне забезпечення і достатній життєвий рівень, свобода від голоду, мають програмний і заохочувальний характер. Кожна країна забезпечує втілення у життя цих прав у міру своїх економічних можливостей. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права дає більш чітку формулу обов'язковості дотримання проголошених Пактом прав: «Кожна держава ... зобов'язується поважати і забезпечувати усім особам, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією, особам права, визначені у цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини». Конкретні права людини визначені у цьому Пакті досить точно і стосуються класичних питань свободи і недоторканності особи, свободи вибору місця проживання і права на вільне пересування, права на свободу думки, совісті і релігії, права безперешкодно дотримуватися своїх поглядів.

Отже, сформулюємо визначення прав особи. **Основні права людини** — це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей. Вони класифікуються насамперед за сферою суспільних відносин та характером потреб або цінностей, що виступають їх об'єктом, а саме на: фізичні (життєво необхідні), особистісні (морально-психологічні), культурні, економічні (матеріальні), політичні (державно-громадські).

Механізмом захисту прав людини у сьогоdnішньому світі займається переважно ООН. Крім цієї універсальної міжнародної організації існують Міжнародна організація праці (МОП) та Організація з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО), які координують власну діяльність з ООН.

На сьогоdnішній день перед суспільством уже не стоїть колись гостра дилема — держава для людини чи людина для держави. Однозначно, головним завданням будь-якого адміністративно-політичного цивілізованого утворення є забезпечення гарантій життя, добробуту, охорони здоров'я громадян, здорового і придатного для життя довкілля. Держава зобов'язана забезпечити здоровим й працездатним громадянам можливості і умови плідно працювати, створювати матеріальні та духовні багатства, а тим, хто потребує її допомоги, надати таку допомогу в повному обсязі.

Права людини в сучасному світі — це не просто актуальна тема для дискусій. Це проблема, вирішення якої стоїть у центрі практичної діяльності міжнародного співтовариства. Людство, що пройшло крізь бійню двох світових воєн, безліч кривавих локальних конфліктів, пережило жорстокі диктатури, дійшло висновку, що не може бути миру і злагоди на Землі, не може бути організованого, цивілізованого життя без поваги до людини, її прав, свобод і потреб. Людина, громадянин, індивід мають бути найважливішою цінністю будь-якого суспільства. Лише за такою формулою можливе його (суспільства) подальше процвітання та безтурботне співіснування із навколишнім світом.

Але залишається сумна спадщина тоталітаризму — міжетнічна ворожнеча, расова й релігійна ненависть — звичайна хвороба посткомуністичних держав, чергова пастка на шляху до цивілізації. Єдина протиотрута від майбутніх лих вбачається в ретельному, справедливому, повноцінному вивченні тоталітаризму та розробці на його основі законодавства в галузі захисту прав людини, яке б могло стати могутньою і надійною зброєю проти спроб в котре впровадити тоталітарний режим. Саме тому і виникла необхідність визначити міжнародні норми з прав людини, надати їм характеру загальності та на основі дотримання цих норм будувати взаємовідносини між державами. Ці норми впроваджуються рішеннями ООН та НБСЄ. Заперечення прав людини та основних свобод є не тільки індивідуальною та особистою трагедією, але й породжує умови для соціальної і політичної нестабільності, сіючи насильство й конфлікти в самому суспільстві, а також між країнами. Як зазначено в Загальній декларації прав людини — **«повага прав особи й людської гідності є основою свободи, справедливості й загального миру»**.

Універсальне розуміння прав людини акумулює також переконання в тому, що жодна особа, окрім як людська істота, не є такою у більшій чи меншій мірі, ніж будь-хто інший. По суті, ми всі рівні і рівною мірою можемо користуватися своїми правами людини. Проте поняття рівності не в змозі ототожнити таке здавалося б адекватне їй поняття однаковості. Це — факт, який призводить до того, що люди проводять межі на карті людства і звертають увагу на різницю між ними, яка, на їх переконання, є дуже важливою. Коли проводиться межа, яка не тільки розділяє групи людей, але й допускає, що одна група краща (гірша) за іншу через належність до раси, колір шкіри, стать, мову, релігію, політичні погляди чи національне й соціальне походження, тоді і постає таке явище, як дискримінація.

Лінія поділу, яку найчастіше проводять, висвітлює різницю між статями. Оскільки це збігається з біологічною дихотомією, закладеною у самому біологічному виді, то часто багатьом людям важко побачити за цією різницею свою більш глибоку подібність. Така відмінність постійно й підсилено

підкреслюється, переважно з метою приховування спільної належності до роду людського. Ще більша дискримінація відбувається внаслідок расистської поведінки. **Расизм — це віра в те, що існують групи людей обох статей з особливими (звичайно фізичними) характерними рисами, які роблять їх вищими або неповноцінними щодо інших, наслідком якої є елементарна зневага або ігнорування тих, кого вважають іншою чи нижчою істотою, і яка виявляється у різних формах: залякуванні, експлуатації чи обмеженні.** Демократична частина людської спільноти переконана, що колір шкіри — це один із довільних (і найменш розумних) способів проведення різниці між людьми, які взагалі вигадало людство.

Сучасне міжнародне право класифікує права людини як соціальні претензії і можливості особи, об'єктивно обумовлені системою суспільних відносин, визначальними ідеалами, суттєві для характеристики правового положення індивіда в будь-якому сучасному суспільстві.

Різні суспільства наділені різноманітними соціальними можливостями для забезпечення прав людини. Загалом для держав є характерним певний збіг поглядів щодо того, які права повинні бути надані індивідам і закріплені національним законодавством. Реальне забезпечення цих прав може бути різноманітним і базуватися на рівні розвитку певного суспільства, під впливом національних, релігійних, етнічних та інших особливостей.

Прийнято вважати, що усі права людини є неподільними, однаково важливими і складають єдиний комплекс, а протиставлення окремих прав чи свобод один одному неприпустимо. В протилежному випадку намагання досягти дотримання однієї групи прав і свобод може бути використане для пригнічення іншої. Проте визнання неподільності прав людини не уникає певної їх градації, пріоритетів. На **перший план** завжди виступає **право на життя** як найважливіше право, без забезпечення якого виявляється абсурдною можливість дотримання будь-яких інших прав і свобод. Однак дотримання лише одного права на життя, безумовно, недостатньо для повноцінного існування і розвитку особистості в суспільстві. Для цього необхідно виявлення поваги і дотримання інших прав та свобод, таких як:

- *право на свободу і особисту недоторканність;*
- *на справедливе відкрите судочинство;*
- *на повагу особистого та сімейного життя;*
- *недоторканності житла і таємниці кореспонденції, на свободу думки, совісті і релігії;*
- *право на свободу висловлення власної позиції;*
- *отримання і розповсюдження інформації та ідей без втручання з боку державних органів і незалежно від державних кордонів.*

Принцип поваги прав людини як один із основних принципів сучасного міжнародного права не протистоїть іншим його принципам, а гармонійно з ними поєднується. Тому жодні посилання на необхідність захисту прав людини не можуть виправдати спроб порушити такі принципи, як:

- повага державного суверенітету;
- невтручання держав у внутрішні справи одна одної;
- заборона силових погроз або застосування сили у міжнародних відносинах та ін.

Права та свободи людини не повинні використовуватися для посягань на мир та безпеку, незалежність та рівноправ'я держав, тобто на ті підвалини, на яких базується сама ідея міжнародного співробітництва.

Становлення принципу загальної поваги прав людини і основних свобод для всіх як одного з основних міжнародно-правових принципів відбувалося у післявоєнну добу і пов'язане безпосередньо з прийняттям Статуту ООН. Отже, зміст численних міжнародних документів з прав людини зводиться до універсальної норми, згідно з якою держави зобов'язані поважати і дотримуватися прав людини та основних свобод для всіх, без різниці у мові, расі, релігії. Це означає, що права і свободи людини повинні виконуватися в усіх країнах і діяти щодо усіх осіб без будь-якої дискримінації. При цьому мета міжнародного співробітництва полягає не в уніфікації національних законодавств, а у розробці стандартів, які б могли стати початковим етапом для вироблення державами власного національного законодавства. Безпосередня регламентація і захист прав людини надалі залишаються внутрішньою справою кожної країни.

Україна: права людини на сучасному етапі

Ще до остаточного розвалу Радянського Союзу народи, що населяли його безмежні терени, почали активно розбудовувати власну державність. 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла **«Декларацію про державний суверенітет України»**. Саме цей документ став орієнтиром у становленні України як демократичної, правової держави, що повинна піклуватися про неухильне дотримання прав і свобод людини.

Згодом, виходячи з пріоритету загальнолюдських цінностей, загальноновизнаних принципів міжнародного права, Верховна Рада України саме в День прав людини у 1991 р. прийняла закон, згідно з яким укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять нині невід'ємну частину національного законодавства України. Таким

чином, громадянам України надана можливість захищати свої права, застосовуючи міжнародні норми у такому ж порядку, який передбачений для норм національного законодавства. Більше того, у випадках порушення їх прав громадяни України, які вичерпали усі наявні внутрішні засоби правового захисту, можуть звертатися до Комітету з прав людини, створеного згідно з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права.

Прийнята **28 червня 1996 р. Конституція України** втілила найкращі здобутки загальнолюдського юридичного досвіду конституційного забезпечення прав і свобод людини. Майже третину її статей безпосередньо присвячено цьому питанню, і вже цим визначається її гуманістичне спрямування. Та ще важливішим є те, що текст більшості цих статей досить повно відповідає широко визнаним міжнародним нормам прав і свобод людини. У цьому не важко переконатися, якщо порівняти розділ II Конституції України із Загальною декларацією прав людини, а також Міжнародними пактами: про громадянські та політичні права — і про економічні, соціальні і культурні права. Отож, курс молодого держави визначився: *Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. Конституції України).*

На сьогоднішній день гостро стоїть питання про реальне забезпечення проголошених засад. Навіть після дев'яти років незалежності про якісь практичні великі правові досягнення України говорити завчасно. Сьогодні важливо те, як ці права працюють щодо конкретної людини.

Почасти діюча система державних інститутів не спроможна належним чином захистити права людини, оскільки вона колись була сконструйована, безумовно, не для такого завдання. Інтереси людини повинні привілеювати порівняно з державними інтересами.

Таким чином в Україні склалася ситуація, коли разом із повним забезпеченням людських прав на свободу совісті та інших моральних прав, частково — свободу слова, не виконується соціальний захист. Актуальним було створення в Україні інституту Омбудсмена — уповноваженого з прав людини. Омбудсмен в Україні має широкі повноваження. Під його юрисдикцію підпадає будь-яка особа, у тому числі й Президент.

Варто все ж таки зазначити, що у нинішньому світі, наскільки б не було великим бажання повністю забезпечити усі права і свободи індивіда, такі спроби залишаються мрією. Найбільш цивілізована і найдемократичніша правова держава неспроможна ідеально дотримуватися усіх без винятку прав людини. Адже як абсолютна моральність не поєднувана із самим життям, так і абсолютне дотримання прав особи в їх повному обсязі несумісні з існуванням самого людського суспільства.

Дотримання прав людини як ознака демократії

Фундаментальний принцип демократичної форми правління — уряди захищають свободи і права, які людині належать від народження. Дотримання прав людини — це ознака цивілізованого суспільства. Однак у різноманітних регіонах світу це загальновизнане положення не виконується, права громадян не дотримуються, навіть такі, як право на життя. В багатьох випадках на перший план виступають звичаї, особливості національного характеру, культурні цінності.

Слід зазначити, що фундаментальним принципом демократичної форми правління ми визнається той факт, що уряди не надають, не дарують основні права людини, а призначені захищати свободи і права, якими людина наділена від народження. Тому важливо створити такі умови та механізми, завдяки яким не порушувалися б права окремої людини, тобто, згідно з висловом історика Л. Леві: «Люди можуть бути вільними, коли уряди не вільні».

У практиці деяких держав багато прикладів, які підтверджують це положення. «Конгрес не повинен видавати, — зазначено у Поправці 1 (1791 р.) Конституції США, — жодного закону, що стосувався б встановлення релігії або такого, що забороняв би сповідування якоїсь із них, або такого, що обмежував би свободу слова або друку, або право народу вільно збиратися та звертатися до уряду з петиціями про задоволення скарг». Іншими словами, не уряд надає американцям свободу совісті, друку, слова, а Основний закон США вимагає від уряду не втручатися, не обмежувати ці права своїх громадян.

Основні принципи сучасної ліберальної демократії полягають у такому:

- *народне представництво (парламентаризм)*, яке здійснюється з допомогою виборів;
- *поділ влади* та зумовлена ним дія *системи стримувань і противаг* між окремими гілками влади;
- *верховенство права* (будь-який закон повинен мати правовий характер, тобто бути формальним вираженням свободи і рівності людей);
- *верховенство закону* (діяльність держави здійснюється строго на підставі й у межах закону, у суспільних стосунках панує не чиясь суб'єктивна воля, а закон) та ін.

Сучасна демократія вимагає: межами дозволеного законом влада застосовуватись не може, оскільки за цими межами починається свавілля. Тому у владно-правових відносинах державні органи та посадові особи діють за принципом *«заборонено все, що прямо не дозволено правом»* (інакше

«дозволено лише те, що прямо передбачено правом»). Відповідно такі дозволи носія владних повноважень також окреслюють максимальну межу свободи підпорядкованих владним суб'єктам суб'єктів підвладних. Останні є вільні в тому, куди влада втручатись не може (оскільки це протиправно), і діють за іншим принципом: «дозволено все, що не заборонено законом». Стає очевидним, що для захисту максимальної правової свободи приватних осіб необхідно встановити мінімум правової свободи для органів державної влади. Саме у такий спосіб і будується в умовах демократії система юридичних гарантій прав і свобод людини. Отже, взаємозв'язок принципів *верховенства закону* та *верховенства права* в умовах демократії простежується у правовій формі функціонування державних структур та визнанні прав людини пріоритетною цінністю перед усіма іншими можливими політичними цінностями, що, між іншим, означає створення максимального простору і можливостей для вільних дій і самореалізації особи.

Однією з ключових характеристик демократії є *політична рівність* усіх без виключення громадян перед законом та дотримання принципу: *одна людина — один голос*.

Це насамперед означає, що органи державної влади повинні формуватись і діяти відповідно до чітко фіксованих у законі процедурами, які б дозволяли без будь-яких перешкод виражати і захищати позиції, інтереси, прагнення усіх зацікавлених осіб і груп. Демократія передбачає, що всі особи, які контролюють політичні владні структури, мають бути відповідальні перед своїми виборцями і періодично, через строго встановлений термін переобиратись. Виборці повинні мати можливість організовуватись у партії для реалізації своїх цілей.

Основоположне значення для теорії демократії мало формування й утвердження сучасної ідеї *народного представництва*, відповідно до якої представницькі органи влади обираються не довічно, а на певний, чітко визначений конституцією термін. Важливим елементом сучасної демократії є періодична підзвітність виборного представника перед виборцями. Якщо демократія дійсно означає самоуправління народу, то недостатньо, щоб посадові особи обирались тільки народом на державні пости, навіть загальним голосуванням, вони повинні також періодично звітувати перед народом за свої дії. Сутність *принципу представництва* полягає в тому, що в політичній сфері виборці визначають мету, а обраний ними представник вибирає найбільш придатні, на його погляд, засоби для її досягнення.

Одним із принципів демократії є утвердження *принципу плюралізму* в усіх сферах суспільного життя. Такий плюралізм гарантує умови для боротьби між різними соціально-політичними силами, розв'язання кон-

фліктів, які виникають між ними, досягнення рівноваги і компромісу в суспільстві. Принцип плюралізму разом із принципом стримувань і протиправ утворюють головний механізм досягнення балансу сил, який забезпечує найоптимальніший режим для підтримки демократії.

Єдиним засобом проти зосередження влади в авторитарної більшості, що може порушувати права меншості, в умовах демократії є **поділ суспільства** на таку значну кількість окремих груп громадян, що робить будь-яке об'єднання заради несправедливих цілей малоімовірним і навіть нездійсненним.

Сучасна демократія включає і такий принцип, як «право не погоджуватись» із думками і позиціями інших членів чи груп суспільства.

Там, де відсутнє право незгоди чи панує *принцип одностумства*, там немає і не може бути демократії. Демократія відкидає можливість вольового нав'язування позицій однієї частини суспільства іншій. З цієї точки зору суттєвою ознакою демократії як форми правління більшості є дотримання інтересів і прав меншості, адже там де зникає меншість, там зникає і більшість, яка підмінюється просто масою.

Таким чином, основою сучасного демократичного розвитку суспільства є дотримання прав та свобод людини.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Назвіть основні ознаки правової держави.
2. Проаналізуйте поняття «правова держава»
3. Визначте ступінь залежності розвитку правової держави від ступені розвитку громадянського суспільства.
4. Назвіть основні етапи розвитку теорії прав людини.
5. Назвіть основні тенденції розвитку правових держав у сучасному світі.

ЛЕКЦІЯ 17.

ДЕМОКРАТІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього

Громадянське суспільство в сучасних умовах становить одну із визначальних категорій сучасної політичної науки. В останні півтора-два десятиріччя, у зв'язку з поширенням демократичних процесів у різних країнах та регіонах світу, ця проблема набуває особливої актуальності. В кінці 80-х — на початку 90-х рр. зникли тоталітарні режими у східноєвропейських країнах та СРСР. Постало питання про громадянське суспільство, його сутність, шляхи та форми його розвитку як необхідну умову утвердження демократії. Виникає питання: що таке громадянське суспільство і яке місце воно посідає у суспільно-політичній системі.

Своїм корінням поняття громадянського суспільства сягає античних часів (ідея «поліса» Платона, «*societas civilis*» Цицерона). Саме в античному світі виникає поняття громадянина та рівноправ'я громадян. Проте давні мислителі під громадянським суспільством розуміли політичну державу, яка поєднувала у собі такі сфери суспільства (в сучасному розумінні — сфери громадянського суспільства), як сім'я, релігія, освіта, культура, приватна власність та ін. Майже до кінця XVII ст. незмінним був підхід, згідно з яким поняття «державна» і «суспільство» не розрізнялися. Бути членом держави означало бути й громадянином.

Тільки перехід від Середньовіччя до Нового часу знаменує поступовий відхід від держави такої сфери суспільних відносин, яка стане іменуватися громадянським суспільством. Епоха Відродження сформувала переконання у тому, що надмірно розширена сфера впливу держави стримує творчий, вільний розвиток особи, заважає її вільному волевиявленню, стає гальмом розвитку людської спільноти. Так, на початку Нового часу почала формуватися концепція громадянського суспільства. Вона розвивалась і змінювала свій зміст паралельно з розвитком суспільної реальності, яку вона позначала. Громадянське суспільство на практиці було молодим буржуазним суспільством, що затверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, фор-

мувало громадську думку щодо проблем, які були визнані цінними для всіх. Захищати свої інтереси люди намагалися через створювані ними спілки та об'єднання, які функціонували автономно, під охороною закону. Потім, із другої половини ХІХ ст. і до другої половини ХХ ст. про цю концепцію майже забули. А коли у 80-х рр. ХХ ст. зазначене поняття знову перетворилось на «ключове слово інтелектуальних дискусій», виявилось, що не всі вкладають у нього однаковий зміст.

«Громадянське суспільство» як концепція відродилось у другій половині ХХ ст. насамперед як знаряддя критики «соціалістичного авторитаризму» в центрально-східноєвропейських країнах. Одним із найвідоміших дослідників цього періоду є відомий німецький філософ і соціолог **Ю. Габермас**. Його теорії соціальної комунікації та «**публічної сфери**» («сфери відкритості») справили істотний вплив на подальшу інтерпретацію поняття. За допомогою цієї раніше забутої концепції спочатку було розроблено нову «стратегію трансформування диктаторських режимів», а потім вона стала інструментом пояснення, чому і як відбулося падіння комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі та від чого тут залежатимуть успіхи в утвердженні демократичних інститутів.

Особливістю післявоєнного періоду є те, що сфера застосування категорії громадянського суспільства є дуже широкою. Нові реалії суспільства загального добробуту в країнах розвиненої демократії привернули до нього увагу тих вчених, які намагаються знайти способи поєднання зусиль держави загального добробуту і громадянського суспільства в досягненні рівної свободи для всіх та більшої соціальної справедливості, формуванні соціального капіталу (Дж. Кін, Ч. Тейлор, Н. Розенблюм, Р. Патнем та ін.). Особливий інтерес становлять роботи Р. Патнема, який проаналізував вплив громадянського суспільства на утвердження нових демократичних інститутів. Взявши цивільну громаду як культурно визначений осередок соціального життя, у якій органічно поєднуються культура та структура, Патнем продемонстрував вражаючі відмінності італійських регіонів з точки зору розвиненості цивільних громад та функціонування демократичних інститутів.

За кілька століть своєї історії вислів «громадянське суспільство» став полісемантичним: у різних країнах і в різні епохи йому було надано різні значення.

Отже, **громадянське суспільство** — це досить давня, але дуже актуальна теоретична концепція, котра, на думку **Дж. Кіна**, усе ще «володіє значним аналітичним, нормативним і політичним потенціалом».

За наявності різних варіацій, на думку **Р. Т. Мухаєва**, у західній політичній науці домінують дві основні інтерпретації громадянського суспільства.

З точки зору першої, воно розглядається як універсальна *соціальна категорія* для позначення простору міжособистісних відносин, що протистоять державі в будь-якій її формі. Як сфера реалізації повсякденних потреб індивідів, громадянське суспільство включає весь історичний комплекс взаємодій приватних осіб між собою.

З погляду другої інтерпретації, громадянське суспільство є *феноменом західної культури*, конкретно-історичною формою існування західної цивілізації. Особливістю західної культури є надзвичайна адаптованість до мінливих умов і підвищене виживання в іншому культурному середовищі. Унікальність західної цивілізації обумовлена балансом трьох сил: інститутів влади, громадянського суспільства, автономної особи. Їх збалансована взаємодія була заснована на ідеї прогресу, що виражалась у спрямованості свідомості на постійне удосконалення людини, громадянського суспільства і держави.

Поняття, структура і функції громадянського суспільства

При всій різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства переважна більшість дослідників сходяться на тому, що поняття громадянського суспільства застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи і має певне аналітичне навантаження лише у випадку розмежування суспільства і держави.

Історично громадянське суспільство виникло на певному етапі розвитку західної цивілізації, зазнало певних змін у процесі своєї еволюції і має історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди, поширюючись у наш час на різні регіони і континенти.

Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, що наближається до соціальної (соціетарної) сфери суспільного життя. У зародковому стані вона фактично присутня в кожному сучасному суспільстві. Однак суспільства різняться за розмірами цієї сфери (вона може, як за тоталітаризму, прямувати до нуля, а може охоплювати основний простір людської життєдіяльності) та за її якістю: рівнем розвиненості, повноцінністю функціонування, системою цінностей.

Як підструктура суспільної системи, громадянське суспільство, у свою чергу, має складну внутрішню структуру, яка охоплює компоненти інституційного плану і певний тип культури. Таке суспільство містить у собі всю сукупність міжособистісних відносин, що розвиваються поза межами і без втручання держави, а крім того, розгалужену систему незалежних від дер-

жави соціальних інститутів, що реалізують повсякденні індивідуальні й колективні потреби. В цілому структура громадянського суспільства розвинених країн являє собою широку мережу суспільних відносин, різноманітних добровільних організацій громадян, їхніх асоціацій, лобістських та інших груп, муніципальних комун, благодійних фондів, клубів за інтересами, творчих, кооперативних об'єднань, споживчих, спортивних товариств, суспільно-політичних, релігійних та інших організацій і спілок. Всі вони виражають найрізноманітніші соціальні інтереси у всіх сферах життя суспільства.

Елементи громадянського суспільства можна поділити на **три групи**:

1. Добровільно сформовані первинні спільноти (сім'я, кооперація, асоціація, господарські корпорації, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання людей);

2. Сукупність недержавних неполітичних відносин у суспільстві: економічних, соціальних, сімейних, духовних, моральних, релігійних та інших. Це виробниче і приватне життя людей, їхні звичаї, традиції, вдачі;

3. Сфера самовиявлення *вільних індивідів та їхніх організацій, обмежена законами від прямого втручання в неї із боку державної влади.*

Всі ці об'єднання і комітети найчастіше протистоять один одному, прагнучи завоювати довіру громадян, гостро критикують різноманітні негативні сторони здійснюваної політики, прорахунки в економіці, стан моральності. Вони висувають до управлінських кіл усіх рівнів різноманітні вимоги й питання, що постають перед громадянами, захищають перед державними органами інтереси і права своїх членів, прагнуть задовольнити їхні запити та потреби.

Заслуговує на увагу позиція Дж. Александера, що виокремили три рівні громадянського суспільства як незалежної сфери суспільного життя, в якій люди формулюють і реалізують свої соціальні права та обов'язки, діючи солідарно: культурний рівень (рівень цінностей); інституційний рівень; практичний рівень людської взаємодії.

Інститутами громадянського суспільства є:

- добровільні громадські організації та громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади (пізніше розвинені політичні партії залишаються тісно пов'язаними з громадянським суспільством, з одного боку, і владними інституціями — з іншого, слугуючи ланкою зв'язку між ними);
- незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут;

- певною мірою — вибори та референдуми, коли вони становлять засіб формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;
- залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (як-от: суди присяжних, народні міліцейські загони тощо).

В аспекті культури охарактеризована вище підсистема суспільства може називатися громадянським суспільством лише за умови, якщо в ній не тільки наявна певна кількість (мережа) добровільних асоціацій та інших громадських інституцій, але й панують цінності громадянської культури, спілкування відбувається на засадах довіри й толерантності. Тобто громадянське суспільство — це не лише сфера, але й тип взаємодії, певна модель соціальної організації, з притаманними їй якісними характеристиками, а саме:

- суб'єктами взаємодії в громадянському суспільстві є вільні та рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати малі й великі справи в суспільстві;
- їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи;
- індивідуалізм та конкурентність у їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси, поміркованістю і толерантністю.

Виходячи з викладеного, можна запропонувати таке визначення громадянського суспільства: **громадянське суспільство — це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних і рівноправних індивідів, що об'єднані специфічними інтересами та потребами, діють у межах і через добровільно сформовані різні утворення та асоціації, сфера, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.**

Тільки сукупність історичних, структурних і культурних рис громадянського суспільства дає його «нормативний образ», розкриває сутність цього поняття як ідеального типу. З переходом на описовий рівень можемо встановити міру наближеності конкретних суспільств до визначеного в такий спосіб ідеалу, визначити, наскільки в ньому розвинені структури і культура, притаманні саме громадянському суспільству.

Функції громадянського суспільства є втіленням основних напрямів діяльності інститутів громадянського суспільства та їх впливу на суспільне життя. Основною функцією громадянського суспільства вважається найбільш повне задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб його

членів. Різноманітні економічні, етнічні, регіональні, професійні, релігійні об'єднання громадян покликані сприяти всебічній реалізації індивідом його інтересів, устремлень, цілей тощо. У межах цієї основної функції громадянське суспільство може виконувати низку інших важливих соціальних функцій:

1. На основі законності воно забезпечує **захист приватних сфер життя людини** і громадянина від необґрунтованої жорсткої регламентації й контролю держави та інших політичних структур.

2. На базі асоціацій громадянського суспільства **створюються і розвиваються механізми суспільного самоврядування**.

3. Громадянське суспільство є одним із найважливіших і **потужних важелів у системі «стримувань та противаг»**, стримуючим чинником у прагненні державної влади до абсолютного панування. Воно захищає громадян та їх об'єднання від незаконного втручання в їхню діяльність державної влади й тим самим сприяє формуванню і зміцненню демократичних органів держави, усєї політичної системи суспільства.

4. Інститути й організації громадянського суспільства покликані **забезпечувати реальні гарантії прав і свобод людини**, рівний доступ до участі в державних і суспільних справах.

5. Громадянське суспільство виконує також **функцію соціального контролю стосовно своїх членів**. Воно незалежно від держави має у своєму розпорядженні засоби і санкції, за допомогою яких може змусити індивіда додержуватися суспільних норм, забезпечити соціалізацію і виховання громадян.

6. Громадянське суспільство виконує **комунікаційну функцію**. У демократичному суспільстві наявною є різноманітність інтересів. Найширший спектр цих інтересів є результатом тих свобод, які має громадянин в умовах демократії. Демократична держава покликана максимально задовольняти інтереси і потреби своїх громадян. Проте в умовах економічного плюралізму ці інтереси настільки різноманітні і диференційовані, що державна влада практично не має каналів інформації про всі ці інтереси. Завдання інститутів і організацій громадянського суспільства — інформувати державу про конкретні інтереси громадян, задоволення котрих можливо лише силами держави. Класичним прикладом такої інформації є акції «руху зелених». Проблеми захисту довкілля неможливо вирішити без широкої участі держави, і «зелені» домагаються прийняття конкретних державних програм щодо захисту навколишнього середовища.

7. Громадянське суспільство виконує **стабілізуючу функцію** завдяки своїм інститутам та організаціям. Воно створює міцні структури, на яких

тримається все громадське життя. У складні історичні періоди (війни, кризи, депресії), коли держава починає «розхитуватися», воно «підставляє своє плече» — міцно й надійно зорганізовані структури громадянського суспільства.

Функціональна характеристика вказує на роль громадянського суспільства у суспільній системі, на те, чому його розглядають як опору демократії та вияв свободи. Але громадянське суспільство не зможе повноцінно виконувати названі функції, якщо відсутній бодай один із найголовніших його **атрибутів**, до яких слід віднести:

- **наявність публічного простору**, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського (цивільного) життя і громадської думки;
- **організоване громадське (публічне) життя** вільних і рівних індивідів, чії права захищені конституцією та законами;
- **незалежні від держави, добровільні асоціації**, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні;
- **зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність**, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

Громадянське суспільство як умова свободи й демократії

Оскільки у перехідних до демократії суспільствах 80-х — початку 90-х рр. існувала передреволюційна або революційна соціальна реальність, а не така, яку описав А. Токвіль у своїй «Демократії в Америці», то не дивно, що перевагу тут також здобуло «демократичне громадянське суспільство». Справедливою є думка, що українська «оксамитова революція» 1989–1991 рр., завдяки якій Україна здобула незалежність, була здійснена не політичними партіями, а громадськими організаціями, що ставили перед собою політичні цілі. У їхньому середовищі й сформувалися перші українські політики. Не дивно, що пізніше саме таке — політизоване — уявлення про громадянське суспільство та його функції стало домінуючим в українському суспільствознавстві. Найбільшого значення стали надавати проблемам опору громадянського суспільства державі — на шкоду підкресленню його соціалізуючих функцій.

Зосередження уваги на наслідках протистояння груп та об'єднань, що належать до громадянського суспільства, репресивній державі було закономірним явищем для періоду, коли сила тоталітаризму була підірвана

саме завдяки масовим акціям громадянського суспільства. Однак у теоретичній площині такий підхід призводить до того, що до уваги береться лише одна, причому не найрозвиненіша його модель. У деяких випадках політизація доходить до ототожнення «громадянського суспільства» із свідомо створеною опозицією до владних структур. І тоді громадянське суспільство фактично не відокремлюється від політичного.

Політизованість громадського життя, як і політизованість концепції громадянського суспільства — це лише одна з найістотніших особливостей моделі громадянського суспільства, що може скластися в молодих демократичних державах. Інша пов'язана з тим, що можна назвати наздоганяючою моделлю розвитку цих країн, за якої визначальну роль в усіх сферах суспільного прогресу відіграє духовно-інтелектуальна еліта — інтелігенція, яка прагне «підтягнути» свій народ до здобутків світової цивілізації. Ця риса змінює модель громадянського суспільства, яке тут формується, з масового, закоріненого в народі (*grass-roots*), на «інтелігентське», або «освічене» (Р. Шпорлюк), тобто таке, що створюється людьми, котрі розуміють суть і цінність вибору, зробленого нацією на доволі пізньому етапі її розвитку, необхідність інституювання громадянського суспільства як «трансцендентно-логічної передумови демократії» (Дж. Кін). З цієї причини в усіх країнах наздоганяючого розвитку, у тому числі і в Україні, саме інтелектуали перебувають в опозиції до влади, гуртують народ, виконують роль «фермента», без якого не може виникнути громадянське суспільство. Йдеться про початкові етапи розвитку, про період відродження громадянського суспільства та про те, звідки має взятися ініціатива, що ґрунтується на розумінні суті і значення громадських форм діяльності. Розвинене громадянське суспільство у будь-якому варіанті охоплює широкі верстви громадянства і розв'язує значне коло проблем, що стосуються загалу.

Громадянське суспільство вкрай необхідне для утвердження демократичного врядування, бо, як пише Дж. Кін, там, «де немає громадянського суспільства, не може бути взаємодії й обміну думками між громадянами, здатними публічно обирати свої ідентичності, шанувати свої обов'язки в межах політично-правової структури, яка забезпечує мир між громадянами, добре функціонування уряду, соціальну справедливість та — перш за все — діє відповідно до принципу, що влада має бути підзвітна суспільству».

Чим більш розвинутим є громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпека узурпації політичної влади тими чи іншими її органами або окремими особами. Відстоюючи матеріальну і духовну незалежність людини від держави,

домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак правової держави. Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим фактором стабільного демократичного розвитку, а порушення її веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості й політичного безсилля народу.

Але, з іншого боку, громадянське суспільство залежить від держави і не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства й тиранії. Тому зворотний зв'язок у стосунках громадянського суспільства і правової держави дуже важливий. Визнаючи автономність громадянського суспільства, правова держава має реагувати на запити і потреби асоційованого громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та слідкувати за їх виконанням, іншими словами, вона повинна створити ситуацію правової захищеності громадян, сформувані сприятливе правове поле для діяльності створюваних ними громадських інститутів. «Захищеність конституційних прав є фундаментальною умовою автономності громадянського суспільства».

Теорія громадянського суспільства, досвід його розвитку в інших країнах, безперечно, має велике значення для України. Ставши на шлях демократичного розвитку, українське суспільство має подолати недовіру до влади й відчуження значної частини українського народу від громадського життя й політики; позбутися тоталітарних стереотипів свідомості; використати засоби громадянського суспільства для зменшення всевладдя державних чиновників і для того, щоб формально демократичні інститути влади почали керуватися принципами демократії на практиці.

Становлення громадянського суспільства в Україні

Перші елементи формування громадянського суспільства на території сучасної України сягають сивої давнини. Ще в VII–V ст. до н.е. на землях теперішньої України функціонували рабовласницькі міста-держави: Ольвія, Херсонес, Боспор, Феодосія та ін. з різноманітними формами правління — від монархії до аристократичної та демократичної республіки. Коли в IX ст. виникла Київська Русь, її основними державними інститутами стали князь, князівська рада та народне віче. Як свідчать про цей період нашого політичного розвитку писемні пам'ятки, надзвичайно великі повноваження були у народного зібрання громадян. Повноваження віча поширювалися на всі функції державної влади, у тому числі на вибори князя, укладання з ним договору та обговорення найважливіших питань суспільно-політичного життя.

Згодом, уже за доби феодалізму, селяни об'єднувалися в сільські общини, обираючи зі свого середовища отаманів, старшин та інших представників громадськості. Особливе місце у формуванні рис громадянського суспільства та боротьбі за волю й незалежну, суверенну державу належить козацтву. Як підкреслює один із найавторитетніших дослідників цього питання Д. Дорошенко, «козаччина є не тільки найблисकुчішою, найефектнішою появою української історії, вона являє собою ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, соціальної та культурної творчості...».

1 грудня 1991 р. народ України на всенародному референдумі висловив свою суверенну волю побудувати українську незалежну державу. А почався цей процес ще до референдуму — з ухвалення Верховною Радою **в липні 1990 р. Декларації про державний суверенітет України**. Її основним принципом стало сучасне розуміння суверенітету народу як багатогранного поняття. Так, декларація не обмежувалася проголошенням права народу України вирішувати свою долю. Вона визначала сучасне комплексне наповнення цього права — верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх стосунках. Декларація передбачала народовладдя, утвердження громадянства Української держави, її економічну самостійність, екологічну безпеку, національно-культурне відродження українського народу. Водночас гарантувався вільний національно-культурний розвиток усім національностям, що проживають в Україні. Проголошуючи Україну суверенною національною державою, Декларація виходила з того, що український народ як єдине джерело державної влади в республіці — це громадяни всіх національностей, які живуть в Україні.

Наступний історично значущий крок — це ухвалення Конституції України 28 червня 1996 р. У цьому головному політико-юридичному документі держави підкреслюється, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, багатопартійності, розвитку самоврядування.

Нині процеси формування в Україні громадянського суспільства та створення незалежної, демократичної, соціальної та правової держави відбуваються паралельно. Громадяни, громадські організації та різноманітні політичні інститути України за цих умов намагаються ефективно використати досвід передових, демократичних країн щодо захисту прав і свобод кожної людини. Як свідчить світовий політичний досвід, саме з усвідомлення кожною людиною думки про свою самоцінність, про спроможність і можливість своєю працею побудувати гідне життя власній родині та

суспільству в цілому розпочинається процес становлення громадянського суспільства.

Суспільний прогрес в Україні за сучасних умов можливий не тільки через включення до процесу суспільного розвитку всіх можливостей і потенціалу демократичної держави, а й через використання здобутків громадянського суспільства. Усі політичні спроби здійснити в нашій державі радикальні зміни, передусім в економіці та соціальній сфері, будуть марними без урахування людського чинника та ступеня розвитку громадянського суспільства.

Людина, взаємодіючи з державою і громадянським суспільством, повинна виступати не тільки в ролі суб'єкта приватного права, а і як носій публічного права. Права і свободи громадянина в демократичному суспільстві визначаються юридичними законами, які ухвалює держава, а діяльність останньої теж повинна відбуватись у межах нею самою встановлених правових процедур. Право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою.

Нині самоорганізація громадянського суспільства в Україні виявляється в діяльності різноманітних організацій у економічній, соціальній та духовній сферах. Так, в економічній сфері такими організаціями є приватні колективи, підприємства, кооперативи, різні асоціації, корпорації. У соціальній — сім'ї, громадські організації, органи самоврядування. У духовній — самостійні творчі та наукові об'єднання тощо. Обов'язковим є також забезпечення вивчення громадської думки, практики розв'язання соціальних конфліктів цивілізованим шляхом, можливості вільно висловлювати свої думки.

Отже, громадянське суспільство є сукупністю суспільних відносин (економічних, соціальних, духовних), формальних та неформальних структур, які задовольняють потреби й реалізують інтереси індивідів або груп, що відповідають досягнутому рівню суспільного розвитку.

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Яке місце серед підсистем політичної системи займає громадянське суспільство?
2. Перерахуйте основні історичні етапи формування та еволюції громадянського суспільства.
3. Які сутнісні ознаки громадянського суспільства?
4. Назвіть основні інститути громадянського суспільства.
5. Який рівень культури громадян існує у сучасній Україні і як він впливає на суспільно-політичні процеси?

ЛЕКЦІЯ 18.

СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Успіху в політичній діяльності досягають завдяки багатьом чинникам, але найбільше він залежить від підготовленості політика. Йдеться не лише про знання, здібності, особисті якості, а й про володіння політичними технологіями, які мають свої особливості, механізми дії та впливу на окремих громадян та спільноти. Важливим є те, хто і з якою метою їх використовує, наскільки моральними є дії, вчинки суб'єктів політичного процесу.

Політичні технології (грецьк. «*techne*» — мистецтво, майстерність) — сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату. Політичні технології — це одна з галузей діяльності політиків, тісно пов'язана з виборними технологіями, що займається відпрацюванням і впровадженням різних способів маніпуляції суспільною думкою. У політичній практиці вони постають як сукупність методів застосування об'єктивних законів політики, матеріалізація абстракцій політичної науки в конкретні рішення, документи, нормативи, розпорядження.

Особливості політичних технологій зумовлені характером політичного процесу, який охоплює найрізноманітніші види політичної діяльності в межах конкретної політичної системи. Серед них — політична участь, яка має на меті формування в процесі політичної діяльності певних позицій, вимог, настроїв, та політичне функціонування як професійна політична діяльність щодо вироблення правових норм, управління політичними інститутами.

Роль і види політичних технологій

Під політичними технологіями можна розуміти дії, що підвищують ефективність політичних груп і організацій, які беруть участь у боротьбі за державну владу.

Політичні технології поділяються на:

- **загальні** (стосуються інтересів багатьох суб'єктів політичного процесу);
- **індивідуальні** (притаманні окремим суб'єктам політики).

Серед перших найпоширенішими є технології завоювання (виборчий процес як комплекс спеціальних технологій) та утримання влади.

Індивідуальні технології використовують окремі політики в процесі своєї політичної діяльності. Вони пов'язані із завоюванням популярності, умінням контактувати з громадянами (виборцями, членами певної партії, об'єднання тощо), майстерністю дискутувати, виголошувати промови, вести мітинги, збори, вдосконалювати власний імідж тощо.

Індивідуальні політичні технології використовуються окремими політиками, громадськими, державними діячами, загальні — колективними суб'єктами політичного процесу: групами тиску, політичними партіями, лобістськими групами, громадськими об'єднаннями.

До найпоширеніших індивідуальних політичних технологій належать:

- публічні виступи;
- участь у бесідах, дискусіях, розв'язанні конфліктів;
- прогнозування політичної діяльності;
- виступи на радіо, телебаченні;
- підготовка матеріалів для друкованих засобів масової інформації тощо.

Кожна технологія має свої особливості, завдяки яким створюється певний імідж політика, його авторитет і популярність, формується і збагачується досвід політичної діяльності. Готуючись, наприклад, до публічного виступу, політик передусім повинен знати про час, мету його і відповідно готуватися до спілкування з аудиторією. На цьому етапі важливими складовими є підготовка тез (структури) виступу, визначення суті, спрямування розмови, ймовірних запитань. Необхідно попрацювати над зовнішністю, жестикуляцією, диханням тощо. Усе це і є технологією політичного виступу. В індивідуальних політичних технологіях домінують індивідуальні риси особистості політика. Саме на них відповідно акцентують в інтересах політика.

Серед найзагальніших і найпоширеніших є **технології прийняття політичного рішення і технології виборчих кампаній.**

Технологія прийняття політичного рішення — *процес реалізації політичної мети на основі накопиченої інформації.* Кожне політичне рішення є невід'ємним елементом політичного процесу, результатом попередніх дій. Іншими словами, це своєрідний процес, за якого накопичена інформація, розвиваючись, перетворюється на відповідні спонукальні акти (вказівки, розпорядження, накази тощо). Політичні рішення є елементом політичного процесу і не можуть існувати статично. Їх класифікують:

1. За спрямованістю на конкретну проблему:

- рішення правильне (проблема вирішується відповідно до мети);
- рішення нейтральне (проблема залишається на попередньому рівні);

– рішення неправильне (проблема стає ще гострішою, загальна ситуація погіршується).

2. Як правові та неправові:

- правові — рішення, прийняті згідно з конституцією, законами та розпорядчими актами конкретної держави;
- неправові — рішення, прийняті всупереч чинним законам і актам.

3. На основі суб'єктно-об'єктних відносин. Це означає, що суб'єкт влади при прийнятті рішення може одночасно бути і його об'єктом. Верховна Рада України, наприклад, приймає певні рішення щодо організації власної діяльності.

4. За ступенем значущості:

- значні (кардинальні);
- чергові (радикально ситуації не змінюють);
- нейтральні (прийняті з незначних суспільно-політичних питань, наприклад, утворення різних дорадчих органів, тимчасових комісій, робочих груп тощо).

5. За термінами дії, виконання, реалізації.

- довготривалі (різноманітні мораторії);
- безперервної дії (дія багатьох статей конституції країни),
- короткотривалі (рішення про заборону мітингу, пікету, страйку тощо).

Процес прийняття політичного рішення має **кілька етапів:**

- 1) підготовчий (відбір і аналіз інформації);
- 2) розробки проекту рішення (проекту програми);
- 3) затвердження і прийняття до виконання рішення;
- 4) реалізації прийнятого рішення;
- 5) автономного існування результатів реалізованого рішення, поширення його наслідків.

Дотримання вимог усіх етапів може забезпечити прийнятому рішенню адекватність щодо ситуації. Це ще залежить і від компетентності тих, хто готує його, і від ступеня врахування громадської думки, знання суспільно-політичної ситуації. Технології прийняття політичних рішень значною мірою зумовлені характером політичного режиму. За авторитаризму, тоталітаризму рішення приймають здебільшого в закритому, таємному режимі вузьким колом людей, не беручи до уваги точки зору опозиції. За демократичних режимів дбають про чіткість процедури прийняття політичних рішень, використовуючи компроміс, консенсус. Це сприяє уникненню соціальних, політичних конфліктів, забезпечує стабільний розвиток суспільства.

Люди по-різному ставляться до політики. Одні беруть активну участь у її практичній реалізації, інші — індиферентні до неї. Зацікавленість

політикою зумовлена багатьма чинниками (вік, стать, соціальне становище, сімейний стан, кланові, національні традиції, інформованість, рівень освіти, культури, інтелекту та ін.). Відповідно до цього вироблено таку **типологію політичних ролей**:

- пересічні громадяни (об'єкт політики, політичних процесів);
- пересічні громадяни, опосередковано залучені до політичної практики як члени профспілок, виробничих колективів тощо;
- громадяни, які належать до виборного органу, є активними членами певної політичної організації;
- громадські, політичні діячі, які активно займаються практичною політичною діяльністю;
- професійні політики (для них політична діяльність є домінуючою);
- політичні (загальнодержавні, загальнонаціональні) лідери.

Беручи участь у політиці, людина керується здебільшого двома мотивами: *альтруїстичним* (вдосконалити суспільне життя) та *егоїстичним* (здобути владу, популярність, багатство). Більшість політиків демонструє перший і намагається приховати другий мотив, особливо спочатку. Мотиви визначають мету і програму політичної діяльності. Мотивуючими її чинниками є потреби самовираження, самореалізації, визнання, свободи, самозабезпечення, влади тощо. Як правило, всі вони взаємозалежні. Щоб розпізнати справжню мету політичної діяльності суб'єкта політики, передбачити її результат, слід уважно аналізувати характер і особливості його потреб.

Політичний вибір

Вибір людиною позиції та відповідної лінії поведінки у суспільно-політичному житті залежить від її *політичної орієнтації*.

Політична орієнтація (франц. «*orientation*» — звернений на схід, від лат. «*oriens*» — схід) — *певні уявлення політичних суб'єктів про цілі, завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства в цілому*.

Політична орієнтація — це, з одного боку, певні словесно оформлені ідеї та цінності, з іншого — несвідомі або не цілком свідомі мотиви, які людина переживає на емоційному рівні.

Політична орієнтація обумовлює політичний вибір, який залежить від сформованості особистості, рівня її соціалізації, політичної культури, а також від особливостей суспільних відносин, рівня демократизації суспільства. Вибір може бути груповим та індивідуальним. Груповий вибір часто здійснюють

автоматично, під впливом групової орієнтації, особливо на ранньому етапі соціалізації особи, за несформованої політичної культури. Такий вибір найчастіше домінує в нестабільних суспільствах, на перехідних етапах їх розвитку та існування. Індивідуальний — притаманний людині з високим рівнем соціально-психологічного, духовного розвитку, громадсько-політичної активності.

Вибір орієнтації не завжди є остаточним. Це динамічний процес, який часто супроводжується елементами дезорієнтації або цілковитою дезорієнтацією. Політологи виокремлюють **чотири підходи** щодо політичного вибору: *ситуаційний, соціологічний, маніпулятивний та індивідуально-психологічний*.

- **Ситуаційний підхід** — базується на твердженні, що будь-яка політична орієнтація є реакцією на конкретно-історичну ситуацію.

- **Соціологічний підхід** — спрямований на аналіз взаємозалежності між індивідуальним і груповим політичним вибором відповідно до соціально-політичної ситуації в суспільстві.

- **Маніпулятивний підхід** — ґрунтується на здійсненні вибору відповідно до психолого-політичного зовнішнього впливу, а то й просто маніпуляції. При цьому активно використовуються різноманітні політичні, психологічні комунікації й технології. За інтенсивного розвитку засобів масової інформації, зростання ролі засобів зв'язку в політичному житті маніпулятивний підхід відіграватиме неабияку роль у формуванні громадської думки, особливо в нестабільних суспільствах, де недостатньо розвинуті демократичні засади.

- **Індивідуально-психологічний підхід** — за основу вибору бере особистісні психологічні якості (вроджені, набуті). Його фундатор — основоположник неофрейдизму Т. Адорно, що обстоював ідею «авторитарної особистості». На його думку, авторитарна особа відрізняється від інших не лише соціально-політичними чи етнонаціональними орієнтаціями й настановами, а й особистісними рисами. Їй він протиставляв демократичну, ліберальну особистість. Цю проблематику досліджував Е. Фромм, спеціалісти з інших галузей знань.

Вибір політичної орієнтації — не одномоментна дія, а процес, у якому людина коригує свою орієнтацію під впливом певних соціально-економічних умов, особистих психологічних змін. У цьому процесі вона ідентифікує себе з окремою особою або групою осіб. Політичні переваги, як правило, і формуються внаслідок макрогрупової («середовищної») ідентифікації. Наприклад, людина може ідентифікувати себе з бізнесменами, управлінцями, середнім класом тощо. Такі ідентифікації ґрунтуються на відповідній психологічній близькості до групи, якій вона симпатизує.

Характерними проявами групових психологічних ідентифікацій є ідентифікації на національному ґрунті. Національна чи націонал-державна орієнтація відображає систему політичних уподобань і переваг. Головним її важелем є прагнення націй, етносів до незалежності.

Політичний вибір здійснюється на основі певних цінностей. Для одних домінуючими є загальногуманістичні цінності, для інших — цінності певної релігії, соціальної групи тощо. Вибір може бути й суто прагматичним, ґрунтуватись на особистісних цілях й інтересах.

Політичні процеси неможливі без участі в них різних суб'єктів, тобто без політичної участі. Є декілька концепцій політичної, передусім електоральної, участі.

Політична участь

• **Теорія раціонального вибору.** Згідно з нею більшість людей схильні до раціональної поведінки (не слід ототожнювати з логічною поведінкою). Її прибічники вважають, що людина намагається досягти максимального результату за рахунок оптимальних, а то й найменших зусиль.

• **Мічиганська модель.** Передбачає, що в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або висхідною політичної соціалізації.

• **Психологічна школа.** Її прихильники домінуючими у політичній участі й діяльності вважають мотиви й настанови людини, намагаються щонайконкретніше вивчити взаємозалежність настанов та поведінки, конкретних дій особи.

• **Інституціональний підхід.** На думку його прибічників, політична участь залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян (виборців) впливати на владу.

Реалізується політична участь у:

- виборах, управлінні та самоуправлінні, прийнятті політичних рішень та здійсненні контролю за їх доцільністю;
- політичних кампаніях (мітингах, маніфестаціях, зібраннях);
- акціях громадянської непокори (війнах, революціях);
- діяльності політичних партій, різноманітних громадських об'єднань,
- у процесі самостійної індивідуальної політичної діяльності.

Без знання особливостей політичних технологій та вміння їх використовувати досягти успіху в політичній діяльності неможливо. А для оволодіння

ними передусім потрібні відповідна науково-теоретична підготовка, вміння вивчати й аналізувати об'єктивні умови, в яких діють конкретні суб'єкти політики. Це стосується соціально-економічної, політичної ситуації в країні, регіоні; особливостей функціонування соціальних і національних груп у суспільстві, їхніх потреб та інтересів; розстановки політичних сил; статусу та рівня впливу на громадян політичних партій, рухів, об'єднань, засобів масової інформації.

Стрижнем політичної діяльності, політичної участі, а отже, і використання різноманітних політичних технологій, є влада, яку здобувають або у демократичний (всенародні вибори), або у недемократичний (насильство, авторитаризм, диктатура) спосіб. Іноді вони поєднуються або взаємодоповнюються.

Виборчі технології

Відповідно до виборчої системи (мажоритарна, пропорційна, змішана, куріальна) суб'єкти політики обирають певні виборчі технології.

Виборчі технології – сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об'єднання.

Здебільшого починаються вони з формування команди кандидата або іншого суб'єкта політичного процесу. Команда кандидата на виборах – це групи політичного аналізу, по роботі із засобами масової інформації, з підготовки і поширення матеріалів, організації масових заходів, «швидкого реагування». Кожна з груп, маючи конкретні функції, взаємодіє з іншими, працюючи на єдину програму і мету.

Починають передвиборчу кампанію з ґрунтовного аналізу політичної ситуації як у конкретному виборчому окрузі, регіоні, так і в країні. Аналізу підлягають: історичні й географічні особливості, соціально-демографічний портрет; соціально-економічна ситуація; політичні сили та політичні орієнтації громадян (виборців); результати попередніх виборів (розстановка політичних сил); наявність впливових політиків, громадських діячів, неформальних лідерів; особливості засобів масової інформації; інформація про головних конкурентів тощо. Відтак виробляють відповідну стратегію виборчої кампанії, беручи до уваги сильні й слабкі сторони суперників, ситуацію у виборчому окрузі, проблеми, які передусім турбують виборців, головні принципи, засоби проведення виборчої кампанії, створення іміджу кандидата тощо. Предмет особливої уваги становить **програма кандидата** на виборах, для якої важливими є:

- наявність поглядів щодо найактуальніших проблем — соціальних, економічних, політичних, духовних, етнокультурних тощо;
- чіткість, зрозумілість, логічність;
- конкретність щодо змісту і строків розв'язання існуючих у регіоні проблем.

Підготовці виборчої програми передуює вивчення громадської думки шляхом соціологічних та експертних опитувань.

Існують технології підготовки і виступу перед аудиторією (виборцями), у засобах масової інформації, участі в дискусіях, дебатах тощо. Готуючись, наприклад, до виступу на телебаченні, насамперед слід мати загальне уявлення про конкретну назву, жанр (інформаційна програма, дебати, дискусія, телеінтерв'ю), сценарій, регламент, режим передачі (прямий ефір, запис), склад учасників.

Найчастіше стратегію виборчої кампанії вибудовують так, щоб підтвердити причетність кандидата до політичної сили, партії, блоку, владної структури, авторитетного лідера; створити певний ідеологічний контраст з іншими кандидатами, сформуванню його позитивний імідж на тлі конкурентів, зробити ставку на відповідні суспільно-політичні структури, засоби масової інформації

Питання для самоперевірки і роздуму

1. Що таке політичний маркетинг?
2. Яка роль політичних консультантів у політичному маркетингу?
3. Охарактеризуйте особливості політичних технологій під час виборчої кампанії.
4. Які функції ЗМІ як інструмента політичного процесу?
5. Які особливості індивідуальних політичних технологій?

ЛІТЕРАТУРА

Підручники, начальні посібники

1. *Гелей С., Рутар С.* Політологія: Навч. посіб. — К.: Товариство «Знання», 1999.
2. *Піча В.М., Хома Н.М.* Політологія: Навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти. — 3-тє вид., вип. і доп. — К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ», 2002.
3. *Політологія* в схемах, таблицях та визначеннях: Навч. посіб. / За ред. Г.С. Дзюбка, І.Г. Оніщенко, К.М. Левківського, З.І. Тимошенко. — К.: Український фінансовий інститут менеджменту і бізнесу, 1999.
4. *Політологія.* Альбом схем / Сост.: Е.В. Макаренков, В.І. Сушков. — М.: Юрист, 1998.
5. *Політологія:* Підруч. / За ред. О.І. Семківа. — Львів: Світ, 1994.
6. *Політологія:* Підруч. / За ред. Т.С. Дзюбка. — К.: Віща школа, 2000.
7. *Політологія:* Посіб. для студ. вузів / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенька. — К.: Академія, 2001.
8. *Потульницький В.А.* Теорія Української політології: Курс лекцій. — К.: Лібідь, 1993.
9. *Скрипникова Л.В., Перфільєва А.А.* Політологія: Конспект лекцій. — Дніпропетровськ: УДХТУ, 2006.
10. *Політологія:* Підруч. / За ред. Панова М.І. та ін. — К., 2005.
11. *Рудіч Ф.М.* Політологія. — К.: «Лібідь», 2005.

Хрестоматії

1. *Світ* політичної думки: Хрестоматія. — В 2 т. — М., 1994.
2. *Політологія.* Кінець XIX — поч. XX: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. — Львів, 1991.

Словники, довідники, енциклопедії

1. *Абетка* етнополітолога / Авторський колектив: Ю. Рімаренко, О. Міроненко та ін. — К.: Школяр, 1996.
2. *Введение* в политологию: словарь-справочник / (Сост. Т.І. Марченко і др.; під редакцією В.П. Пугачова. — М.: Аспект-прес, 1996.
3. *Етніонаціональний* розвиток України: терміни, визначення, персоналії — Донецьк, 1993.
4. *Короткий* політологічний словник. Біографічна частина. — Львів, 1994.
5. *Мала* енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Редкол. Ю.І. Рімаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра; Генеза, 1996.

6. *Мас-медіа* України: Довідник. — К., 1995.
7. *Політична* теорія і політична практика: словник-довідник / Під ред. А. Мітольова. — М., 1994.
8. *Пугачов В. П.* Політологія: Довідник для студ. — М.: «Слово», 2001.

ЗМІСТ

Передмова	3
Лекція 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна	4
Лекція 2. Розвиток уявлень про політику в історії зарубіжної політичної думки	12
Лекція 3. Ідеї державності і демократії в історії політичної думки України	38
Лекція 4. Політичне прогнозування	73
Лекція 5. Влада як суспільно-політичне явище	88
Лекція 6. Політична система і політичний режим	96
Лекція 7. Держава як політичний інститут	121
Лекція 8. Політичні партії і партійні системи	133
Лекція 9. Вибірчі системи сучасності	143
Лекція 10. Політична культура і політична свідомість	148
Лекція 11. Сучасні політичні ідеології	164
Лекція 12. Політична діяльність. Політична еліта і лідерство	181
Лекція 13. Політичні конфлікти	191
Лекція 14. Міжнародна політика і світовий політичний процес	208
Лекція 15. Демократія в політичному житті сучасного світу	226
Лекція 16. Дотримання прав та свобод людини у демократичному суспільстві	239
Лекція 17. Демократія та громадянське суспільство	250
Лекція 18. Сучасні політичні технології	261
Література	269

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Лідія Василівна СКРИПНИКОВА
Людмила Семенівна ТУТІК
Маргарита Олексіївна ГРИНЧАК

ПОЛІТОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 01.08.2013 р. Формат 60х84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 15,3. Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.